
Mendelova univerzita v Brně

NAUKA O KRAJINĚ II

Alena Salašová a kol.

Brno, 2014

Autoři:

doc. Dr. Ing. Alena Salašová

Ing. Klára Sokolová

Ing. Barbora Dohnalová, Ph.D.

Ing. Markéta Flekalová, Ph.D.

Ing. Lenka Kulišťáková

Ing. Daniel Matějka

Recenzenti:

Prof. Ing. Ján Šupuka, DrSc., dr.h.c.

Doc. Ing. Petr Kučera, Ph.D.

*Publikace byla vydána s podporou projektu MŠMT CZ.1.07/2.2.00/28.0306
Inovace výuky na MENDELU s důrazem na udržitelný rozvoj krajiny v kontextu priorit EU.*

www.e-mendelu.cz

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

OBSAH

1	POČÁTKY VÝVOJE KULTURNÍ KRAJINY	11
1.1	Kulturní krajina	11
1.2	První lidé	12
1.3	Mezolitická kultura	14
1.4	První zemědělci	16
1.5	Doba bronzová a železná	20
1.6	Germáni, Římané a stěhování národů	22
1.7	Slovanské osídlení	23
1.8	Použitá literatura	25
2	VÝVOJ SÍDELNÍ STRUKTURY	27
2.1	Přírozené zóny krajiny	27
2.2	Sídelně-historické zóny krajiny	27
2.3	Významné etapy vývoje kulturní krajiny	29
2.3.1	<i>Krajina pravěkých zemědělců</i>	30
2.3.2	<i>Zásah Římanů a vznik strukturované krajiny</i>	32
2.3.3	<i>Sředověká kolonizace: od rozptýleného osídlení k intenzivnímu obdělávání krajiny</i>	33
2.4	Rolnické vesnice – základní typy kolonizační vesnice	36
2.4.1	<i>Vesnice návěsí</i>	36
2.4.2	<i>Údolní lánové vsi</i>	37
2.4.3	<i>Radiální (lesní) lánové vsi (okrouhlice)</i>	38
2.4.4	<i>Deformovaná a smíšená založení</i>	38
2.4.5	<i>Valašská kolonizace</i>	39
2.4.6	<i>Valašské stavební tradice</i>	40
2.4.7	<i>Valašská řadová (řetězová) ves</i>	41
2.4.8	<i>Rozptýlené osídlení</i>	41
2.4.9	<i>Kopaničářské osídlení</i>	42
2.5	Města	42
2.6	Podoba krajiny novověku (16. – 18. století)	42
2.7	Moderní historie (19. – 20. st.)	46
2.7.1	<i>19. století</i>	46
2.7.2	<i>20. století</i>	47
2.8	Použitá literatura	48
3	LIDOVÁ ARCHITEKTURA – INSPIRACE PRO SOUČASNOU TVORBU VESNICKÝCH SÍDEL	51
3.1	Oblasti lidového domu	51
3.1.1	<i>Podunajský hliněný a kamenný dům na jihu Slovenska, Moravy a Čech</i>	51
3.1.2	<i>Západoevropský hrázděný dům v severozápadních Čechách</i>	53
3.1.3	<i>Český a Moravský roubený dům</i>	54
3.1.4	<i>Roubený dům Karpatského oblouku</i>	55

3.1.5	<i>Dům spišských Němců</i>	57
3.1.6	<i>Alpský dům v Pošumaví</i>	57
3.1.7	<i>Habánský dům na moravsko-slovenském pohraničí</i>	57
3.1.8	<i>Novodobé překryvy</i>	58
3.2	Ochranné režimy v území vztahující se k lidové architektuře	63
3.3	Návrhy nových staveb a úprav veřejných prostor na venkově	63
3.4	Zásady slušného chování nové stavby na vesnici	64
3.5	Shrnutí	64
3.6	Použitá literatura	66
4	VÝVOJ ZEMĚDĚLSTVÍ A JEHO VLIV NA UTVÁŘENÍ KULTURNÍ KRAJINY	69
4.1	Období raného středověku (6. - 10. století)	71
4.2	Středověk (10. - 13. století)	71
4.3	Velká kolonizace (13. - 15. století)	72
4.4	15. - 18. století	73
4.5	18. století – vláda Marie Terezie (1740 – 1780) a Josefa II. (1780 – 1790)	74
4.6	Zemědělská krajina ovlivněná myšlenkami baroka	75
4.7	Vývoj po roce 1848	75
4.8	Začátek 20. století – změny, které ovlivnily zemědělskou krajinu	76
4.9	Změny po roce 1948	77
4.9.1	<i>Etapa 1950 – 1960</i>	77
4.9.2	<i>Etapa 1960 – 1970</i>	78
4.9.3	<i>Etapa 1975 – 1989</i>	
4.9.4	<i>Problémy zemědělské výroby od r. 50. do 90. let</i>	79
4.9.5	<i>Trendy před rokem 1990</i>	79
4.10	Změny v krajině způsobené změnami v zemědělství	83
4.11	Změny po roce 1989	83
4.12	Doporučení pro hospodaření v zemědělské krajině	84
4.13	Použitá literatura	85
5	PROBLÉMY VENKOVA	87
5.1	Venkov – pojem, přístupy, vymezení	87
5.2	Charakteristiky českého venkova	88
5.3	Vývoj venkovské společnosti	88
5.3.1	<i>Historické vlivy na formování venkovské společnosti</i>	88
5.3.2	<i>Hlavní změny venkovské společnosti</i>	89
5.3.3	<i>Vývoj venkova v moderní době</i>	89
5.3.4	<i>Vývoj českého venkova od II. světové války</i>	90
5.4	Typologie venkovského prostoru v Česku	93
5.4.1	<i>Suburbánní zóna</i>	93
5.4.2	<i>Venkov v bohatých zemědělských oblastech</i>	94
5.4.3	<i>Bohaté Sudety</i>	94
5.4.4	<i>Chudé Sudety</i>	94
5.4.5	<i>Vnitřní periferie</i>	94
5.4.6	<i>Moravsko-slovenské pomezí</i>	95

5.5	Problémy venkova	95
5.5.1	<i>Socioekonomická oblast</i>	95
5.5.2	<i>Místní zdroje</i>	96
5.5.3	<i>Rozvojový potenciál</i>	97
5.6	Venkovské obce a regionální rozvoj	98
5.6.1	<i>Aktéři rozvoje venkova</i>	99
5.6.2	<i>Venkovské obce a Program obnovy venkova</i>	101
5.6.3	<i>Obsah Místního programu obnovy vesnice</i>	102
5.7	Použitá literatura	103
6	LESNÍ KRAJINA	105
6.1	Lesnictví a jeho vliv na utváření české krajiny	105
6.2	Lesní dopravnictví a meliorace	108
6.3	Lesy České republiky	111
6.4	Současná ochrana lesů	112
	6.4.1 <i>Ochrana lesů – certifikace</i>	113
6.5	Hospodářská úprava lesa	114
6.6	Typologický systém lesů	117
6.7	Inventarizace lesů	119
6.8	Monitoring stavu lesů	119
6.9	Programy Evropské unie	120
6.10	Fondy EU	120
6.11	Regionální politika	121
6.12	Společná zemědělská politika:	121
6.13	Použitá literatura	121
7	RYBNÍČNÍ KRAJINA V ČESKÉ REPUBLICE	125
7.1	Historie vzniku rybníků v ČR	126
7.2	Zrušení rybníků	130
7.3	Vznik rybníků v Lednicko-valtickém areálu	132
	7.3.1 <i>Krajinářské úpravy v okolí lednických rybníků</i>	133
7.4	Zákon o rybářství (99/2004 Sb.)	134
7.5	Ramsarská úmluva	135
7.6	Natura 2000, Ptačí oblasti	136
7.7	Problémy v současnosti	137
7.8	Malé vodní nádrže	137
7.9	Rekreační využití rybníků	140
7.10	Použitá literatura	144
8	PRŮMYSL A URBANIZACE – VLIV NA UTVÁŘENÍ KRAJINY	147
8.1	Pojmy týkající se současných urbanistických problémů a (post)industriální krajiny	147
8.2	Urbanizace od poloviny 19. století	148
8.3	Poválečný rozvoj a období socialismu	148

8.4	Suburbanizace dneška	148
8.5	Industriální památky	149
	8.5.1 <i>Historický vývoj zájmu o průmyslové (industriální)dědictví</i>	149
8.6	Hodnota industriálních krajín	150
8.7	Ohrožení industriálních krajín	151
8.8	Stručné pojednání o problematice brownfields a využití postindustriálních ploch	151
8.9	Problémy využití brownfields	152
8.10	Urban sprawl jako negativní činitel ve znovuvyužití brownfields	152
8.11	Postindustriální vegetace a možnost využití brownfields jako městského nebo krajinného parku, příklady ze zahraničí	153
8.12	Situace využití postindustriálních areálů v české republice	154
8.13	Možnosti zahradně - architektonické tvorby ve starých průmyslových areálech	154
8.14	Možnosti využití postindustriální vegetace	155
8.15	Specifický příklad – železniční brownfields	158
8.16	Příklady regenerace postindustriální krajiny	159
	8.16.1 <i>Německo - Duisburg - Landschaftspark Duisburg – Nord</i>	159
	8.16.2 <i>Německo - Gelsenkirchen - Nordsternpark Gelsenkirchen</i>	161
	8.16.3 <i>Německo - Frintrop, Essen - Gleispark Frintrop</i>	161
	8.16.4 <i>Německo - Gelsenkirchen - Halde Rheinelbe</i>	162
	8.16.5 <i>Německo - Bottrop - Halde Haniel Bottrop</i>	163
8.17	Použitá literatúra	164
9	KRAJINA A REKREACE	167
9.1	Základní pojmy	167
9.2	Environmentální otázky rekreace – potenciál a únosnost krajiny	168
9.3	Vyhodnocení vhodnosti krajiny k rekreaci	171
9.4	Udržitelná rekreace	177
9.5	Venkovská turistika a agroturistika	179
9.6	Použitá literatúra	181
10	PERCEPCE A ESTETIKA KRAJINY	185
10.1	Vnímání krajiny	185
	10.1.1 <i>Environmentální psychologie</i>	185
	10.1.2 <i>Vnímaní (percepce)</i>	185
	10.1.3 <i>Filtr osobnosti</i>	186
	10.1.4 <i>Interaktivita vnímání</i>	187
	10.1.5 <i>Archetypy člověka podle vztahu ke krajině</i>	188
	10.1.6 <i>Archetypy krajiny</i>	188
	10.1.7 <i>Optika lidského oka</i>	188
	10.1.8 <i>Teorie savany</i>	190
	10.1.9 <i>Fenomenologie</i>	191
	10.1.10 <i>Genius loci, anima loci, genius temporis</i>	192
10.2	Estetické vnímání přírody a krajiny	192
	10.2.1 <i>Estetické normy současnosti</i>	201

11	KOMPONOVANÁ KRAJINA	205
11.1	Úvod, definice pojmu komponovaná krajina	205
11.2	Typy komponovaných krajín	206
11.2.1	<i>Zahrady, parky, barokní obory, bažantnice a jiné jasně vymezené prostory</i>	206
11.2.2	<i>Rozsáhlé krajinářské kompozice</i>	207
11.2.3	<i>Komponované krajinné osy</i>	207
11.3	Charakteristiky komponovaných krajín	207
11.4	Skladba krajinné kompozice	208
11.4.1	<i>Kompoziční body</i>	208
11.4.2	<i>Kompoziční linie (osy, vazby)</i>	208
11.4.3	<i>Význam kompozičních prvků pro kompozici jako celek</i>	209
11.5	Vznik a vývoj komponovaných krajín	210
11.5.1	<i>Předkřesťanské kompozice</i>	210
11.5.2	<i>Středověké sakrální kompozice</i>	211
11.5.3	<i>Renesanční krajinné kompozice</i>	212
11.5.4	<i>Barokní krajinné kompozice</i>	214
11.5.5	<i>Klasicistní krajinné kompozice</i>	215
11.5.6	<i>Romantické krajinné kompozice</i>	216
11.5.7	<i>Současné krajinné kompozice</i>	218
11.6	Principy a možnosti zachování, ochrany a obnovy komponovaných krajín	218
11.6.1	<i>Legislativní předpoklady ochrany komponovaných krajín</i>	218
11.7	Příklady komponovaných krajín v ČR	221
11.7.1	<i>Modelový příklad Lednicko – valtický areál</i>	222
12	SAKRÁLNÍ OBJEKTY A SAKRÁLNÍ AREÁLY V KRAJINĚ.	229
12.1	Sakrální objekty a sakrální areály	229
12.2	Význam a funkce drobných sakrálních objektů	229
12.3	Historické souvislosti vývoje drobných sakrálních objektů	233
12.4	Typologie a ikonografie drobných sakrálních objektů	234
12.4.1	<i>Kříž</i>	234
12.4.2	<i>Boží muka</i>	235
12.4.3	<i>Kaple / kaplička</i>	235
12.4.4	<i>Zvonice / zvonička</i>	236
12.4.5	<i>Architektonicko-figurální kompozice</i>	237
12.4.6	<i>Ostatní drobné sakrální objekty</i>	239
12.5	Vývoj sakrálních areálů a jejich prostorová a symbolická kompozice	240
12.5.1	<i>Kalvárie, křížové a pašijové cesty</i>	241
12.6	Komponovaná sakrální krajina	243
12.7	Shrnutí	244
12.8	Použitá literatura	244

01 VÝVOJ KULTURNÍ KRAJINY

1 POČÁTKY VÝVOJE KULTURNÍ KRAJINY

1.1 Kulturní krajina

Evropský prostor je krajinou dlouhodobě obydlenou a záměrně kultivovanou činností člověka. Pro krajinu antropicky ovlivněnou a podmíněnou se dnes již standardně používá termín kulturní krajina. Krajina je do značné míry lidským fenoménem. Krajina a člověk jsou od sebe neoddelitelní; jejich vztah je vzájemný, dlouhodobý a pouze obtížně definovatelný. (FINGEROVÁ et FINGER 1998)

Kulturní, kultura (z latinského *colere* = práce) jako pojem označoval práci farmáře obdělávajícího a osévajícího pole, sbírajícího úrodu, budujícího farmy a vesnice, jakož i pečlivou údržbu, ozdobu nebo uctívání. Slova „formovat“ a „pracovat“ obecně popisují procesy, změny, dynamiku nebo vývoj určitého fenoménu, jeho evoluci. Slovo kultura (*cultura*) znamená též péči o duchovní hodnoty. (ŽIGRAI 2000; VON DROSTE, PLACHTER, RÖSSLER 1995)

SCHMITHÜSEN (1954), UHLIG (1956), JÄGER (1987), HARTEISEN (1997) a mnozí další se pokusili definovat kulturní krajinu. Chápu ji jako otevřený, přírodně – antropický systém, který je výsledkem působení člověka, resp. lidské společnosti a přírody v čase a prostoru. „Kulturní krajina je výsledkem kulturní evoluce země nebo v zemi. Zem, příroda a kultura je základní a unikátní specifický lidský rys. Lidé se vždy chtěli osvobodit od přírodních tlaků a omezení, stát se tak svobodnými, jak to jen bylo vzhledem k drsnosti a krutosti přírody možné. Tento evoluční cíl byl sledovaný využíváním přírody a jejích zdrojů, které byly objevené krok za krokem, otvíráním stále ohromnějších perspektiv. Kulturní evoluce procházela různými směry, produkujíc ohromnou kulturní rozmanitost, analogicky s diverzitou přírody.“ (VON DROSTE, PLACHTER, RÖSSLER 1995).

Čas, prostor a kultura představují tři nejdůležitější, univerzální veličiny (dimenze), ve kterých se kulturní krajina přetváří a mění, získává vlastní charakter. Proměny krajiny probíhají permanentně, paralelně a komplementárně. Každý prvek kulturní krajiny je zakotvený v průsečíku času, prostoru a civilizace. (ŽIGRAI 2000) Současná krajina je proto časový komprimát, sjednocením dimenzí různé povahy. Krajinné dimenze můžeme dle ŽIGRAIE (2000) rozdělit na dimenzi:

- časovou
 - prostorovou
 - sociokulturní
 - hospodářskou
 - technickou
 - ekologicko – environmentální
-

Za významnou dimenzi kulturní krajiny je potřebné považovat člověka a jeho kulturu jako výraz lidské zkušenosti a poznání (SVOBODOVÁ 1992; SUPUKA, JANČURA 1996; JANČURA 2001). Informace o ní jsou obsaženy především ve filozofii, v sociálních vědách, vědách o umění a v umění samotném. Zabývají se kapacitou lidského myšlení, citění a intuice. Studium kulturní krajiny tak přestává být fenoménem přírodovědných disciplín a přesahuje výrazně do humanitních věd.

Kulturní diverzita je mírou bohatství lidského života. Svůj odraz nachází v jazyce, hmotné kultuře, víře, znalostech, mýtech a/nebo náboženství. Diverzita kultur může být stimulovaná potřebou lidí adaptovat se na lokální podmínky životního prostředí, založených na historických skutečnostech. Řečeno s mírnou nadsázkou – tak, jako se člověk adaptuje na krajinu, i krajina se adaptuje na člověka. Ztráta kulturní diverzity na druhé straně znamená, že lidé jsou méně adaptovaní na specifické místní podmínky, a to přesto, že jsou obohaceni o nové globální zkušenosti. (ŽIGRAJ 2000; ORTOVÁ 1999). Kulturní krajina se tak stává dokumentem vývoje společnosti a jejího každodenního života.

1.2 První lidé

Minulost člověka a světa byla dlouho chápána jako zázračný akt stvoření trvající 6 dnů, dílo Boží, o němž nám dává svědectví Bible. Podle knihy Genesis byli lidé stvořeni před 6000 lety. Podle novodobých vědeckých představ byl vývoj podstatně delší a komplikovanější. Vědci odhadují, že vesmír vznikl za Velkého třesku asi před 15 – 18 miliardami let, Mléčná dráha snad před 12 nebo 16 miliardami let, Sluneční soustava a tedy i Země před 4,7 miliardami let. Zemská kůra ztuhla před 3,8 miliardami let, život na planetě trvá asi 3 miliardy let. Nejstarší zástupci savců zabydlili Zemi asi před 180 – 200 milióny lety. V třetihorách došlo k oddělení opic a antropoidů. Z takzvaných úzkonosých opic, žijících asi před 50 milióny lety, se vyvinuli první hominidé¹ – předkové člověka v přímé linii.

První doklady o existenci předchůdců lidoopů a člověka pocházejí z doby před asi 30 milióny let, kdy se v oligocénních vrstvách na břehu egyptského jezera Fayum našly dolní čelisti fosilního lidoopa propliotéka a egyptopitéka. První skuteční hominidé se podle kostrových nálezů objevili ale asi až před 14 milióny lety. Byli to zástupci rodu *Ramapithecus* nalezeni v miocénních vrstvách v Africe a v Číně. První hominidé projevili zřejmou adaptaci na změnu stravy ze živočišné na tuhou rostlinnou. V této první fázi se předkové člověka živilí především požíváním semen trav. Manipulace s jemnými zrnky přispěla podle antropologů výrazně k vývoji lidské ruky. V druhé fázi polidštění, která je nazývána obdobím humánních hominidů, se předkové člověka stávají nejen sběrači rostlin, ale i lovci zvěře. Konzumací velkého objemu bílkovin a změnou pohybu se začíná výrazně vyvíjet lidský mozek a měnit celková stavba těla. Nutnost koordinace a dorozumívání tlupy lovců v průběhu lovu vede postupně k rozvoji jazyka. Od prvního slova je již jen krůček k první abstrakci, úvaze, myšlence. (KUDRNA et al. 1988)

Další typ fosilních hominidů představují australopitékové nalezeni na jihoafrických nalezištích.

1 Hominidé je čeleď primátů z nadčeledi hominoidi. Někdy se uvádí český název čeledi Hominidae jako „lidem podobní“. Je třeba odlišovat: Hominoidi – skupina spojující gibony a hominidy. Hominidé – skupina spojující orangutany, gorily, šimpanze a lidi. (Wikipedia)

Nalezené pozůstatky jsou datovány do období před 2 až 5 milióny let. Tito zástupci dalšího vývojového stadia člověka z přelomu pliocénu a spodního pleistocénu chodili vzpřímeně, lovili již i vysokou zvěř a někteří z nich dovedli snad i vyrábět nástroje.

Před asi 1,8 – 2 milióny let se z některé vyspělejší větve australopitéka vyvinul *Homo habilis*, člověk obratný. Vědomě již vyráběl kostěné, kamenné a rohovinové nástroje. Nejznámější naleziště *Homo habilis* je v Olduvajská rokli v Tanzánii. Z Evropy nebo z Čech nemáme prozatím důkazy o existenci tohoto druhu. Postavení nejstaršího Evropana drží lovec z Heidelbergu, který náležel k mladšímu druhu *Homo erectus* (člověk vzpřímený, *Pithecanthropus*), obývající široký pás Asie, Afriky a Evropy před asi 700 tisíce lety. (KUDRNA et al. 1988, HORA – HOŘEJŠ 1995)

Vývoj *Homo sapiens* byl zcela ukončen ve svrchním pleistocénu. Během této doby se střídala období s mírným klimatem a období chladná (doba ledová). Dle archeologických nálezů se lze domnívat, že předchůdce dnešního člověka se vyvinul podél geografického pásu bez pevninského ledovce. Jednalo se o území pokrývající většinu jižní Asie, střední a jižní Evropy až po severovýchodní Afriku. Pravděpodobně před 70 až 50 tis. lety došlo k rozšíření jeho areálu. Skupiny, které objevovaly nové lovecké oblasti, se vydaly různými směry a osídlily i tak vzdálené oblasti jako severovýchod Asie, území Severní a Jižní Ameriky, ostrovy Indonésie nebo pobřeží Austrálie. Vývoj *Homo sapiens* proběhl ve velkém časovém rozpětí a v různých přírodních podmínkách. Zástupce starší vývojové linie, která pravděpodobně zanikla, označujeme jako člověk neandertálský (*Homo sapiens neanderthalensis*). Byl to člověk poslední doby ledové, na světě se objevil před asi 120 000 lety a žil zřejmě až do doby před 40 000 lety. Byl specializován na život v blízkosti ledovců. Tato specializace na chladné počasí mu zřejmě znemožnila přežít změnu klimatu.

Neandertálci obývali i naše území. Nejstarším dokladem jejich života u nás (území bývalého Československa) je travertinový výlitek mozkovny, nalezený ve spišských Gánovciach. K dalším archeologickým nalezištím patří jeskyně Šipka u Štramberku, Kůlna nebo Býčí skála v Moravském krasu. Neandertálec ovládl oheň, jako první začal pohřbívat své bližní, respektoval tajemný svět záhrobí, vytvářel první svatyně a vyjadřoval své abstraktní myšlenky výtvarnými prostředky. Neandertálci žili v tlupách v jeskyních nebo stavěli přenosná stanová obydlí. Byli již vázání pevnými pouty, zvyky, zárodečnými společenskými normami. Evropští neandertálci postupně zmizeli uprostřed poslední doby ledové a na jejich sídlištích se kolem data 35 000 let př. n. l. objevili noví, v některých ohledech vyspělejší lidé: mladopaleolitictí lovci mamutů, *Homo sapiens fossilis* – člověk předvěký, cromagnonec. (HORA – HOŘEJŠ 1995)

Přibližně v této době dorazili do západní Evropy lovci mamutů, koní a sobů, známi i z jejich sídlišť na Moravě. Koncem pleistocénu byl *Homo sapiens* rozdělen do řady kulturních skupin obývajících velmi rozmanitý terén. Skupiny se adaptovaly na místní klima, potravinové zdroje, probíhal vývoj rezistence k různým chorobám. Byly rozděleny i kulturně, protože lze předpokládat, že před 40 000 lety existovalo mnoho jazykových skupin a podskupin, jak se postupně lidé oddělovali v nezávislé kmenové jednotky.

Lidstvo bylo nuceno se adaptovat na široké ekologické podmínky – různorodý terén, extrémní horko nebo zimu, sucho, povodně apod. Až v průběhu civilizačního vývoje zvýšil člověk svoje schopnosti měnit své životní prostředí do takové míry, že nutnost přizpůsobovat se přírodním danostem krajiny ztratila do značné míry svůj význam. V této rané době lovecko – sběračského způsobu života vyvíjel člověk nejmenší tlak na přírodní prostředí.

Cromagnonci obývali i naše území, a to v daleko větší míře, než předtím neandertálci. Měli dokonalejší zbraně – oštěpy, luk a šípy s kamennými hroty. Používali laso a zbraň podobnou „bolas“ jihoamerických indiánů. Měli dýku, pazourek dovedli opracovávat s neobyčejnou zručností. Všichni mladopaleolitictí lidé byli především lovci. Na stáda mamutů, koní a sobů organizovali kolektivní lovy, uměli nastražit pasti. V Předmostí u Přerova byly nalezeny pozůstatky nejméně tisícovky mamutů, ulovených předvěkými lidmi. Cromagnonci bydleli ve stanech z kůží, v polozemnicích, které dostačovaly životu nomádů. Dovedli šít oděvy z kůží, obřadně pohřbívat své mrtvé, měli své šamany. Vyřezávali první skulptury z kostí (Pekárna na Moravě), na stěnách jeskyní malovali monumentální lovecké výjevy (Altamira), stavěli první keramické pece (Dolní Věstonice), vyrobili první šperky.

Svá přechodná obydlí budovali na sprašových terénech, ve vyvýšených polohách úpatí Pavlovských vrchů. Přesto, že je doba lovců mamutů jednou z nejproslavenějších v dějinách Jižní Moravy, nezanechala na podobě dnešní krajiny výraznější stopy. Sídlní strategie mladopaleolitických lovců byla podstatně odlišná od schématu používaného později rolníky. Budovali pouze přechodná sídliště, která přemísťovali podle pohybu lovné zvěře nebo se ukrývali do jeskyní (magdalénienská kultura).

Období mladšího paleolitu (paleios = starý, lithos = kámen) dělíme do několika samostatných období:

- **szeletien** – nejstarší období, objevují se první projevy pravěkého umění (sošky, rytiny, nástěnné malby)
- **aurignacien** – u nás Předmostí na Moravě. Plně vyvinutá kultura mladopaleolitických lovců doložena bohatým sortimentem nástrojů a zbraní
- **gravettien** – vykazuje mnoho územních zvláštností a velkou rozmanitost nástrojů. Nositeli kultury jsou lovci mamutů a sobů. Nejznámější naleziště je území pod Pavlovskými vrchy, typickým artefaktem je Věstonická Venuše.
- **solutréen** (18 000 – 14 000 let př. n. l.) – typický pro západní část Evropy. Charakteristické je pečlivé zpracování kamenných nástrojů (tzv. listové čepele)
- **magdalénien** (konec doby ledové, 15 – 10 000 let př. n. l.) – lovci sobů, koní a zubrů žijící kočovným životem. Vrchol mladopaleolitického umění dokumentovaný rytinami koní a zubrů z jeskyně Pekárna na Moravě.

1.3 Mezolitická kultura

Poslední doba ledová končí v období asi 10 000 let př. n. l. Toto období označujeme termínem střední doba kamenná, mezolit. Začínají mladší čtvrtohory, holocén. Díky oteplení je Evropa postupně pokryta lesem. Lidé opustili otevřené prostory stepí a začali žít v hustém lesním porostu. Pohybovali se za kořistí v malých skupinách 20 – 30 lovců. Budovali dočasná sídla, v terénu těžce rozpoznatelná. Dokladů mezolitických sídlišť je proto poskrovnu – nálezy jsou dokumentovány

Obr. 1 Sídliště paleolitických lovců – archeologická rekonstrukce osídlení v Dolních Věstonicích. Obydlím byla v tomto případě zahlabená chata s koženou střechou (délka obydlí dosahovala často až 8 – 9 m). Podobná obydlí byla objevena i v Ostravě – Petřkovicích. (cit.)

Obr. 2 Věstonická venuše, objev spolupracovníků prof. Karla Absolona. Tato plastika je zajímavá tím, že byla vyrobena ze zvláštní modelářské hmoty – směsi drcené mamutoviny, hlíny a tuku a následně vypálena v nejstarší známé keramické peci. (autor: Anonymus)

z lokalit Tašovice u Karlových Varů, Obříství u Mělníka, Nymburk, Ražice u Písku, Smolín u Brna, Barce u Košic.

Základní jednotkou organizačního systému společnosti byl rod, který měl 8 až 12, někdy dokonce až 100 jedinců. Průměrný věk člověka tohoto společenství před ovládnutím ohně byl 19 let, po jeho ovládnutí 22 let. Přisvojovací výroba byla založena na přísně hierarchickém systému kolektivní práce v tzv. prosté kooperativě. V tomto typu společenského uspořádání existovalo kolektivní vlastnictví půdy a výrobních prostředků. Základním činitelem prisvojovací ekonomiky byla přírodní základna výživy, z čehož vyplýval princip teritoriality, tj. nutnost stálého loviště vymezeného přírodními hranicemi (vodní tok, horský masiv). Velikost teritoria byla závislá na množství zvěře (občina o velikosti 40 až 50 jedinců obývala v různých podmínkách 160 až 750 km²); jeho hranice se udržovaly bojovou pohotovostí proti jiným tlupám. (KUDRNA et al. 1988)

Paradoxně nejvýraznější civilizační posuny jsou dokumentovány v severských zemích. Pravděpodobně v této době bylo dokončováno osídlení Skandinávie. Lidé používali saně, sněžnice, lyže a brusle, sítě na lov ryb. Z mezolitu pocházejí i první nálezy severských člunů vydlabaných z jednoho kmene, tzv. monoxylů. (HORA – HOŘEJŠ 1995)

Obr. 3 Příklad skandinávského monoxylu. Archeologické muzeum v Kieriki, Finsko. (SALAŠOVÁ 2008)

Vliv člověka na krajinu v této době byl velmi malý. Negativní účinky mělo zakládání požárů z důvodu vyhánění zvěře z úkrytu nebo spalování porostů kvůli zlepšení průchodnosti území. Po ústupu ledovců se početná stáda velké zvěře přesouvají k severu. Klesá intenzita osídlení, mladopaleolitičtí lovci odcházejí za zvěří, nebo se transformují na sběrače a lovce drobné zvěře a rybáře. Svá tábořiště přesouvají blíže k vodním tokům a plochám, budují je na chráněných polohách písčinych dun mimo periodicky zaplavovaná území. Vznikají předpoklady pro postupnou proměnu člověka - lovce na člověka - zemědělce. K tomuto přerodu dochází poprvé v Přední Asii v období před 9 000 lety př. n. l.

V civilizaci lovců odkázaných na nomádský způsob života stoupal počet obyvatel planety jen nepatrně (počet obyvatel našeho území se odhaduje na několik tisíc jedinců). Důvod byl prozaický – ženy mohly přenášet při pohybu tlupy pouze 1 dítě. Až usedlejší způsob života prvních rolníků situaci změnil. Ženy se mohly starat o několik dětí najednou, počet obyvatel v území začal prudce narůstat.

1.4 První zemědělci

Podobu kulturní krajiny v našich zemích formovala zejména: sídelní struktura a na ní navazující dopravní infrastruktura, zemědělství, lesnictví, rybníkářství a těžba nerostných surovin, v posledních staletích pak průmysl, energetika a rekreace. Významnou úlohu ve vývoji kulturní krajiny v novověku pak sehrály vlivy politické, ekonomické, náboženské či filozofické (např. existence hranic, vojsko – politické konflikty, nastavení ekonomického prostředí apod.).

Za hlavní a nejstarší „krajinotvornou“ činnost je považováno zemědělství. Znalost pěstování ječmene a pšenice jednozrnky v zemích Přední Asie je doložena z období 9 000 let př. n. l. Kolem roku 9 500 let př. n. l. byl vybudován pravděpodobně první chrám (Jericho), od data 8 000 let př. n. l.

se objevují první opevněná sídliště (Přední Asie). Od 5. tisíciletí př. n. l. vznikají na velkých tocích Eufratu, Tigridu a Nilu rozsáhlá vodní díla a zavodňovací kanály. Někdy kolem roku 4 000 př. n. l. se objevuje první obrázkové písmo (egyptské hieroglyfy). Přibližně do této doby spadají počátky egyptské civilizace a vznik prvních městských států. Zatímco eneolitické obyvatelstvo Evropy teprve objevuje výhody zemědělství, na jihovýchodě Evropy a v Přední Asii již existují první státní útvary. (KUDRNA et al. 1988)

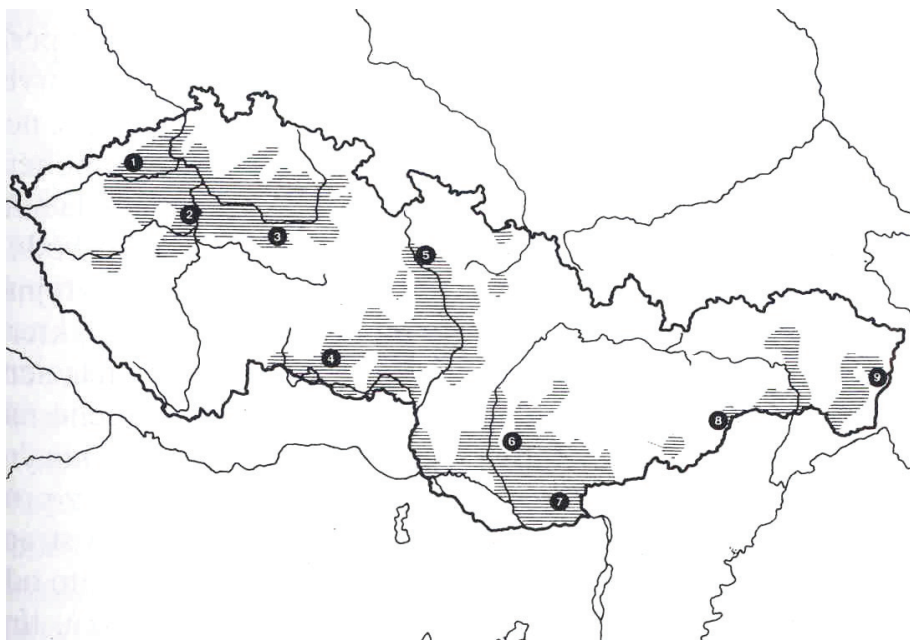
Eneolitická společnost byla organizována jako matriarchální rod. Ženy ztělesňovaly rod, prokazovala se jim úcta, velmi pravděpodobně stály za zrodem a rozvojem pěstování rostlin a některých řemesel (tkalcovství, výroba keramiky). Vůdcem rodu byl ale i v matriarchální společnosti muž, náčelník.

Z tohoto období je doložena první těžba nerostných surovin (lomy na vápenec a křemenec v Sázaově nebo v Tušimicích). Dokladován je první tkalcovský stav a přeslen. Neolitická revoluce vyvolala nárůst obyvatelstva. Populační exploze přinesla v relativně krátkém čase hlad po půdě. Nastává období vnitřní kolonizace a rozsáhlých přesunů obyvatel do dosud neosídlených území spraší a černozemí, dochází k rozšiřování sídelního prostoru pravěké ekumeny. Nové osady jsou zakládány většinou v polohách do 350 m n. m., v blízkosti vodních zdrojů (řek a jezer).

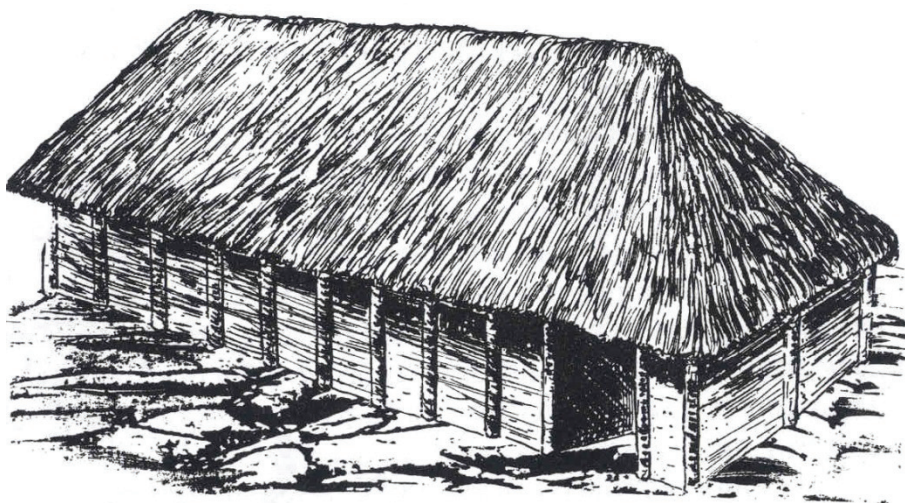
Počátky zemědělství, které rozhodujícím způsobem ovlivnilo charakter kulturní krajiny, spadají na našem území do období neolitu, resp. eneolitu. V první polovině 6. tisíciletí př. n. l. se ve středním Podunají objevují nejstarší zemědělci. Nelze s jistotou říci, zda šlo o transformaci mezolitických skupin žijících na našem území, nebo o novou populaci přicházející od jihovýchodu a/nebo ze Středozeří.

Nejstarší zemědělci si budují stálá sídla na úrodných sprašových terénech, opevněná palisádou, případně obehnaná příkopem. V osadách stálo 6 – 10 tzv. dlouhých domů dřevěné sloupové pětiřadé konstrukce, v nichž žila matriarchální velkorodina. Osada byla doplněna ohradami pro dobytek. Půdu pro zemědělskou činnost osadníci získávali především žďářením lesa. Pozemky nebyly organizovány a patřily celé rodové občině. Většinu rozlohy zemědělské půdy tvořily louky a pastviny. Dobytek - ovce, kozy, prasata a dlouhorohý skot se zde pásal 7 – 8 měsíců v roce. Přes zimu byl ustájen v otevřených ohradách, zpravidla uvnitř ohrazené osady. Plužina (pozemky polí) se v té době neosévala celá. Její část, zvaná příloh, se ponechávala ladem pro obnovení půdní úrodnosti (udává se někdy 50 – 80 let). V té době ještě zemědělci neznali chlévy ani hnojiště, takže pole nebyla hnojena a půdní úrodnost se rychle vyčerpala (po 3 – 5 letech). Obilí se sklízelo srpem a skladovalo se v hlíněných nádobách, v zemních (obilních) jamách. První rolníci ještě neznali agrotechnologie. Pěstování rostlin a chov dobytka probíhal v prvopočátcích intuitivně, posilován magií, obřadními prosbami a úkony.

Přílohové hospodaření fungovalo po celou dobu rodové a sousedské občiny a zaniká až v době počátků Velkomoravské říše. Tento systém hospodaření výrazně neovlivnil dnešní podobu kulturní krajiny, a to zejména kvůli nízké hustotě osídlení. V této době se ale začíná upevňovat sídelní struktura nejstarších sídelních území, u nás zejména na jižní Moravě a v oblasti soutoku Labe a Vltavy (tzv. ekumena). Ta dala základ i pozdějším sídlům a obchodním stezkám, které krajinu formovaly zejména ve středověku.

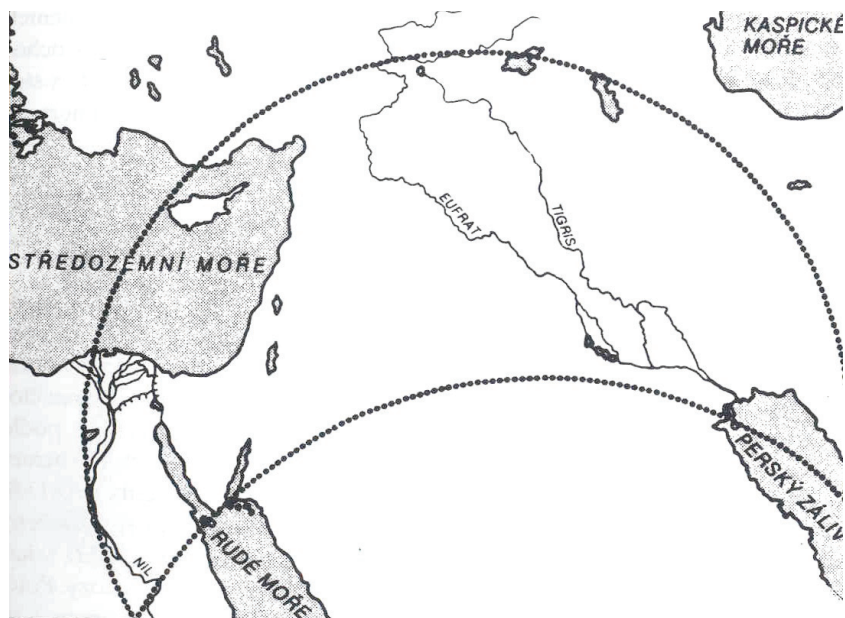
Obr. 4 Sídelní oblasti prvních neolitických zemědělců na území Československa (BROM, BROMOVÁ in HORA – HOŘEJŠ 1995)

Obr. 5 Příbytek nejstarších zemědělců, tzv. dlouhý dům, ve kterém žili příslušníci jednoho matriarchálního rodu. Stavba se obvykle přistavovala a prodlžovala v jedné ose. (BROM, BROMOVÁ, in HORA – HOŘEJŠ 1995)

Období neolitu a eneolitu nebylo homogenní z hlediska kulturního ani etnografického. Naše území postupně osidlovaly skupiny, které měly odlišné rituály, ovládaly řemesla rozdílným způsobem. Liší se zejména podle charakteristických odlišností keramiky a pohřebního ritu (výčet kultur je omezen pouze na nejvýznamnější):

- **kultura vypíchané keramiky** (mladší neolit, kolem 4 500 let př. n. l.) – žárové hroby
- **kultura lengyelská** (přechod k eneolitu, počátek kolem roku 4 000 př. n. l.) – první doklady o zpracování mědi, malovaná keramika, chov dobytka
- **kultura nálevkovitých pohárů** (počátek kolem roku 3 500 př. n. l.) – kultura rozšířená od Holandska až po Ukrajinu, u nás ovlivnila zejména sever Čech. Byla zaznamenána první opevněná sídliště, znalost orby hákem a znalost metalurgie
- **kultura kanelové keramiky** (počátek kolem roku 3 200 př. n. l.) – výpravné pohřby dokládající první diferenciaci společnosti, doložena existence vozu
- **kultura řivnáčská** (počátek po roce 3 000 př. n. l.) – pokrývala téměř celý sídelní prostor Čech, byla budována výšinná hradiště opevněná palisádami (vrch Řivnáč u Žalova), větší rozsah chovu hovězího dobytka a ovcí
- **kultura šňůrové keramiky** (počátek 2 700 – 2 500 př. n. l.) – naše nejdůležitější eneolitická kultura, organizovaná společnost pastevců a dobytkářů žijící zřejmě nomádkým způsobem (nejsou doložena sídliště)

Obr. 6 Mapa tzv. úrodného půlměsíce v oblasti Přední Asie, kterou považujeme za kolébkou zemědělství. (BROM, BROMOVÁ in HORA – HOŘEJŠ 1995)

- **kultura zvoncových pohárů** (počátek 2 400 – 2 300 př. n. l.) – jediná z evropských kultur objevující se i v Africe. Přichází jihu přes Alpy. Opět chybí sídliště, typická je větší výzbroj nomádů.

Koncem eneolitu dochází k několika významným změnám, které následně předurčily další vývoj společnosti i jejího produktu – kulturní krajiny:

- rozšířila se znalost orby, což umožnilo obdělávat větší plochy polí a zvyšovat výnosy. Zemědělství se stává mužskou činností, což přineslo v důsledcích rozpad matriarchální rodiny a vytvořily se předpoklady pro vznik párové rodiny.
- zánik rodového uspořádání a přechod na párovou rodinu vyvolal změnu uspořádání domu a celkové organizace sídla (zánik dlouhého domu)
- získání nadproduktu uvolnilo část pracovní síly, která mohla být využita k jiným činnostem (rozvíjí se hornictví, metalurgie, obchod, obrana)
- zemědělské přebytky se stávají hodnotou, kterou lze směňovat – vznikají předpoklady pro vznik organizovaného obchodu, dopravy a sídel specializovaných na směnu tovaru (protourbánní sídla)
- rostoucí diference společnosti ovlivňuje změnu pohřebních rituálů (výpravné pohřby významných jedinců)

1.5 Doba bronzová a železná

Doba bronzová je v našich zemích datována obdobím 2 000 – 700 let př. n. l., doba železná pak začíná kolem 8. – 7. století př. n. l. V době bronzové nedochází k žádnému radikálnímu zvratu. Děje, které započaly v eneolitu, plynule pokračují. Postupně se zdokonaluje orné hospodářství, prohlubují se majetkové rozdíly, rozšiřuje se oblast osídlená člověkem. Doba bronzová přinesla nové objevy v oblasti metalurgie. České země, ovlivněné v období 2000 – 1500 let př. n. l. vyspělou únětickou kulturou, byly významnou oblastí ve zpracování kovů těžených v Pokrušnohoří, v Cínovci, Horní Blatné. Kromě zpracování mědi a cínu se kolem jihočeských řek rozšiřuje rýžování a zlata a následné zpracování šperků. (HORA – HOŘEJŠ 1995)

Nejvýznamnější kultury doby bronzové u nás:

- **kultura únětická** (200 – 1500 př. n. l.) – vysoce organizovaná a vyspělá společnost s těžištěm ve středních Čechách a na jižní Moravě. Výborní kovolijci, zemědělci pěstující nové plodiny (žito, pšenice, hrách, čočka), obyvatelé žijící v kúlových domech. Kromě metalurgie a tkalcovství se rozvíjí nová řemesla, např. kovářství
- **kultura mohylová** (1500 – 100 let př. n. l.) – těžiště v jižních Čechách, pravděpodobný předvoj Keltů

- **kultura lidu popelnicových polí** (1200 – 700 př. n. l.) – tzv. lužický a podunajský lid, bojovní pastevcí, později zemědělci, kteří postupně vytlačili únětickou kulturu. Někdy bývají považováni za první germánskou složku evropského osídlení, jindy za možné slovanské skupiny.

Specifickým obdobím v utváření naší krajiny byla doba železná - období halštatské (800 – 400 př. n. l.) a laténské (400 př. n. l. – přelom letopočtu). Na území jižní Moravy, Povltaví, Jizerských hor nebo Polabí se dostává kultura technicky daleko vyspělejší a společensky výrazněji hierarchizovaná – kultura halštatských knížat a kultura Keltů.

Halštatská kultura se formovala na podkladě rozsáhlé a celoevropsky významné těžbě soli v alpském Hallstattu. Poptávka po soli iniciovala dosud nebyvalý rozvoj obchodu a dálkové přepravy zboží. Obchodní trasy této doby propojují oblast Baltu a Středomoří a Podunají se západní částí Evropy. Je významné, že území České republiky leží přímo na křižovatce těchto životně důležitých tras. Směňuje se nejrůznější tovar – sůl, zlato a šperky, slonovina, jantar, umělecké předměty Etrusků. Halštatská kultura přinesla do středoevropského prostoru významnou změnu – vznik privilegované vrstvy majetných, aristokracie. Ovlivnila významným způsobem kulturu, která po ní bezprostředně následovala – kulturu Keltů, tzv. latén.

Keltové se objevují v našich zemích někdy kolem 4. století př. n. l. a ustupují kolem přelomu letopočtu. Kmeny Bójů osidlují oblast Čech, Kotíni směřují zejména do oblasti Moravy a na Slovensko. Keltská expanze zasáhla velkou část Evropy – Francii, Anglii, Skotsko, Irsko, později se Keltové objevují také v Panonii, na Balkánu, v Malé Asii a v dnešním Turecku. V prvním období se jednalo o bojovné kmeny víceméně plenící již osídlené území. V průběhu posledních dvou století existence ale významně obohatili kulturu Evropy: více než boji se začali věnovat tvořivé práci. Vynalezli celou řadu železných konstrukčních prvků, které jsou používány doposud (používali např. 70 různých druhů kování), zdokonalili zemědělskou techniku a pracovní nástroje (srpy, kosy, lopaty, krumpáče, kleště, nůžky, žací stroj apod.). Začali razit první mince, pravděpodobně ze zlata, rýžovaného v jihočeských nalezištích. Byli prvními staviteli mostů a silnic, konstruovali první soustruh.

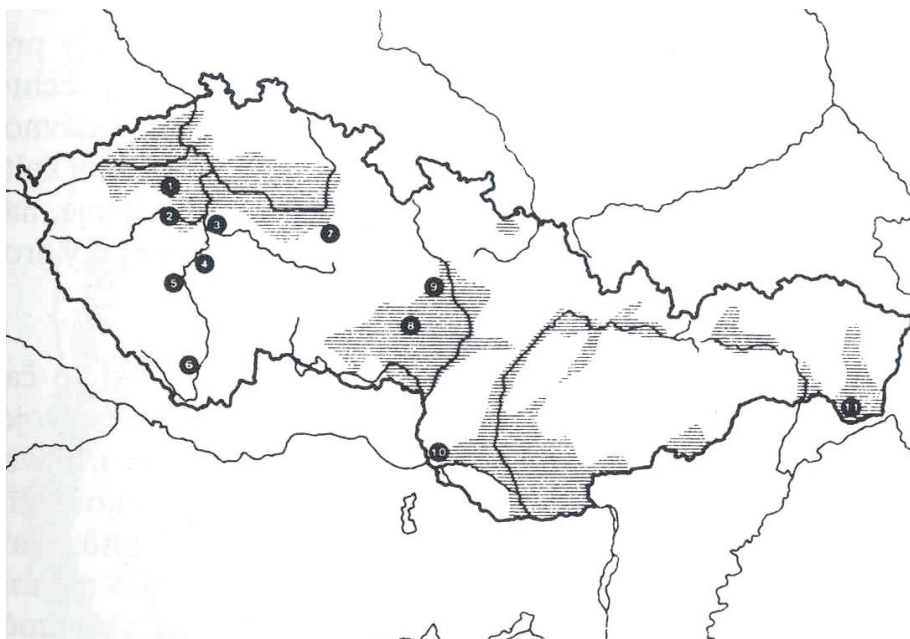
V této době vznikají v krajině nové specializované typy sídel:

- **opevněná hradiště** se správní, obrannou a snad i kultovní funkcí (Stolová hora, Děvín, Mikulov). Byla zakládána kolem významných kupeckých stezek ve vyvýšených polohách, které v té době křížovaly Evropu, a kolem kterých se koncentrovalo i keltské osídlení (tzv. stezka jantarová, zlatá, solná). V hradištích sídlila zejména vojenská posádka, kontrolující bezpečnost území.
- **oppida**, první protourbánní sídla (Stradonice, Hostýn, Staré Hradisko u Prostějova, Závist nad Zbraslaví, které bývá považováno za „hlavní město“ našich Keltů, Bratislava). Byla opevněná a situována v bezpečných polohách v blízkosti hlavních obchodních tras. Keltská oppida a hradiště vytvářela pevnostní systém, budovaný podél Vltavy od Prahy až k Šumavě. Měla již vyčleněnou akropoli, část prostoru vyhrazenou mocenské vrstvě a kněžím, a prostor určený jako tržiště.
- **opevněné rolnické vesnice** situované v blízkosti vodních toků na úrodných půdách (v nadmořských výškách do 350 m n.m.)

Kromě sídelních útvarů propojených silnicemi si Keltové budovali i svatyně pro své rituální obřady.

Osídlení území Kelty přineslo obecný hospodářský rozvoj. Rozvíjelo se zemědělství, obchod i řemeslná výroba. Přes zřejmou intenzifikaci využívání přírodních zdrojů, má krajina stále ještě charakter kompaktně zalesněného území s ploškami zemědělských enkláv, jejichž vzdálenost mezi sebou se v době laténské např. v povodí Dyje pohybovala od 0,5 až do 4 km, přičemž průměrná velikost plošky byla asi 20 ha. (KULIŠŤÁKOVÁ 2007)

Přesto, že kultura Keltů byla velmi vyspělá a dokázala do značné míry odolávat tlaku Říše římské, byla nakonec rozvrácena nájedzy hospodářsky méně vyspělých Germánů.

Obr. 7 Oblasti osídlené Kelty na území bývalého Československa. (Dagmar a Pavel Bromovi in Hora – Hořejš 1995)

1.6 Germáni, Římané a stěhování národů

Počátek našeho letopočtu byl spojen s postupnou expanzí germánských kmenů a přítomností Římanů na našem území. Germánské kmeny, žijící se převážně lovem a pastevctvím, nenašly na keltskou zemědělskou tradici a krajina, v místech bývalých keltských sídlišť, začala pravděpodobně opět zarůstat. Vliv této „římské doby“ je datován od přelomu letopočtu až do 4. století n. l. Celé toto období charakterizují silné vlny útoku nejen Germánů, ale ve 4. a 5. století n. l. i mongolských kmenů (Hunů). Příčinou expanze Germánů byl značný populační růst, kterému neodpovídalo zastaralé dvojpolní zemědělství. Hrozící hlad byl impulzem, který dal do pohybu nejdříve Germány, později pak další národy střední Asie.

Návrat k primitivní technice a technologii se po pádu oppid a obsazení našeho území kmeny Markomanů a Kvádů, později Gótů, projevil ve všech hospodářských činnostech, snad s výjimkou tkalcovství. Germánské obyvatelstvo trpělo často hladem a důsledky vojenských střetů s římskými legiemi (jižní Morava a Slovensko).

Opačný vliv mělo římské osídlení na jihu Moravy, kde byly zaznamenány rozsáhlé vojenské tábory o délce stran až 600 metrů a existence jednoho civilního města. Region Mikulovska a Znojemska se v této době ocitá na jedné z nejdůležitějších evropských hranic – limes romanum, tj. severní hranici Říše římské a v blízkosti významného dopravního spojení mezi Vídní a Dolními Kounicemi. Krajina tedy byla, z důvodu rozsáhlých stavebních prací, ale i všeobecné potřeby dřeva, pravděpodobně značně odlesněná. S určitou opatrností je možno předpokládat i první výsadby vinné révy. Traduje se, že si římsí vojáci na svých výpravách Evropou nosili s sebou i sazenice révy, kterou vysazovali na místech dlouhodobého pobytu vojsk.

Vliv Římanů neměl u nás dlouhého trvání, největší byl v době 2. století našeho letopočtu. Postupný úpadek Římské říše ale odstartoval nové významné období v dějinách Evropy – stěhování národů. Na našem území se postupně již od 4. - 5. století dostávají první skupiny Slovanů.

1.7 Slovanské osídlení

První Slované přicházeli na naše území postupně, v menších skupinách, poněkud ze severu a severovýchodu. Slované se živili zemědělstvím a chovem dobytka, v menší míře řemeslnou výrobou nebo sběrem lesních plodů. Jejich sídla byla poměrně malá – jednotlivé vsi měly přibližně 10 obydlí a žilo v nich asi 50 obyvatel. Sídlní strategie Slovanů byla v některých aspektech odlišná od starších etnik. Jejich sídliště byla vázána na břehy řek, které byly v pásu přibližně 2 km odlesněny a zemědělsky využívány. Ostatní zalesněná krajina sloužila spíše pro sběr dřeva, lesních plodů, lesní pastvu a brtnictví. První Slované osidlovali zejména prostor nivy velkých řek (Dyje, Moravy, Labe). Uvnitř zaplavovaného území - na vysokých písčinych přesypch (hrudách), nebo na hraně staré říční terasy mimo zaplavované území budovali početná sídliště, hradiště a pohřební areály (Pohansko u Břeclavi, Pohansko u Nejdku, Vysoká zahrada, Březno u Loun, Praha, Klučov, Prachovské skály). Prostor mimo větších řek nevyhovoval plně této sídlní strategii a byl Slovanů využíván spíše okrajově. Produktivita zemědělské výroby Slovanů nebyla velká. Celých pět století byli ohrožováni hladem a přepady nájezdníků.

Slovanské osídlení bylo začátkem 7. století n. l. ovlivněno konflikty mezi byzantskou říší a Avary. Obyvatelstvo, zatěžované vojenskými odvody a drancováním, se v letech 623 a 624 vzbouřilo proti okupaci. V této době franký kupec Sámo zakládá první státní útvar Slovanů – Sámovu říši, jejíž centrum pravděpodobně leželo v Pomoraví nebo dokonce mimo území ČR. V dobách první slovanské říše se objevují konflikty s frankou říší, které předznamenávají složitý vývoj česko - německých vztahů po celá následná staletí.

Dobré životní podmínky 8. a 9. století vedly k postupnému nárůstu místního obyvatelstva. Postupnou expanzí (vnitřní kolonizací) dochází k osidlování prostor i kolem menších potoků a řek. Nové osady už nejsou zakládány pouze v nivách řek nebo v úrodných pahorkatinách, ale míří i do méně příznivé krajiny vrchovin. Společnost se postupně hierarchizuje. Kromě tradičních občin-

Obr. 8 Příklad slovanského hradiště situovaného na písčinych přesypch v nivě Moravy. Hradiště bylo opevněno palisádou a uvnitř dále funkčně členěno. Zemědělské vsi ležely v blízkosti hradiště, ale vně fortifikace, zpravidla na starší říční terase mimo dosah pravidelných záplav. (BAUER 2000)

ných zemědělských uskupení vznikají uskupení vojenská, lokalizovaná ve vojenských opevněných hradištích (Pohansko u Břeclavi, Petrova louka u Strachotína, Pohansko u Nejdku).

Sámova říše se pravděpodobně rozpadá kolem roku 659 po smrti Sáma. V roce 788 zřizuje francský král Karel Veliký v severním Bavorsku tzv. českou marku, která byla považována za militarizované pásmo francé říše proti Čechám. Od této doby je vývoj našeho území do značné míry ovlivněn politickými vztahy s německým sousedem. (HORA – HOŘEJŠ 1995)

Formování nového státního uskupení Slovanů – Velkomoravské říše – přináší do naší krajiny v polovině 9. století prvek opevněné a kontrolované hranice. Velkomoravská říše představovala po čas své existence evropskou velmoc. Přesto, že se říše Slovanů rozpadla již počátkem 10. století, vytvořila základ pro vznik pozdějšího sjednoceného přemyslovského státu (995 n. l.). Z hlediska utváření kulturní krajiny její význam spočíval zejména:

- **ve strukturalizaci a organizaci společnosti**, která ovlivnila vývoj v následujícím období
- **vytvoření sídelní struktury** ekumenické oblasti, která v podstatě existuje dodnes
- **v přijetí křesťanství** (pravděpodobně v 8. – 9. století) a stavbě prvních křesťanských chrámů (Modrá u Velehradu, Staré Město u Uherského Hradiště, Mikulčice, Pohansko u Břeclavi, Znojmo, na Slovensku Kopčany, Bojná, Nitra)

- **v zemědělské kultivaci** území a rozšiřování zemědělské kulturní krajiny

S nájezdy Maďarů a koncem Velkomoravské říše ale došlo k zániku mnoha slovanských sídlišť, značnému vylidnění Jižní Moravy a opětovnému zarůstání krajiny lesem. Další příznivé podmínky pro nárůst populace a hospodářský rozvoj je spojen až s dobytím Moravy knížetem Oldřichem a sjednocením moravských a českých zemí Přemyslovci. Sídlištní struktura této doby navazuje na první slovanská sídla, rovněž způsob obživy zůstává nezměněn. Vznikají podmínky pro novou středověkou strukturalizaci naší krajiny, která bezprostředně ovlivnila její dnešní podobu.

1.8 Použitá literatura

- BAUER, J. *Příběhy ztracených měst*. Praha: Otakar II., c2000, 153 s. ISBN 80-86355-29-2.
- FINGEROVÁ, R., FINGER, J. *Estetické aspekty krajinného plánování*. Praha: MZe, 1998.
- HARTEISEN, U. Leitbilder für die Kulturlandschaft von morgen. In *Kulturlandschaft, Zeitschrift für Angewandte Historische Geographie*, 7, 1997, No. 1, s. 22 – 25.
- HORA – HOŘEJŠ, P. *Toulky českou minulostí*. 1. díl. 3. vydání. Praha: Baronet, 1995. 276 s. ISBN 808589047X.
- KUDRNA, K. et al. *Biosféra a lidstvo: celostátní vysokoškolská příručka pro studující vysokých škol*. 1. vyd. Praha: Academia, 1988, 530 s., obr. příl.
- JANČURA, P. (ed.) *Krajina – člověk – kultura*. Zborník referátov. Banská Bystrica: SAŽP, 2001. 211 s.
- JÄGER, H. *EntwicklungsproblemeEuropäischer Kulturlandschaften*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1987. 280 s.
- KULIŠŤÁKOVÁ, L. *Krajinářská studie komponované krajiny Mikulovska – Falkensteinska*. Diplomová práce. Lednice 2007. 107 s.
- SVOBODOVÁ, H. (ed.) *Culture, Nature, Landscape*. Proceedings. Žďár nad Sázavou: IALE, 1992. 231 p.
- VON DROSTE, B., PLACHTER, H., RÖSSLER, M. *Cultural Landscapes of Universal Value*. Stuttgart, N.Y. (UNESCO): Gustav Fischer Verlag Jena, 1995. 464 s.
- ŽIGRAI, F. *Dimenzie a znaky kultúrnej krajiny*. *Životné prostredie*, 34, 2000, č. 5, s. 229-233. ISSN 0044-4863.
- SCHMITHÜSEN, J. Der geistige Gehalt in der Kulturlandschaft. *Berichte z. dt. Landeskunde*, 1954. s. 185 – 188.
- SUPUKA, J., JANČURA, P. (eds.) *Krajina – člověk – kultura*. Zborník referátov. Banská Bystrica: SAŽP, 1996. 194 s.
- UHLIG, H. *Die Kulturlandschaft als geformter Geist*. Oxford – Providence: Berg, 1994.

02 VÝVOJ SÍDELNÍ STRUKTURY

2 VÝVOJ SÍDELNÍ STRUKTURY

2.1 Přirozené zóny krajiny

Každá krajina má své přirozené charakteristiky, které jsou výsledkem působení mnoha různých vlivů (zeměpisná poloha, nadmořská výška, klimatické poměry, hydrologie, geomorfologie, půdní složení, činnost člověka). V Evropě mírného pásma je krajina rozdělena na dva základní georeliéfní typy s různě zřetelnými hranicemi mezi nimi:

1. Nížina - dominuje v severní Evropě (včetně Anglie, Jutského poloostrova a vnitřku Karpatkého oblouku). Území se nachází v nadmořské výšce do 200 – 300 m n. m., je tvořeno nezpevněnými nebo málo zpevněnými sedimenty, relativní výšková členitost nepřesahuje 75 m. V historii osídlení byla nížina nejvyhledávanějším přirozeným georeliéfním typem. Hustá síť vodních toků, charakter půdního pokryvu, malá nadmořská výška, teploty a srážkové poměry zajišťovaly vysokou úrodnost. Plochý a mírně zvlněný reliéf byl vhodný pro zemědělství a pohyb člověka v krajině.

2. Vysočina - jedná se o území v nadmořské výšce nad 200 m n. m. se zvlněným až členitým reliéfem, jednotlivé oblasti se od sebe liší relativní výškovou členitostí, od pahorkatin přes vrchoviny, hornatiny až po velehornatiny. (DEMEK 1987)

Vysočiny bývaly osídlovány později, v pravěku sloužily spíše jako místa, kudy probíhaly dálkové cesty, táhly se teritoriální hranice. Hornaté oblasti většinou zůstaly okrajové až do novověku. Pokusy o hospodářské využívání těchto poloh dokládá nález ledového muže Ötziho z italsko-rakouského pomezí alpského hřebene. (GOJDA 2000)

Tabulka 1 Tabulka morfometrických typů reliéfu (DEMEK 1987)

Název	Výšková členitost (m)	Nadmořská výška (m n. m.)
Roviny	do 30	
Ploché pahorkatiny	30-75	200-450
Členité pahorkatiny	75-150	450-600
Ploché vrchoviny	150-200	600-750
Členité vrchoviny	200-300	750-900
Ploché hornatiny	300-450	900-1 200
Členité hornatiny	450-600	1 200-1 600
Velehornatiny	Více než 600	nad 1 600

2.2 Sídlně-historické zóny krajiny

Podle toho, jak pravěké a později středověké populace zaujímaly prostor jednotlivých přirozených krajinných typů, docházelo ke změnám ve vzhledu krajiny. Místo přirozených zón osídlení

se postupně začaly vytvářet tzv. **sídelně historické zóny**, které pro ČR definoval BENEŠ v roce 1995 a rozdělil je do čtyř základních typů:

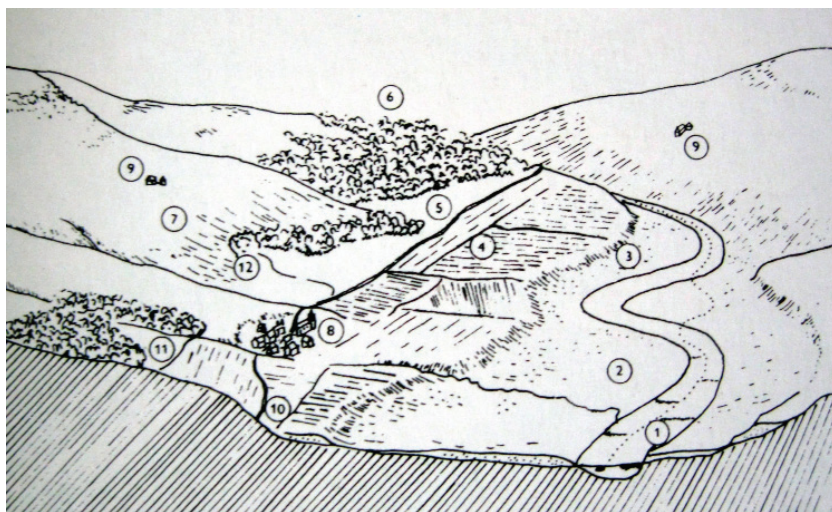
1. Nížina – většinou v povodí větších řek na jejich středním až dolním toku, do 300 m n. m., tradičně označovaná jako „staré sídelní území“. Většinou má podobu plochých širokých údolí rozprostírajících se na lehkých písčitéch a sprašových půdách. Osady bývají umístěny v blízkosti zdroje vody na tzv. terénních hranách – přirozených okrajích terasových stupňů. Archeologické prameny dokládají prehistorické a raně středověké osídlení i říčních niv – území bezprostředně navazující na řečiště, různě intenzivně zaplavované.

Obr. 9 Sídelní zóna nížin – niva a říční terasy. Zelená linie uprostřed představuje údolní nivu, na říčních terasách jsou umístěna venkovská sídliště a hospodářsky využívané plochy. Lubliňské vojvodství, jihovýchodní Polsko. (GOJDA 2000)

2. Oblast s větší členitostí terénu a výraznějším profilem reliéfu v nadmořské výšce 250 – 300 m. osídlení těchto oblastí existovalo už v pravěku a raném středověku, ale nebylo kontinuální a trvalé. Sídla jsou také umístěna na dně údolí, ale svahy je lemující jsou strmější a dosahují výšky 500 – 600 m n. m. Spodní části údolního dna slouží k zemědělskému využití, svahy jsou využívány k pastvě dobytka a ovcí.

3. Oblast trvale osídlovaná až období 13 - 15. století – v období vrcholného a pozdního středověku, zahrnuje období velké kolonizace a příchod lokátorů z ciziny. Osídlení se rozšiřuje mimo

Obr. 10 Sídlní využití krajinného reliéfu na Vysočině. 1 – vodní tok 2 – niva/pastvina, 3 – hrana přirozeného terasového stupně, 4 – pole, 5 – příloh /úhor, 6 – les, 7 – pastvina/louka, 8 – vesnice, 9 – solitérní hospodářská usedlost, 10 - hlavní komunikace, 11 – částečně vykáčená lesní cesta, 12 – vodoteč (GOJDA 2000)

staré sídelní území. Archeologické průzkumy dokázaly existenci už mladší pravěké kolonizace, pohřebních a kultovních aktivit. Tato oblast se nachází ve vyšší nadmořské výšce (450 – 600 m), vrcholové části až v 600 m n. m., jedná se o podhůří rozsáhlejších a vyšších horských masívů (Podkrkonoší, Podkrušnohoří, Pošumaví). Sídlní jednotkou, která kolonizaci této zóny charakterizuje, je lesní lánová ves se záhumenicovou pluzinou.

4. Oblast nejvyšších poloh, ve středoevropských podmínkách ve výšce 600 – 700 m n. m. a velkým převýšením okolního terénu. Tato oblast bývala v pravěku využívána ojediněle, průsmyky sloužily ve středověku jako spojnice dálkových cest. Ve střední a východní Evropě byla osídlována v pozdním středověku, nejvíce však až od konce 17. a v průběhu 18. století. Zakládaly se především sklářské hutě, dřevařské osady, hornická sídliště. Charakteristickým rysem některých horských oblastí v novověku bylo tzv. salašnictví (transhumance) – sezónní pastva dobytka na odlehlých pastvištích horských luk. (GOJDA 2000)

2.3 Významné etapy vývoje kulturní krajiny

Výběrem nejvhodnějších přirozených krajinných zón a staveb, konstrukcemi a artefakty, kterými zaplňovali svoje životní prostředí, přetvářeli nejstarší zemědělci přírodní krajinu na kulturní.

Vývoj evropské krajiny mírného klimatického pásma je možno rozdělit do čtyř etap – archetypů kulturní krajiny. Jejich charakteristiky odrážejí novou kvalitu v podobě krajiny i ve formách jejího využívání člověkem v rámci historického vývoje. Tyto charakteristiky jsou buď výsledkem vývoje společnosti, nebo vnějšího impaktu (např. zásah vyspělejší civilizace a aplikace jejich technik). (GOJDA 2000)

2.3.1 *Krajina pravěkých zemědělců*

Počátky kultivace krajiny nacházíme v historickém období neolitu, v geologickém období atlantika, tj. 7 500 – 4 500 let před naším letopočtem. Po skončení doby ledové nastává klimatické optimum (teplota o 2 - 3 °C vyšší než dnes), které bylo spojeno s vyššími srážkami, zaplavitelním říčních niv, sedimentací povodňových hlín, v nižších polohách vývojem černozemí.

Neolit

Mladší dobou kamennou – neolitem (5300 – 4300 př. n. l.) započal proces nevratných změn přirozené krajiny. Vývoj klimatu dosahoval svého vrcholu směrem k oteplování a relativně bohatým srážkám. V důsledku toho pokrývaly většinu teritoria evropského mírného pásma smíšené dubové lesy.

Došlo k zásadnímu obratu v postojích člověka ke svému přirozenému okolí. Začal si uvědomovat výhody, které poskytuje usedlý způsob života, mohl sám rozhodovat o druhu plodin, které bude pěstovat, a o místě, kde se tak bude dít. Místo toho, aby za obživou putoval, obklopil se jejími zdroji v místě, kde přebýval. Lidé si uvědomovali výhody nového způsobu života, který znamenal možnost žít delší dobu na jednom místě, aktivně ovlivňovat druh a množství potravin, pracovat efektivněji v porovnání se sběrem a lovem.

Srovnání:

Okolo 6 000 př. n. l. – krajina je porostlá hustým smíšeným lesem, občas narušeným ojedinělým výskytem přirozených stepních biotopů.

Okolo 5 000 př. n. l. – původní celistvost lesa je narušena hustou sítí odlesněných ostrůvků – sídelních areálů o velikosti 5 – 10 km². Zahrnovaly v sobě všechny komponenty nutné pro život vesnické komunity – obytné areály, výrobní areály (pole, pastviny, les k pastvě a těžbě), plochy pro pochovávaní zemřelých... Vzdálenost mezi jednotlivými sídelními areály se pohybovala mezi 1 – 3 kilometry.

Neolitický zemědělec však zpočátku narušoval přirozenou klimaxovou vegetaci jen minimálně. Na druhé straně je toto období hodnoceno jako revoluce – neolitická revoluce, zásadní zvrát ve vztahu mezi člověkem a přírodou (LOŽEK in SKLENIČKA 2003, SÁDLO 2005)

Eneolit

V eneolitu – pozdní době kamenné (4 300 – 2 200 př. n. l.) postupuje devastace původního lesa požáry a pastvou dobytka. Dochází k revoluční změně ve způsobu obdělávání půdy využitím těžné síly zvířat a objev primitivní orby. Vznikala stálá, malá pole, která byla obdělávána křížovou orbou po dobu asi dvou let, pak byla na několik let ponechána jako tzv. travnatý příloh. To umožnilo vznik stabilních osad. Les byl vytlačen na okraj sídelních areálů, poskytoval píci pro zimní přikrmování dobytka. Poprvé se objevují malé osady zakládané na vyvýšených polohách, bývají ohrazeny, většinou palisádou a příkopem (obec Kly u Mělníka).

Obytné areály pravěkých zemědělců

Základní společenskou jednotkou, v níž pravěcí lidé žili, bývala buď otevřená, nebo lehce opevněná osada – obytný areál, tvořící jádro sídelního areálu. Odehrávaly se zde veškeré činnosti pravěké obcíny.

Nejdůležitější složkou obytných areálů byly obytné jednotky – chaty, obydlí, domy. Jednalo se o stavby nadzemní, nebo zčásti (polozemnice) či úplně (zemnice) zapuštěné do země. Archeologickým průzkumem je možno odhalit jejich půdorysy (charakteristicky zbarvené tzv. kůlové jamky). Vytápění bylo zabezpečeno otevřeným ohništěm, později, s příchodem Slovanů, kompaktní víceúčelovou pecí. Zemnice (zemljanky) jsou nejčastěji spojovány se slovanským etnikem, udržely se až do středověku a to někde i v městském prostředí (GOJDA 2000, ŠKABRADA 1999)

Nejdůležitějším přirozeným faktorem pro založení osady byla blízkost vodního zdroje. Umístění bylo většinou situováno na terénních hranách nebo mírných svazích s propustným podložím. (GOJDA 2000)

Obr. 11 Podoba raněslovanského vesnického sídla. Archeologické muzeum v přírodě Liptovská Mara, lokalita Havránok. (SALAŠOVÁ 2008)

Doba bronzová a železná (2 200 př. n. l. – 0)

V této etapě historie pokračuje pozvolné rozšiřování zemědělské půdy na úkor lesa. Jsou zakládány další osady, hlavně podél vodních toků. Začíná se formovat dnešní krajina – začíná se také šířit

kulturní step. Asi od 6. stol. př. n. l. se největší aristokratická rodová vrstva odděluje od prostého lidu a buduje izolovaná sídla na vyvýšených místech – opevněná hradiště. Mladší doba železná je ve středoevropském prostoru spojována s keltskou kulturou.

Hradiště

Hradiště představují ohrazená místa v krajině, bývají umístěna na výrazných krajinných dominantách a exponovaných vyvýšených místech. Jejich funkce je v první řadě obranná. Hlavní znaky tvoří obvodový příkop, po jehož vnitřní hraně obíhalo těleso vlastní hradby. Dnes se linie zřícených hradeb označují jako valy. Ve velkých nadmořských a minimálně osídlených krajinách, kde nebylo koho a co bránit, mělo ohrazení spíš symbolický význam.

Ve střední Evropě se tzv. výšinné osady s lehčím typem opevnění objevují v průběhu pozdní doby kamenné. Skutečná silně opevněná hradiska na rozsáhlých plochách se budují od pozdní doby bronzové a v průběhu starší doby železné. Ke konci mladší doby železné (druhá polovina 1. tisíciletí př. n. l.) začínají Keltové budovat tzv. oppida („opevněná města“). Jsou to první evropská sídla s charakterem urbanisticky řešené vnitřní zástavby. Sloužila jako centra dálkového obchodu a centrum řemeslné výroby a bývala vzdálena od zón tradičního osídlení v nížinách. Další hradiska vznikala např. v Anglii v období před příchodem Římanů a nástupem křesťanské éry.

Velké množství opevněných sídel na území střední Evropy pochází z raného středověku (7. – 12. stol. n. l.). Byla to politická, církevní, hospodářská a administrativní centra s významnou obrannou funkcí. Skládala se z centrální části (tzv. akropole), předhradí a zázemí. (GOJDA 2000)

2.3.2 Zásah Římanů a vznik strukturované krajiny

Krajina mladšího pravěku nebyla rozměřená na přesné dílce polí, luk, pastvin a lesů. Prostor byl osídlen v enklávách se sporadickým spojením mezi vesnickými osadami. Lidé v nich žijící společně obdělávali pole a příloh nechávali spásat dobyt看em. Postupné vyčerpávání přírodních zdrojů, zvyšování počtu obyvatel vedlo k rozdělování půdy, které se stávala vlastnictvím rodin. Klíčovým momentem pro vznik strukturované krajiny je tedy vznik soukromého vlastnictví půdy. Toto soukromé vlastnictví bylo důležitým impulzem pro společenskou stratifikaci a ta byla předpokladem koncentrace majetku a moci.

V případě evropského světadílu severně od Alp se tento proces dal do pohybu zhruba patnáct let před koncem starého letopočtu a jeho nositelem byla římská říše s jejím prvním císařem Octavianem Augustem. Římané přetvářeli krajinu v severních provinciích říše (Podunají, Porýní, Galie, Británie). Přibližně na počátku našeho letopočtu ztrácí tedy středoevropská krajina původní charakter izolovaných nelesních enkláv. Došlo k vytyčení pravouhlé sítě, půda se rozdělovala na pravidelné dílce, tzv. centurizace, členění pozemkové držby. Praktické důvody tohoto členění spočívaly především v efektivnosti hospodaření, nezbytném pro zásobování římských armád, a výběru daní – stát měl příjem z každého hektaru.

Charakteristickým rysem zemědělské krajiny byly římské venkovské vily (villa rustica). Hospodařili v nich většinou představitelé bohatší skupiny, farmářů. Bývaly kopií italských domů s peristylem.

Obr. 12 Skupina římských táborů zachovaných v reliéfu: 1 – malý tábor trvalého charakteru, 2, 3 – dva krátkodobé tábory na vrchu horského hřebene (Haltswhistle Burn, Anglie) (GOJDA 2000)

Římané také budovali základní komunikační spoje – cesty sloužící k přesunu vojsk a transportu zboží. V provinciích zakládali trvalé tábory legií, okolo nich se koncentrovaly civilní osady s rodinami vojáků a obchodníků. Z těchto osad se postupně vyvinula města.

Samostatným světem byly pohraniční oblasti. Limes Romanus se skládal z několika složek včetně zázemí. Nejlépe je římská opevněná hranice v Evropě zachována v severní Anglii v podobě Hadrianova valu, pomocí kterého se Římané snažili zabránit barbarským kmenům v pronikání na území impéria.

Římská kolonizace dobytých území dala evropské krajině rozměr, který se stal základem i její současné podoby. (GOJDA 2000)

2.3.3 Středověká kolonizace: od rozptýleného osídlení k intenzivnímu obdělávání krajiny

Tuto etapu vývoje krajiny je možno označit za počátek jejího intenzivního obhospodařování. V evropských oblastech, do kterých nezasáhla přítomnost římského impéria, je středověk obdoben dvou zásadně odlišných etap: (GOJDA 2000)

Raný středověk

Ve střední Evropě trval od 6. do 12. století. Celková úroveň společnosti, její technologická vyspělost, systém hospodaření a struktura osídlení se spíše podobaly poměrům pravěkých komunit. Slované sídlící na našem území byli orientovaní na zemědělství, sídla si zakládali tam, kdy pro to byly výhodné podmínky, primárně osídlovali staré sídelní oblasti – jižní a severní Moravu, soutoky Labe s Vltavou, Moravy a Dyje, také Polabí. Svá sídla zakládali v blízkosti řek, v nivách s výskytem kvalitních půd. Slovánská kolonizace se od 6. stol. Významně podílela i na velkoplošném odlesnění nížin. Současně došlo k urychlení vývoje sídelní struktury a rozvoji komunikačních tras, které sledují především toky velkých řek.

Tehdejší osídlení se rozkládalo uvnitř starého sídelního území v níže položených nejúrodnějších oblastech s nejlepšími podmínkami k zemědělství. Lokalizaci sídel nejlépe dokumentují dochované zbytky románské architektury, zejména románské kostely. Ty dokládají příslušnost území k západní křesťanské civilizaci. I když jsou kostely většinou lokalizovány uvnitř současné zástavby, mohla se původní vesnice rozkládat na jiném místě a v jiné urbanistické struktuře.

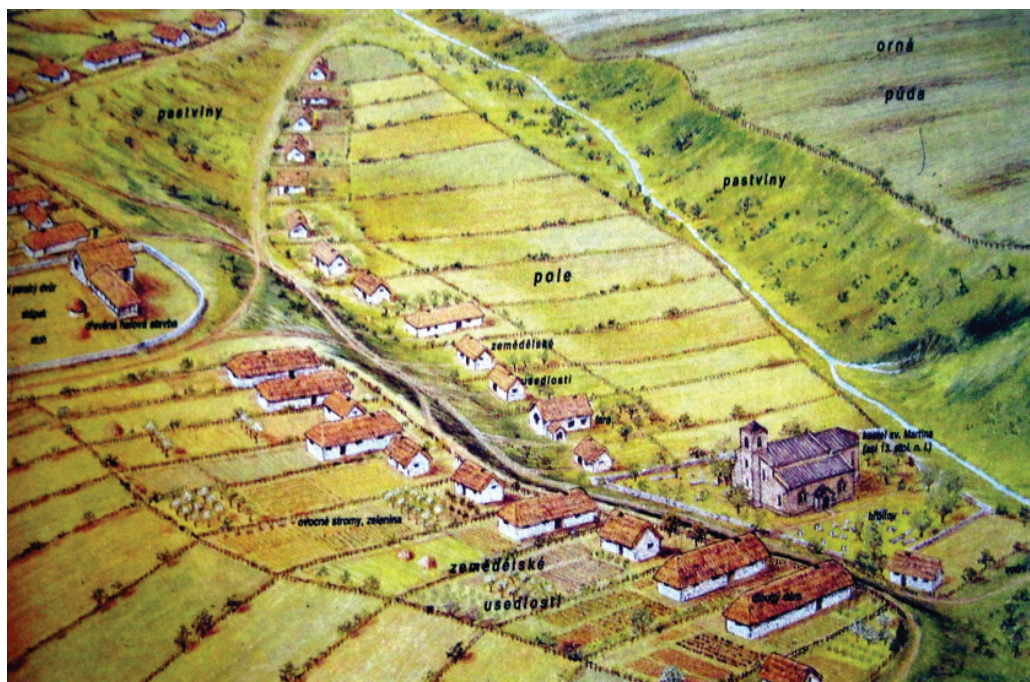
Základní informaci o uspořádání románské vesnice nepřímou naznačuje orientace vstupů do budovy kostela. Např. samostatný vstup vedoucí na tribunu v západní části lodi (často pod věží kostela) signalizuje polohu panského sídla, ležícího přibližně tímto směrem. Naproti tomu hlavní vstup do kostela tvořící portál pro obyvatele naznačuje směr, ve kterém se nacházelo sídlo. Převažovaly vstupy na severní straně.

Důležitým indikátorem pro situaci románské vesnice je i tvar terénu a charakteristika tehdejších přírodních zdrojů v bezprostředním okolí, zejména přístup k vodě. Zatímco se pro kostel volila pokud možno vyvýšená poloha (kostel byl útočištěm před napadením), zemědělské sídliště vyžadovalo spíše rovinnou polohu se snadným přístupem k vodě. Modelovou situaci české románské vesnice reprezentuje kostel na návrší či hraně terénní terasy, pod níž v blízkosti vodoteče ležela vesnice. Minimálně tři druhy terénních expozic (temeno, stráň, spodní plošina, vodoteč) představovaly současně bohatý rejstřík přírodních zdrojů (stavební materiál, vegetace), což bylo pro tehdejší hospodářství a stavitelství důležité.

Určité informace o poloze a charakteru sídla naznačují i tvary jejich jmen (toponomastika). Název Újezd pochází ze závěru raného středověku. Naznačuje způsob vytyčování katastru nově zakládané vesnice „obejitím“, který se uplatňoval se na okrajích starého sídelního území. Podrobnější informace o vnitřním uspořádání sídla nejsou k dispozici. Archeologické vykopávky naznačují, že uspořádání raně středověké vesnice bylo velmi rozptýlené (nepravidelně shlukové), dvorcové, s pozemky uspořádanými kolem usedlosti. Usedlosti byly situovány v blízkosti potoka a v dosahu (a viditelnosti) kostela. Usedlosti nebo jejich skupiny tvořily oddělené celky, které bylo možné obejít. Raně středověké vesnice se v naprosté většině nedochovaly; jejich půdorys byl překryt mladšími urbanistickými strukturami. (SALAŠOVÁ 2012)

Vrcholný středověk

Období 2. poloviny 13. a průběh 14. století je obdobím inovací v zemědělském hospodaření, jejichž důsledkem byl i masivní demografický a sídelní rozvoj. Dochází k zakládání nových vesnic

Obr. 13 Krajina středověkého venkova: rekonstrukce vsi Wharram Percy, Anglie (GOJDA 2000)

podle nových urbanistických schémat a v souvislosti s přechodem na nový právní vztah se reorganizovaly i vesnice starší.

Osídlovací proces byl založený na právně – ekonomickém vztahu feudál – poddaný – půda. V novém uspořádání se zlepšilo postavení poddaného vesničana, který měl relativní jistotu, že usedlost předá další generaci. Jeho vztah k půdě, která byla feudálním majetkem, se dá označit jako **dědičný nájem** (právo zákupní, emfyteutické). Práva a povinnosti poddaných byla v zásadě stejná, realizovaná pouze naturálními a peněžními dávkami. Při zakládání nové obce bylo obvyklé, že se po jistou dobu (lhůtu, lhotu) povinné dávky promíjely. Díky tomuto právu získaly mnohé obce, zakladané právě v tomto období, název Lhota nebo Lhotka, Lehota. Byly lokalizovány spíše na okraji staršího sídelního areálu, nebo částečně zahušťovaly jeho vnitřní prostor. Osídlování se v této době výrazně rozšiřuje do vyšších poloh s méně výhodnými přírodními podmínkami pro zemědělství. Obtížnější se stával přístup k vodě; obyvatelé musí stavět studny. Následkem střetu s nepříznivými podmínkami bylo časté překročení sídelní únosnosti území a opětovně zanikání vesnic. Přesto lze považovat vrcholné středověkou kolonizaci za úspěšnou. Vytvořila v našich zemích základ sídelního systému současnosti – půdorys většiny vesnic má dosud středověký původ. (SALAŠOVÁ 2012)

Sídla zakládali **lokátoři** (developer, zeměměřič, obchodník). Jejich úlohou bylo vybrat místo a založit osadu. Při zakládání sídel sledovali hlavně říční síť. V oblastech, kde tvořilo 90 % území lesy, vybírali místa s úrodnou půdou (nížiny a pahorkatiny už byly obsazeny), v blízkosti vody, pozice otevřené směrem k jihu. Lokátorovi přinášelo jeho povolání výhody: byl osvobozen od daní, do-

stal nejlepší kus půdy, stal se rychtářem a název vesnice mohl nést jeho jméno. Mnoho obcí má ve svém názvu „Lhota, Lehota“ – jedná se o sídla založená lokátorem, který byl společně se všemi novými obyvateli na určitý čas – lhůtu (lhotu, lehotu) - osvobozený od poplatků.

Přibližně čtvrtina sídel z tohoto období později zaniká. V 15. - 16. stol. Je v našich krajinách stabilizovaná sídelní struktura se dvěma typy sídel:

- a) Města – se středověkým jádrem, fortifikačním systémem, centrum řemesel a obchodu
- b) Rolnické osady – zaměřené na zemědělskou a lesnickou činnost

Unifikace práv a svobod vesničanů byly hlavním důvodem typovosti schémat zakládání obcí. V současné době neexistuje jednoznačný názor na typologii středověkých urbanistických struktur. K nejčastěji uváděným typovým schématům patří (ŠKABRADA 1999):

- vesnice návěsní
- údolní lánové vesnice
- radiální (lesní) lánové vsi
- deformovaná a smíšená založení

2.4 Rolnické vesnice – základní typy kolonizační vesnice

Vesnice jsou nejrozšířenějším typem venkovské sídlení jednotky v historickém období Evropy. (GOJDA 2000) Podle vnitřního uspořádání se dělí na několik typů. Viz též Atlas krajiny ČR, mapa č. 51, část 3.

2.4.1 Vesnice návěsní

Jedná se o **pravidelné vrcholně středověké zakládací schéma**, které vzniklo jednorázovým aktem. Má dvě možné varianty:

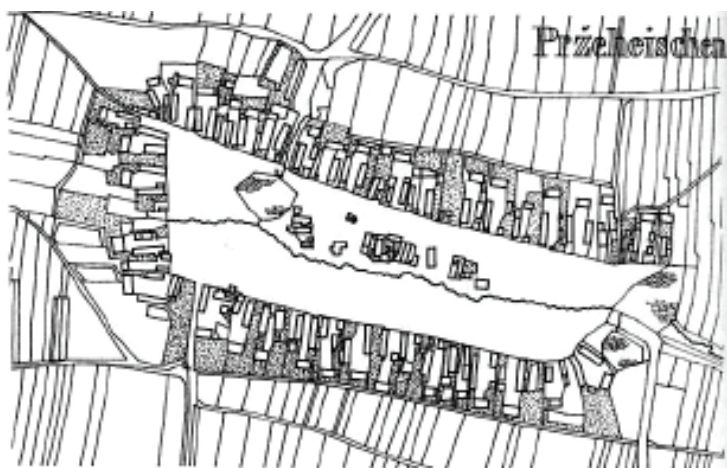
Ve vnitrozemí starého sídelního území vznikají vesnice, ve kterých jsou usedlosti soustředěny kolem **pravidelného, zpravidla obdélného návěsního útvaru**. Tyto půdorysy se od městského založení liší pouze absencí dalších ulic mezi náměstím (návsí) a hradebním systémem (výjimku tvoří např. Žumberk nebo Hrazená Lhota u Vlašimi).

Za usedlostí byly vyměřované zemědělské pozemky, zpravidla v kolmém směru. Geometrická přesnost vyměření byla někdy porušena v důsledku nepřehlednosti území (např. díky lesu), členité konfiguraci terénu a v zbytkových prostorech v návěsních rozích. Pravidelně vyměřované návsi měly nejrůznější velikost: ty největší odpovídají náměstím gotických měst. Rozdíl velikosti byl ovlivněn počtem sedláků a velikostí lánů, pro který byla vesnice vyměřena.

1 lán – základní jednotka velikosti přidělené půdy (17 – 33 ha).

Uspořádání vesnice směrem od návsi: obytná budova – hospodářské objekty – průchozí humno – zahrada s ovocným sadem – orná půda – pastviny (+ ovocné sady, vinohrady) – les (patřil majetku kolonisty)

Uprostřed vesnice se často nacházel rybník k chovu drůbeže, ryb, sloužil jako protipožární nádrž, v jeho blízkosti se nacházela kovářská dílna, později krčma a škola. Mimo obec se na vyvýšených polohách nacházely sakrální stavby, vzájemně pohledově propojené kostely s pohřebišti v jejich blízkosti, obranné střílny.

Obr. 14 Ukázka půdorysu pravidelného návsiho útvaru vrcholně středověkého původu (podle map Stabilního katastru, Přehýšov), (ŠKABRADA 1999)

2.4.2 Údolní lánové vsi

Lánové vesnice stojí principiálně na schématu pozemkového pruhu (lánu), který probíhal od usedlosti zpravidla až k hranici katastru. Většina lánových vesnic byla založena v podélném směru, jehož osou byl zpravidla potok (také potoční vsi). Na jeho březích byly rozděleny úseky, přidělené jednotlivým usedlostem. Tyto úseky se postupným obděláváním protahovaly dále za usedlost. Protože terén se vzdáleností od potoka většinou stoupal, vytvářel se typický sled kultur na pozemcích v pořadí (od usedlosti) zahrada – pole – louky (někdy s ovocným sadem) – les.

Údolní lánové vsi se uplatňovaly při novém osidlování v okrajových, výše položených a tvarově více členitých oblastech. V některých oblastech (Vysočina) tvoří tyto vesnice řetězce mnohakilometrových délek, určující kostru osídlení.

Další dělení lánových vsí podle linie, kolem které byly uspořádány:

Ulicovka – podél méně významné cesty, která končí v údolí

Silnicovka – podél významné komunikace

Potoční ves – podél potoka

Geometrický způsob uspořádání polností je označován jako plužina. Plužinou se rozumí hospo-

Obr. 15 Široká ulicovka
(SÝKORA 1998)

dársky využitelná část krajiny náležející vesnickému sídlišti. Je tou souhrn všech polí, luk a pastvin propojených navzájem sítí cest. (GOJDA 2000) Podle vztahu k domu se dělí na:

Traťová plužina - v rovině, postupuje od obydlí dozadu

Záhumenicová plužina - liniově za humnem, v navazující části už je plužina organizovaná jinak

Klínová plužina (vějířová) - přizpůsobuje se reliéfu (SÝKORA 2002)

2.4.3 Radiální (lesní) lánové vsi (okrouhlice)

Radiální lánové vsi vznikaly především v nepřehledných, lesnatých oblastech. Prostor pro budoucí vesnici byl uvolněn vykácením a vypálením (žďářením) porostu. Měl ve většině případů tvar kruhu. Pozemky pak byly vyměřovány od centrálního bodu mýtiny – středu budoucí návsi. Vznikla klínová plužina. Z uvedeného důvodu měla náves tvar kruhu a hranice parcel tvořily radiály. Průměr větších návsi se pohyboval kolem 200 – 250 m.

Velmi často se v názvech takto zakládáných obcí objevuje slovo „žďár“ nebo u německých jmen názvy s koncovkou „-schlag“. Typově jsou uvedená sídla označována často termínem „okrouhlice“, např. Slatina, Lipnice, Líšná. (ŠKABRADA 1999)

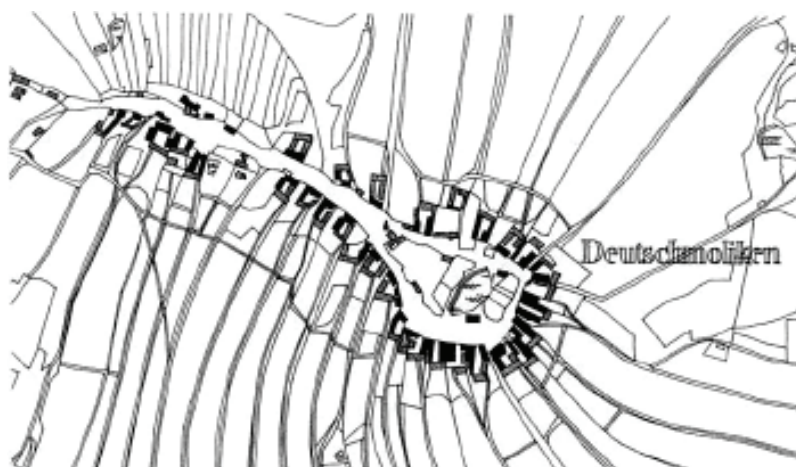
2.4.4 Deformovaná a smíšená založení

Velmi často se stávalo, že původní vyměřovací schémata nebyla realizována v čisté podobě. Důvodem byly zejména složitější zastavovací podmínky nebo jiné sociálně – ekonomické požadavky. Často se při lokaci uplatňovala celá řada přechodových fází, zejména na pomezí údolních lánových a návsních útvarů, včetně radiálních.

Obr. 16 Lesní lánové vsi – půdorysy vrcholně středověkého radiálního zakládacího typu (Lišná, Slatina, Lipnice) (ŠKABRADA 1999)

Častá byla zejména varianta vytvoření obdélného návesního útvaru pomocí lánového systému dvou protilehlých řad usedlostí, mající tvar krátkých ulic. Tímto způsobem byla vytvořená např. dnes zaniklá obec Pfaffenschlag u Slavonic. Šířka parcel byla u tohoto typu sídel různá. Obce byly často na jednom konci uzavřené – údolní lánové schéma přechází do radiální lánové vsi. Častým důvodem pro uvedené způsoby zakládání byla oblíbenost konkrétního schématu vrchností. (ŠKABRADA 1999)

Obr. 17 Kombinace lánového uspořádání s radiálním zakončením, které vytváří okrouhlou náves (Malíkov nad Nežárkou) (ŠKABRADA 1999)

2.4.5 Valašská kolonizace

Způsob osidlování a hospodaření západních Karpat, zasahujících na území ČR masivem Beskyd, ovlivnilo několik faktorů: těžko přístupný horský terén, klimatické podmínky, politická situace 14. a 15. století. Všechny tyto faktory ovlivnily způsob vnitřní i vnější kolonizace severozápadních Karpat. Vnitřní kolonizace ovlivnila zejména údolí Beskyd, kde až do 15. století vznikala řetězová sídla na právu německém. Na ni navazovala vlna pasekářské kolonizace, která přinesla rozvoj hospodářského využití lesů. Utečenci z jiných panství, nebo část populace z údolních vsí, která neměla možnost dále zastavovat na rodových pozemcích, se usazovala na svazích nebo hřebenech hor. Pasekáři vytvářeli rozptýlená dvorcová sídla tvořená shluky obytných a hospodářských budov obklopených drobnými poličky a pastvinami.

Dnešní charakter Valašska bezpochyby ovlivnila až vnější kolonizace podle valašského práva. Podobně jako při německém sídelním právu si zakladatel obce, na Moravě nazývaný fojt, mohl postavit mlýn, pilu a navíc valchu na „huně valašské“ (Langer, 1997). Na rozdíl od vnitřní kolonizace měly však skupiny valašských dědin samosprávu v čele s vojvodou.

První zmínky o valašské kolonizaci v severních Karpatech se objevují ve druhé třetině 14. století (LANGER 1997).

Snahy o hospodářské využívání horských pralesů tzv. „valašským podnikáním“ vedly k záměrnému a systematickému připoutávání valachů k půdě a k jejich splývání s horskými rolníky. Tam, kde nebyly podmínky pro toto splývání (horní Orava, Těšínsko), vytvářeli valašští kolonisté vlastní ekonomická střediska, dědiny s jádrem a na vzdálených loukách a pastvinách pak dočasná sezónní sídla. Dalším kritériem - kromě národopisných znaků - jsou pro vymezení Valašska doklady o výskytu horského dobytka, ovcí a koz ve zvláštních rasách, které se na Moravu rozšířily spolu s pastevcí. K závažným dokladům patří záznamy o salašnickém způsobu hospodaření, o výskytu salašů. (SALAŠOVÁ 2012)

2.4.6 Valašské stavební tradice

Území Beskyd bylo kolonizováno obyvatelstvem přicházejícím z východních Karpat, zejména z Kysuc, Liptova a polského Slezska, nebo se jednalo o uprchlíky z jiných panství (tzv. pasekáři). Valaši přinesli nejen nový způsob hospodářství (salašnictví), ale i novou formu osídlení. Osídlení bylo v horských oblastech nepravidelné, rozptýlené, někdy v odezvě na starobylé karpatské zvyklosti soudržného sídlení velkých rodin v podobě tzv. rodových shluků. Jednalo se o volnou dvorcovou zástavbu situovanou zpravidla v těžišti obhospodařovaných pasek a holin na náhorních planinách a horských svazích. Díky tomu má krajina Beskyd podstatně odlišný charakter od ostatních hornatých oblastí. Kompaktní osídlení není pro území typické a je vázáno výhradně na dna širších údolí.

K ojedinělým a nejvýraznějším usedlostem patřila fojstství. Jednalo se o mohutnou, nejčastěji patrovou roubenou stavbu s rozsáhlými hospodářskými budovami. V údolích bylo v minulosti značné množství vodních mlýnů, pil nebo valch na zpracování vlny. Na horských pasekách pak lze nalézt specifický stavební druh - salaš, případně letní chlévy - stánin (ŠKABRADA, VODĚRA 1975). Ukázky jednotlivých typů staveb jsou součástí expozice Muzea v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm (<http://www.vmp.cz/>).

Lidská sídla mají na celém území Valašska obdobné znaky: jsou to buď vsi řetězového typu (v údolí), často řetězově řazených dvorců, nebo rozptýlené dvorce pasekářského osídlení (na stráních nebo hřbetech vrchovin a hornatin). První případ umožňoval poddaným dědičně užívat půdu za odevzdání části úrody feudálnímu zeměpánovi. Druhý byl jen pronajímáním panské půdy, většinou znamenal hospodářské využití rozsáhlých lesů a horských pastvin.

Vyvrcholením valašské lidové architektury jsou dřevěné kostely a kostelíky, budované ještě v 18. století (Velké Karlovice). Z hlediska náboženství a jeho vlivu na sakrální stavby je významné, že se Valaši výrazně hlásili k reformačnímu hnutí a po jeho potlačení prosluli svou účastí na protifeudálním odboji. Absenci většího počtu sakrálních objektů, způsobenou částečně i méně trvanlivým dřevěným materiálem, lze tedy přičíst na vrub i určité neochotě konvertovat ke katolicizmu.

Postupným vývojem území, zejména v období 16. – 18. století, se ve vztahu k reliéfu ustálilo několik charakteristických zón sídelních struktur:

- relativně kompaktní zástavba (dvorcová řetězová ves) v údolí se zahradami a drobnou záhumenicovou drážbou
- volné dvorce pasekářů ve spodní části svahů (osídlování z vnitřních zdrojů) v relativní blízkosti domovské obce
- lesní porosty na prudších svazích
- horské pastviny s roztroušeným pasekářským a valašským osídlením, letními chlévy a salašemi na hřebenu a ve vrcholových partiích svahů

2.4.7 Valašská řadová (řetězová) ves

Byla situována vždy na dně horských údolí kolem potoka nebo cesty. Usedlosti se řadí v nepravidelných vzdálenostech od sebe bez zřetelného plánu, nebo tvoří malé sídelní (rodové) shluky, tzv. guly. (VAREKA, FROLEC 2007)

2.4.8 Rozptýlené osídlení

Tento způsob osídlení se vyskytuje nejen na Valašsku, ale také na Vysočině a v jiných vrchovinných oblastech. Rozvíjí se ve dvou formách: pod lesem a ve vrcholových partiích hor, na holích. Sídla pod lesem vznikají tzv. pasekářskou kolonizací, nemusí to být valašští kolonizátoři, ale „utečenci“ z jiných panství, poddaní. Na holích zakládají sídla jen Valaši, usedlosti vznikají z původních salašů. Nejprve jen provizorní sídla, pokud nebyli úspěšní na stálo, nebo se stahují níže, v případě, že nabyli majetku. Od 17. – 18. století tato sídla postupně zanikají, je to způsobeno nastupující industrializací v polovině 19. stol. a zrušením poddanství.

Obr. 18 Schéma uspořádání kopanice (SÝKORA 1998)

2.4.9 Kopaničářské osídlení

Kopaničářské osídlení se rozvíjelo v části ČR – Bílé Karpaty (Žitková, Lopeník). Kolonisty byli Slováci, usazující se v hraničních oblastech Beskyd a Karpat. Bylo to „území nikoho“, tzv. kondominium – nebyl zde dosah moci, neplenili Tataři. Věnovali se dobytkářství (ne chovu koz a ovcí jako Valaši), obdělávání půdy, zemědělství. Forma plužiny se uplatnila plátová – úseková, uspořádání do čtverců (ovocné sady, orná půda). Půdu obdělávali motykou, nikoliv orbou, proto se v blízkosti obydlí nacházejí čtvercové struktury.

2.5 Města

Města jsou typickým produktem vyspělé, sociálně různorodé společnosti. Jejich vznik jak v antickém období, tak ve středověku byl podmíněn koncentrací lidí do určitého prostoru v krajině za účelem efektivního rozvoje obchodu a řemesla. Města v Evropě vznikala rozdílně:

- a) Území bývalých římských kolonií (na jih od Dunaje a Rýna) je protkáno sítí měst, která vznikla při výbojích římské říše jako vojenské záchytné body na důležitých komunikačních spojnících
- b) Na území tzv. barbarů (severně od římské civilizace) jsou města typickým produktem raného a počátků vrcholného středověku. Vznikala:
 - buď postupnou koncentrací sídlení aktivity poblíž uzlových bodů přirozené krajiny (brody apod.)
 - koncentrací řemeslných osad v podhradí správních center (přemyslovská hradiska v Čechách)
 - lokací – novým založením tzv. na zeleném drnu

Svámi hradbami, chrámovými věžemi, typickou parcelací pozemků, náměstí s radnicí a kostely se města stala významnými dominantami krajiny. (GOJDA 2000)

2.6 Podoba krajiny novověku (16. – 18. století)

Po období velké kolonizace, která končí začátkem 15. století, přišlo období husitských válek, které zpusťily celé kraje. V duchu renesančního myšlení šlechta zvyšuje své nároky na pohodlí a reprezentační úroveň sídel. Vývoj dalekonosných zbraní také eliminuje poslední výhodu hradů – nedobytnost. Náhradou hradů se stává komfortní panství – zámek – umístovaný v kultivovaném prostředí uprostřed panství.

Krajina se v různých oblastech Evropy měnila pod vlivem různých podnětů: v Čechách a přilehlé střední Evropě vyvolaly změny ideologické zájmy vládnoucí elity (silný barokní katolicismus), na britských ostrovech to byly zájmy majetkové a hospodářské.

V Čechách postižených katastrofou třicetileté války a vlnou rekatolizace se vládnoucí složka pokoušela velkolepým způsobem ovlivnit vědomí širokých vrstev společnosti, především rolníků a drobných řemeslníků. Období baroka klade důraz na vztahy sídla a okolní krajiny, často dochází k jejich prostorovému propojení. Významným prvkem v krajině se stávají aleje, které jsou dokonce povinně vysazovány kolem významných císařských cest. Od konce 17. A začátku 18. Století se uskutečnila obnova církevních staveb v takové míře, jakou česká krajina dosud nepoznala. Tato obnova znamenala přestavbu gotických kostelů do barokní podoby, výstavbu nových kostelů, klášterů a paláců. Tyto změny vytvářejí českou barokní krajinu, která se natrvalo udržela, a spolu se základním rozměrem, jenž jí dal středověk svojí stabilizací vesnice a jejího katastru, zůstává v našem vědomí jako zosobnění české kulturní krajiny.

V Anglii je novověká změna krajinné podoby spojená s tzv. ohrazováním. Jednalo se o proces transformace hospodářského využití půdy. V jeho průběhu dochází k postupnému nahrazování orného zemědělství pastevectvím. Až do konce 15. stol. Se v Anglii praktikoval stejný systém obdělávání půdy jako ve střední Evropě, založený na trojpolí s úhorem, nazývaný „systém otevřených (neohrazených) polí“. V období vlády prvních Tudorovců nastává změna, rolníci jsou vyháněni, půda vyvlastňována a transformována na pastviny. Kolem bývalých polí přeměněných na pastviny jsou stavěny kamenné zidky a zakládány živé ploty. Proces ohrazování vrcholí v 18. - 19. stol. Tzv. parlamentními ohrazovacími akty. Právě jimi byl zajištěn současný vzhled „typické anglické krajiny“.

Podobně, jako soudobý charakter české kulturní krajiny, je také tvářnost anglické krajiny syntézou dvou historických etap, vrcholného středověku a novověku. Zatímco českému venkovskému prostředí až do konce čtyřicátých let 20. stol. Dominovalo středověké rozměření plužiny a obecních katastrů a barokní kostel uprostřed návsi, jsou charakteristickými dominantami anglického venkova středověký gotický kostel a systém zídek a živých plotů, zosobňující novověké ohrazování a přeměnu pole na pastviny. Komunistická kolektivizace je svým velkoplošným pojetím změnou srovnatelnou právě s procesem ohrazování v Anglii. (GOJDA 2000)

Nová založení do poloviny 18. století

Středověká sídelní síť se v podstatě výrazným způsobem již neměnila. Některé obce zanikly, zejména v důsledku nepříznivých přírodních podmínek nebo byly zničeny válkou nebo morem. Je zajímavé, že třicetiletá válka (1618 – 1648) sídelní struktury výrazně neovlivnila.

V tomto období nedošlo k výraznějším změnám v zakládacích schématech. Výjimku tvoří tzv. řádkové sestavy, které byly vyměřované buď na okrajích zástavby v méně příznivých svahových podmínkách nebo v báňských oblastech podél průběhu povrchových rudných žil (Špania dolina).

Specifickým typem jsou symetricky až ornamentálně koncipovaná založení dvou drobných vesnic na šporkovském panství Lysá nad Labem a několik případů vesnic komponovaných do jednoho celku s areálem vrchnostenského zámku. Hlavním důvodem zakládání nových obcí v tomto období byla vrchnostenská záliba v průmyslovém podnikání (sklářské hutě).

Velmi charakteristická pro uvedené období je sociální diferenciací vesnice. Nová zástavba je nejčastěji realizována zahušťováním původní zástavby. Jedná se buď o zahušťování v rámci vyměřených pozemků, nebo dělením parcel, případně zastavěním návsi. Nové objekty mívají nejčastěji

dvoudílnou dispozicí a signalizují ekonomickou nesoběstačnost majitelů – k domu nepatřila půda a jejich obyvatelé byli odkázáni na službu u sedláků.

Drobení majetku poddaných se snažila vrchnost zabránit, protože díky ní docházelo k oslabování rodin jako ekonomických jednotek, což mělo vliv na kvalitu robotních povinností, od kterých závisela ekonomická výkonnost vrchnostenského hospodaření. Z uvedeného důvodu bylo upraveno i právo určující způsob dědění. Usedlost vždy přejímal (dle záznamů gruntovní knihy) pouze jeden z potomků, který musel ostatní sourozence vyplatit. Tito byli pak odkázáni na pronajímání obecné půdy k výstavbě domků.

Chalupami a domky mladšího původu se postupně zaplňovaly návesní prostory a okraje zástavby zejména v oblastech, kde byly výhodnější podmínky doplňkových živností, zejména domácích řemesel (plátenictví, zpracování skla). Mnohé vesnice s původně velkorysým návesním prostorem tento charakter zcela ztratily.

Do 19. – 20. století se mnohé vesnice dostaly do stavu, v němž počet menších staveb v jejich vnitřním údolním prostoru daleko převýšil počet selských usedlostí. Všechny menší objekty měly tendenci k osamostatňování a zvětšování. Touhou každého chalupníka bylo získat alespoň nějakou půdu. Chalupy postupně získávaly podobu celků drobnějších domů s menšími hospodářskými staveními, nabývající charakter zmenšenin velkých usedlostí.

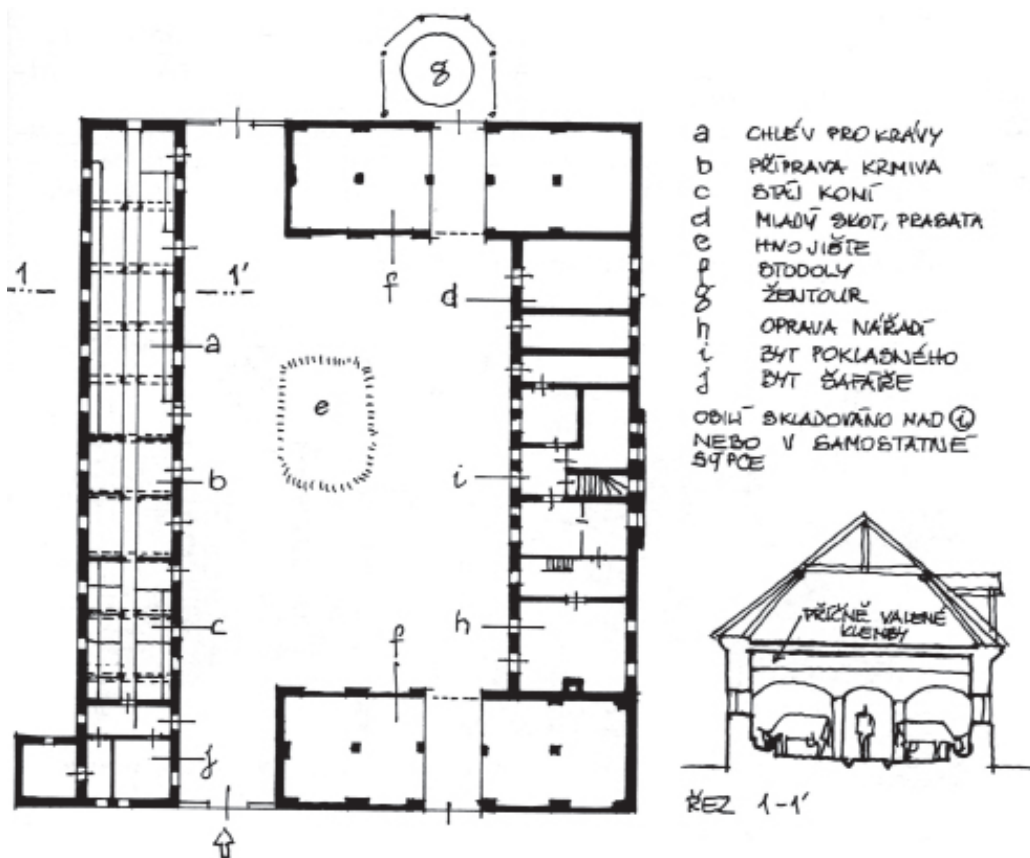
Zvláštní postavení měly stavby výměnkářů – odstupujících hospodářů, kteří měli právo na doživotní hospodářské zajištění. Výměnek mívá nejružnější charakter – od vlastního koutu ve světnici až po samostatnou budovu. Nejčastěji se pozice výměnkářské chalupy nacházely v linii průčelí usedlosti nebo před touto linií směrem do návsi. Vazba výměnku na původní usedlost se v průběhu času ztrácela. Dokumentují to první problémy s přidělováním popisných čísel v letech 1770 – 1771.

Raabizační vesnice

Neefektivnost vrchnostenského hospodaření, založeném na robotní práci, vyústila v roce 1775 do celé řady ekonomických opatření. Díky aktivitě rakouského císařského hospodářského správce **Františka Antonína Raaba** byla přijata radikální opatření ke zvýšení ekonomické efektivity venkova. Na všech komorních, bývalých jezuitských a městských panstvích byly dvory zrušeny, rozparcelovány, rozprodány nebo pronajaty zájemcům, zpravidla poddaným (tzv. komorní statky spravovány císařskou korunou). Došlo k fyzickému zrušení dvora a rozparcelování jeho budov, do nichž byla adaptována část nových malých usedlostí.

Některé raabizační vesnice byly založeny se zjevnou snahou o celistvý návesní prostor, včetně respektování místních zvyklostí, např. uspořádání dvora, zatímco u jiných bylo založení maximálně zjednodušené. Akce nedosáhla rozsahu staršího středověkého osídlovacího procesu, přesto přinesla založení stovek menších či větších sídelních útvarů. Často vznikaly i z vrchnostenské iniciativy pro pracovníky nových podniků (např. dřevaře). Tyto tzv. **dominikální vesnice**, zakládané od poloviny 19. století, se urbanisticky projevují podobným způsobem jako vesnice vzniklé parcelací panských dvorů. Mají **racionální geometrická schémata**, byly tedy zjevně projektovány.

Typovost výstavby se projevila rovněž v jednotnosti stavební architektury. Vznikají např. typové

Obr. 19 Uspořádání panského dvora v 18. Století (SÝKORA 1998)

Obr. 20 Raabizační návesní typ s dostavbou a pravidelným rozdělením pozemků (SÝKORA 1998)

řadové dvojdomky. V nově zakládaných vesnicích se často zajímavým způsobem odrazila snaha o respektování sociální diferenciaci nových nájemníků. Takové případy nastaly zejména na počátku raabizační éry při stavbě pevností Terezín a Josefov (původně Ples). Zde se dochovaly typové projekty objektů pro všechny tři sociální kategorie – sedláka, chalupníka a domkáře.

Raabizační doba přinesla velké změny ve využívání krajiny zavedením střídavého hospodaření. Roste produktivita práce, narůstá počet hospodářských zvířat, která začala být v této době celoročně ustájena. Bohaté selské statky díky tomu stále víc nabývají na objemu, rozrostly se objekty pro chlévy a stodoly. Statky mají typické dvorcové schéma, stodoly z požárních důvodů stojí ve větší vzdálenosti od obytné části. Stavby chalupníků a domkářů se podstatně nemění.

Na venkově v této době stojí **vodní mlýny a pily, sušárny na ovoce, pazderny lnu, pekárny**. Jejich polohu ovlivňují přírodní podmínky a zdroje a protipožární bezpečnost. Pro varování před požárem se na základě tzv. ohňového patentu Marie Terezie budují samostatné stavby – zvonice. Podél **císařských silnic** vznikají zájezdní hostince a přeprahací stanice. Přes vodní toky se staví lávky a mosty, kolem silnic jsou vysazovány aleje ovocných dřevin.

V této době narůstá zájem o estetickou úpravu krajiny, vznikají rozsáhlé krajinářské úpravy s zábou na nově vzniklé vesnice, panská sídla se zahradami nebo sakrální stavby. (Jičín. Libějovice – Lomec, Třeboň). (SALAŠOVÁ 2012)

2.7 Moderní historie (19. – 20. st.)

2.7.1 19. století

Toto období lze charakterizovat jako **období technické revoluce**, která rovněž ovlivnila změnu charakteru zástavby. Přesto, že se stavitelské aktivity tohoto století koncentrují především na zástavbu městskou, lze sledovat i výraznější změny na vesnici.

Zásadním způsobem se **mění charakter obytného domu**, změna způsobu jeho vytápění ovlivňuje i využití půdy a dalších prostor. Tyto změny podnítily i nárůst objemu hospodářské usedlosti a změnily její celkovou dispozici. K výrazným změnám patří především změna štítové orientace domu na okapovou. S okapovou orientací staveb se můžeme na území Čech setkat především u nejchudších chalup bez uzavřených hospodářských dvorků. Oproti velkým usedlostem s přízemními nebo patrovými domy totiž na menší chalupy zbývaly při postupném doplňování zástavby pouze méně vhodné pozemky co do tvaru i polohy. Chalupy jsou tak často situovány stranou velkých usedlostí, podélně při komunikacích vycházejících z veřejného prostoru návsí.

Na venkově **narůstá počet a druh různých hospodářských stavení** (zejména skladišť na první zemědělské stroje). Kromě staveb, souvisejících se zemědělskou výrobou, se objevují **první školy** a stavby určené ke spolkové a zájmové činnosti.

V 19. století se zvětšil zájem o hospodářské využití venkova. Vznikají první mlékárny, škrobárny, cukrovary, sýrárny, lihovary, pivovary, sladovny, konzervárny, zpracovny lnu a tabáku, rafinerie olejů. Podobu venkova ovlivnila i výstavba železniční trati. Ve vesnicích, ležících v blízkosti železniční trati, dochází ke značnému stavebnímu rozmachu a vzniku nových řemesel (stavo-

zemědělci, kovozezemědělci). Stavební rozvoj tohoto období však není plánovitý, ale více – méně živelný.

V krajině 19. století pokračuje dělení půdy mezi členy rodiny nebo cizí majetníky, které vedlo ke vzniku asi 33 miliónů parcel s průměrnou velikostí 0,25 ha. Tato ekonomicky málo **efektivní rozdrobenost pozemků** vedla k celé řadě pozemkových úprav a reforem. V krajině pokračuje výstavba silnic a cest, rozrůstá se železniční síť (v roce 1880 se ustálila její současná podoba). Rozloha lesů se výrazně zmenšuje.

19. století přineslo nová estetická kritéria i v krajinářských úpravách. Vznikají rozsáhlé krajinářské komplexy založené na filozofii *fermé ornée*. Na konci století tvoří venkovské osídlení celá škála velikostních kategorií sídel, od shluku stavení až po velké vesnice či malá města.

2.7.2 20. století

Na začátku století pokračují **industriální tendence** ve formování vesnické zástavby. Do začátku 1. světové války bylo vybudováno 27 sušáren brambor a 55 škrobáren (Českomoravská vysočina), 70 sušáren čekanky (Polabí), v Čechách na 100 cukrovarů a na Moravě 43, 665 pivovarů, z toho 454 malých. Tyto stavby přinesly na venkov **rovněž nové stavební materiály** (litina) a stavební technologie. Stavební rozmach pokračoval velmi intenzivně i po 1. sv. válce až do období velké hospodářské krize. 2. sv. válka definitivně výstavbu zabrzdila. V jejím počátku došlo k první významné **demografické změně** na vesnici – vysídlení českého obyvatelstva z pásma Sudet. Obecně lze konstatovat, že v průběhu války nedošlo k významnějším stavebním změnám na vesnici. Je ovšem nutné připomenout i hrůzné výjimky – vypálení několika obcí německými okupanty (Lidice, Ležáky) a zničení zástavby v pásmu přechodu válečné fronty v roce 1945.

Po skončení války dochází k dalším významným změnám, způsobených odsunem německého obyvatelstva z pohraničí a dosídlování obyvatelstvem z jiných regionů Československa. Nastává počátek intenzivní stavební činnosti a obnovy hospodářství podle předválečných schémat. Ke změně dochází v roce 1948 pod vlivem politických změn.

Změny sídelních struktur zasáhly zejména **pohraniční oblasti** v kontaktu s kapitalistickým světem (Rakousko a Západní Německo). Tyto oblasti byly záměrně vysídlovány z obranných důvodů. Díky politice koncentrace ve výrobě, náborem do průmyslů a nakonec i střediskovému uspořádání obcí, došlo k postupnému zániku menších venkovských sídel. K dalšímu zániku dochází v důsledku některých hospodářských činností – např. povrchové těžbě uhlí.

Změna způsobu zemědělského hospodaření a vlastnického vztahu k půdě ovlivnila i charakter a podobu usedlosti. Tato postupně přestává plnit funkci hospodářskou (přejímá ji dvůr JZD) a stává se čistě obytnou stavbou s minimalizovanou maloprodukční zahradou.

Navzdory dvěma světovým válkám nebyla první polovina 20. stol. Mezníkem z hlediska vývoje krajiny. Nejradikálnější zlom znamenaly události po roce 1948, kdy je zaznamenán mohutný nástup stále výkonnější zemědělské techniky a rozvoj zemědělských věd. Následkem rozsáhlé kolektivizace a scelování pozemků došlo k likvidaci cenných ekosystémů, dramatické zjednodušení krajinné struktury (snížení krajinné heterogenity), rušení velké části sítě polních cest, intenzivní vodní a větrná eroze a další projevy celkové ekologické a kulturní destabilizace české krajiny.

Jedním z důležitých nástrojů „ideologického znásilňování“ krajiny se staly i meliorace. Snahy o dosažení soběstačnosti ve výrově potravin či povinná zaměstnanost vedly často k absurdnímu odvodňování pozemků s vyrovnaným vodním režimem, k technicky tvrdým úpravám vodních toků ve volné krajině, vysoušení cenných mokřadů apod. Jedním z nejničivějších programů tohoto období byly tzv. náhradní rekultivace, které náhradou za záběr zemědělské půdy „rekultivovaly“ často ekologicky hodnotné krajinné prvky, z kterých se stávaly neúrodné zemědělské pozemky.

Společenské změny po roce 1989 znamenaly téměř ve všech krajinných atributech obrát k pozitivním tendencím. Nové formy pozemkových úprav a územního plánování, krajinnotvorné programy a další procesy a aktivity ovlivnily v průběhu 90. Let 20. stol. Vývoj krajiny. Masivně se však rozvíjí infrastruktura a průmysl, což je příčinou nových negativních tlaků na krajinu. (SKLENIČKA 2003)

Současný vývoj sídelní struktury ČR ovlivňují dva protichůdné trendy:

- globalizace, přinášející téměř živelný rozvoj suburbánní části sídel a efekt tzv. „sídelní kaše“ neboli urban sprawl (HNILIČKA 2005) se všemi negativními důsledky (zvyšování dopravní zátěže, rostoucí ztráta „volné krajiny“ a zemědělských půd, zvyšování finančních nákladů na provoz, unifikace architektonických znaků, ztráta identity sídla apod.) (JONGEPIEROVÁ, PEŠOUT, JONGEPIER, PRACH 2012)
- snaha o obnovu tradičního charakteru struktury zástavby vyplývající z právních předpisů ČR (zejména §12, zákona č. 114/1992 Sb. o ochraně přírody a krajiny, zákon č. 183/2006 Sb. o územním plánování a stavebním řádu) a mezinárodních úmluv ratifikovaných ČR (Evropská úmluva o krajině, Úmluva o světovém dědictví UNESCO).

2.8 Použitá literatura

- DEMEK, J. *Obecná geomorfologie*. 1. vyd. Praha: Academia, 1987. 476 s.
- HNILIČKA, P. *Sídelní kaše: otázky k suburbánní výstavbě kolonií rodinných domů*. Vyd. 1. Brno: ERA, 2005, 131 s. ISBN 80-7366-028-8.
- GOJDA, M. 2000. *Archeologie krajiny*. Praha: Academia
- JONGEPIEROVÁ, I., PEŠOUT, P., JONGEPIER, J.W., PRACH, K. (eds.) *Ekologická obnova v České republice*. Praha: AOPK ČR, 2012. 147 s. ISBN 978-80-87457-31-3.
- NĚMEC, J. – POJER, F. EDS. 2007. *Krajina v České republice*. Praha: Consult pro MŽP. ISBN 80-903482-3-8
- SÁDLO, J. *Krajina a revoluce: významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí*. 3. vyd. Praha: Malá Skála, 2008. 255 s. ISBN 978-80-86776-06-4.
- SALAŠOVÁ, A. *Krajinný ráz: teoretické východiska a metodické principy preventivního posuzování*. Habilitační práce. MZLU v Brně, 2006. 191 s.
- SALAŠOVÁ, A. *Ochrana krajinného rázu a rozvoj valašské dědiny*. *Životné prostredie*, 46, 2012, 4, s. 214 – 219. ISSN 0044-4863.
- SALAŠOVÁ, A. *Ochrana krajinného rázu zemědělské krajiny*. In. Šarapatka, B. – Niggli, U. et al. 2008. *Zemědělství a krajina*. Olomouc: Univerzita Palackého
- SKLENIČKA, P. *Základy krajinného plánování*. 2. vyd. Praha: Naděžda Skleničková, 2003. 321 s. ISBN 80-903206-1-9.

SÝKORA, J. *Venkovský prostor – 1. díl. Historický vývoj vesnice a krajiny*. Skriptum. Praha: ČVUT, 1998. ISBN 80-01-01826-1.

SÝKORA, J. *Územní plánování vesnic a krajiny: urbanismus 2*. Praha: Vydavatelství ČVUT, 2002. 226 s. ISBN 80-01-02641-8.

ŠKABRADA, J. *Lidové stavby*. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-082-5.

ŠKABRADA, J., VODĚRA, S. *Vesnické stavby a jejich úprava*. 1. vydání. Praha: SZN, 1975. 253 s.

WIKIPEDIA, <http://cs.wikipedia.org/wiki/Hominid%C3%A9>.

VALAŠSKÉ MUZEUM V PŘÍRODĚ, <http://www.vmp.cz>.

03 LIDOVÁ ARCHITEKTURA

3 LIDOVÁ ARCHITEKTURA – INSPIRACE PRO SOUČASNOU TVORBU VESNICKÝCH SÍDEL

Etymologický vývoj slova vernakulární (lidová) architektura pochází z latinského *vernaculus*, co odkazuje na domácí, tradiční původ stavby. Dnes se používá pro označení architektury tradiční, převážně autochtonní, která vychází z podmínek raného středověku, vázaných na určitý kulturní región. Opakem je architektura inovovaná modernizací netradičního původu nebo vlivem působení tradice jiného kulturního regiónu (VĀŘEKA – FROLEC 2007).

Odborný zájem o lidové stavitelství na venkově se začíná projevovat ve druhé polovině 19. století. Lidová architektura je již tehdy vnímána jako nenahraditelné kulturně-historické dědictví, svědectví umu a zručnosti našich předků i jejich smyslu pro krásu s respektováním nevyhnutné funkčnosti.

Lidová architektura je fenoménem regionálně podmíněným. Vlastnosti krajiny a zejména podmínky reliéfu, horninového složení, typu půdy, vegetace, ale i hospodářské využití krajiny ovlivnily typický výraz, formu a použitý stavební materiál. Rozdílly dané příslušností stavby k regionu jsou dány tzv. **typem lidového domu**. Rozlišujeme typ např. lidového domu středočeského, jihočeského, plzeňského, pojizerského, jihomoravského, hanáckého apod. (Sýkora 1998).

Krajová skladba lidového domu na našem území je neobyčejně pestrá (VĀŘEKA 1979). Kolik je krajových oblastí, tolik je u nás různých typů domu i jeho článků, štítu, střechy a stěny i druhů stavebního materiálu. (MENCL 1949 in Vařeka 1979). Při určování oblastí lidového domu většinou nebyla stanovena závazná kritéria pro tzv. domové typy, ale lidový dům je obvykle klasifikován podle zvlášť nápadných znaků. Typ domu je možno stanovit na základě jednoho i více znaků, které však nesmějí být vybrány nahodile a nehistoricky. Některé zvlášť nápadné znaky, jako výzdoba lomenice aj., obvykle vznikaly druhotně a později. S pohledem do historie ubývá krajových zvláštností, domové oblasti vytvářejí větší a typově kompaktnější celky. Kořeny krajové diference leží v období od konce 15. Až 17. stol., kdy vedle dřeva se místy používá ke stavbě také kamene, začíná pronikat hrázděná konstrukce, ruší se dymné jizby a budují černé kuchyně, vzniká patro, podstávka, později otevřené podsíně atd.

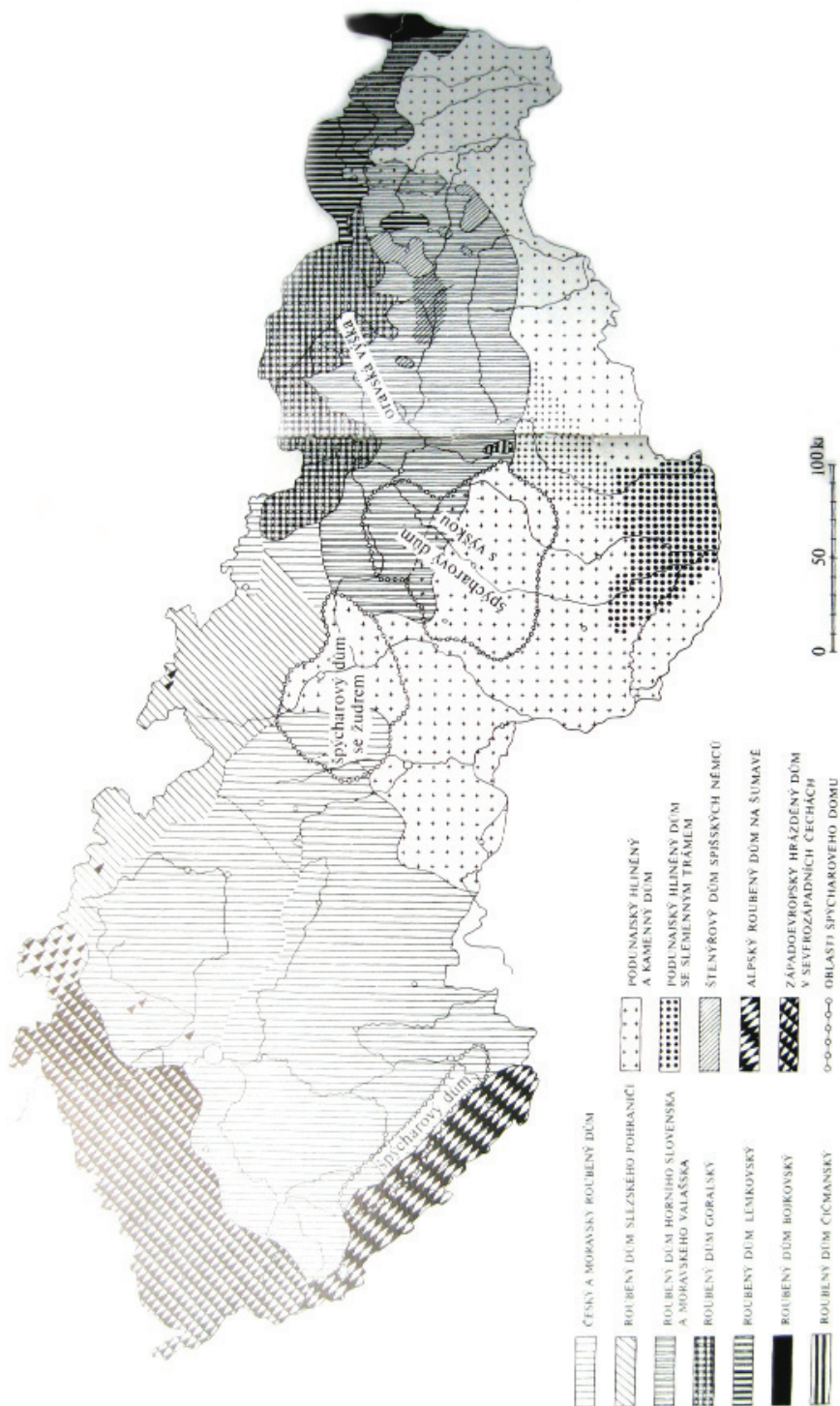
Podle těchto kritérií pak např. K. Chotek rozděluje celkem 15 českých domových forem, J. Šanda píše o 19 oblastech českého lidového domu, E. Baláš rozděluje české země do 46 regionů, L. Štěpánek třídí lidový dům v Čechách do 11 a V. Frolec do čtyř základních oblastí. (VĀŘEKA 1979).

3.1 Oblasti lidového domu

MENCL (1980) rozděluje prostor Československa do osmi oblastí lidového domu:

3.1.1 Podunajský hliněný a kamenný dům na jihu Slovenska, Moravy a Čech

Tato oblast zahrnuje celý jižní okraj Slovenska a rovinná část jižní Moravy. Přírodní podmínky se vyznačují nížinnou polohou kolem velkých řek, velmi teplým klimatem a sprašovými hlínami. Ke

Obr. 21 Oblasti lidového domu na území Čech, Moravy, Slezska a Slovenska (MENCL 1980)

stavbě obydlí se užívá hlína, sláma a proutí. Hlína jako základní stavební materiál je používána čtyřmi způsoby: nakládání a nabíjení přímo do zdí, zhotovování válků nebo formování a sušení nepálených cihel. Pro nakládání se hlína mísí s plevami a slámou a vidlemi se plácá přímo na zdi. Nabíjená stěna se staví z hliněno – pískové směsi, která se pěchuje do posuvného bednění. Války jsou ručně hnětené bochníky z hlíny, oschlé a znovu namočené, vrstvené do podoby klasovité struktury. Vyrábějí se přímo na stavbě, na rozdíl od surových sušených cihel „vepřovic“, které se připravují předem. Omítku tvoří hliněná malta. Střešní krytinu představuje sláma nebo rákos. Materiál ke stavbě oplocení tvoří proutí.

Vesnice jsou uspořádány okolo silnice – ulicovky, s úzkými pruhy lánů za stavením.

Tuto oblast je dále možno rozdělit do jednotlivých krajů podle polohy ohniště a špýcharu (sýpky) v obydlí.

- a) Dům na západním Slovensku
- b) Dům na Moravském Slovensku
- c) Dům v Trenčanském Pováží
- d) Luhačovické Zálesí a Horní Ponitří
- e) Dům na Hané
- f) Dům v Tekově
- g) Dům Hontský
- h) Dům na Devě
- i) Dům východního Slovenska
- j) Maďarský dům v Podunají
- k) Chodský a Pošumavský špýcharový dům

3.1.2 *Západoevropský hrázděný dům v severozápadních Čechách*

Stavba hrázděného domu pronikala na České území ze západu v podobě gotického domu, nesena po celý středověk německou kolonizací. Hranice území tohoto domu oddělovala německý lid od slovanského, a měnila se s postupem germanizace Čech ve směru od severozápadu k jihovýchodu. Její konečný průběh se zastavil v pobělohorském 17. století. Probíhala směrem jihozápad – severovýchod (západní Švýcarsko – Bodamské jezero – Čechy – Slezsko), shodně se směrem hlavních horských pásem v této části Evropy.

Německý hrázděný dům vytlačoval starší slovanský dům roubený. Hrázděný dům je původem

v severozápadní Evropě, vznikl na středním Rýně ve Francích a na horním Dunaji ve Švábsku, přes horní Falc zasahoval na Chebsko a do Čech a přes Durynsko do Míšeňska, Lužice a Slezska.

Přírodní podmínky této oblasti jsou vhodné spíše pro pastvinářství a chov hovězího dobytka, než pro hospodaření na orné půdě, klima je chladnější než u předchozí oblasti. Zemědělské usedlosti tvoří proto velký, rozlehlý dvorec, který odpovídá potřebám hospodářství a obstarává i ustájení velkých stád.

Okolo čtvercového dvora stojí obytný dům se stájí (štítem do ulici), stodola, špýchar, stáje, případně kolna. Dvorec je buď uzavřen ze všech čtyř stran, nebo otevřen směrem k ulici.

Stavba domu nebyla materiálově homogenní. Skládala se z dřevěné kostry a lehké výplně (dřevěných prken, vyplétané proutím, zamazané lepenicí). Výrazné estetické působení staveb je dáno barevným kontrastem kostry (tmavá) a výplně (světlá).

3.1.3 Český a Moravský roubený dům

Prostor mezi předchozí oblastí a hlinitými sprašovými nížinami okolo Dunaje vyplňuje dřevěný roubený dům. Tuto oblast je možno ještě rozdělit na dva kulturní světy: oblast jihomořsky orientovaného domu alpského (na severu zasahuje k Šumavě) a oblast roubeného domu slovanského – českého, polského, korutanských Slovanů a některých ruských kmenů. Gotické znaky, charakteristické pro roubený dům (zavedení štítu, vertikalizace, lehké šindelové střechy místo těžkých doškových ...), se neomezily jen na oblast roubeného domu, ale svým vlivem ji daleko přesahovaly. Podle intenzity gotizace se oblast dále dělí podle typu domu:

a) Dům v severních Čechách – stavěný Němci v Českém středohoří, přizpůsoboval se baroknímu tvarosloví. Je orientován čelně k ulici, vnitřní členění sleduje systém jizba – síň – stáj. Stejně jako v Německu zde vznikaly dvorce, uzavřené z ulice zdí, šírka závisela od příčně situované stodoly v pozadí dvora. Průčelí tvořil obytný dům na jedné straně a špýchar na druhé straně. Konstrukce patrového domu se podobá stavbě hrázděné, horní roubené patro nese podstávka. Štíty mají charakteristické lomenice.

b) Dům středočeský – dovedl si nejdéle zachovat svůj středověký tvar. Do poloviny 19. stol. vyplňoval celé české území. Je ryzím domem slovanským, gotický sloh ovlivňuje pouze vnější výtvarné znaky. Roubené stěny domu jsou přitěsány do hladké roviny, mají tedy hladké stěny. Často se vedle sebe vyskytuje dřevěný srub a obílená zeď. Domy jsou orientovány štítem k ulici či návsí, stejně jako štíty špýcharů stojících přímo u čelní zdi dvora. Uspořádání domu se dělí na světnici s pecí v čele domu, za ní síň se vstupem ze dvora a černá kuchyně, komora a stáj.

c) Dřevěný dům v jižních Čechách a na Plzeňsku – určuje charakter vesnic za brdskými lesy, Berounsku a jižním Křivoklátsku. Dřevěné roubené domy jsou opatřeny štítem s půlvalbou nebo kabřincem, střešní krytinu tvoří došky.

d) Dům na Českomoravské vrchovině – vyskytuje se v pahorkatinách kolem toků Tiché Orlice, Chrudimky, Svatky, Svitavy a Sázavy. Gotická tradice v těchto krajích nevyhasla nikdy úplně, nejen v německých, ale i v českých a moravských vesnicích. Vesnice jsou organizovány podél osy (potok), jednotlivé dvorce se stodolou mají vlastní příjezd po cestě, která pokračuje skrz

dvůr a probíhá lánem za stavením. Typologicky se jedná o velký selský statek se čtverhranným dvorem. Z jednoho boku leží patrový obytný dům s komorou, z opačné strany stodola, vpředu je brána vjezdu se špýcharem, vzadu chlévy, konírny a kolny. Dřevěné roubené domy se vyznačují podlomenicí, vodorovným pruhem šindelové pultové stříšky, která odděluje štítový trojúhelník od hmoty vlastního domu. Ve vrcholu štítu se vyskytuje valba.

e) Dům slezského pohraničí - zabírá území historického Kravařska, vesnice na západ od Nového Jičína. Dvorce jsou charakteristicky uzavřené (slezský typ dvorce), obytný dům se zděným štítem je otočený čelem k ulici a tvoří pravé křídlo, v levém je průjezdní stodola. V čelním zděném křídle se nachází chlév, vjezdová vrata, zadní křídlo tvoří chlévy se špýcharem nad nimi. Zadní štít domu je dřevěný.

3.1.4 Roubený dům Karpatského oblouku

Tato oblast zaujímá území jehličnatého pásu Javorníků, Moravskoslezských Beskyd, Oravské Magury, Západní Tatry, podhůří Malé a Velké Fatry, Nízkých a Vysokých Tater a Levočských vrchů. Chladné klima, sklony svahů a kvalita půdy daly vzniknout mozaice drobných políček a luk. Karpaty neměly historicky jednotnou kulturu, jednotícím prvkem je pouze přírodní prostředí a stavební materiál. O kulturních poměrech a slohové příslušnosti rozhodovaly kultury přilehlých nížinných okruhů. Historickým základem, který tyto vlivy modelovaly, byla srubová chata slovenského obyvatelstva. Formujícími okruhy byly především rusko-byzantský přicházející z Ukrajiny a gotický s centrem v Krakově, na Spiši, ve Slezsku a slovenských báňských městech. Karpatské dřevěné kostely se dělí na dva typy: gotické (postupovaly ze západu) a ukrajinské (šířily se z východu).

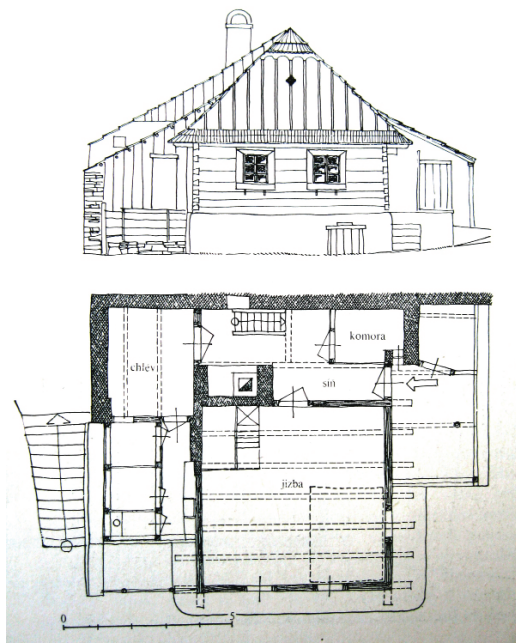
Oblast tohoto domu se dále dělí na dílčí oblasti:

a) Ukrajinský dům v Karpatech – tzv. huculská chata. Skládá se z komory s pecí a jizby s okny v podélné jižní stěně domu. Po celé podélné zadní straně domu se nacházel roubený ovčín, chránící dům ze severu proti zimě. Dalším typem je tzv. Lemkovský dům (Lemkové – kmen karpatských Ukrajinců na území Slovenska). Vyznačuje se často velkými rozměry jizby a světnic, kvůli životu v patriarchálním uspořádání společnosti, kdy jedna „velkorodina“ sdílí společně obytné části domu, hospodářství, půdu apod. v obou případech jde o roubený dům omazaný hlinou a bílený, s vysokou schodovitě krytou doškovou střechou. Na dvorech stojí rozlehlé stodoly s otevřenými mlaty bez vrat a pletenými stěnami. Za staveními se nacházejí typické oborohy s roubenými přízemky.

b) Dům polských goralů – zabírá pásmo vysokohorských jehličnatých lesů mezi horním Spišem a slezským Jablunkovskem. Oblast se vyznačuje dlouhou tvrdou zimou a létem bohatým na srážky, obyvatelé se do 20. století živilí pastevectvím a dřevorubectvím. Od slovenských vesnic se liší formou obytných stavení. Dům sestává ze síně a dvou jizeb – černé (dymné, s otevřeným ohništěm) a bílé (bez kouře). Orientace domu je šířková (okna na jižní podélné straně). Boční štíty mají vysoké podlomenicové stříšky, sahající až do poloviny střechy.

c) Valašský dům – nachází se na území valašského osídlení v prostoru rozvodí Váhu, Bečvy, Odry a Visly. Valaši původně osídlovali starší gotické vesnice, později (od 16. stol.) zakládali vlastní osady – tzv. valašská kolonizace. Správní zřízení Valachů bylo zavedeno feudální vrch-

Obr. 22 Štramberk – dům čp. 299 (MENCL 1980)

Obr. 23, Obr. 24 Skanzen Rožnov pod Radhoštěm (DOHNALOVÁ 2010)

ností – tzv. instituce valašských fojtství. Fojt si své fojtství od šlechtického majitele vsi zakupoval jako živnost, i s lánem rolí pro sebe a své potomky. Fojtství tvoří nejnákladnější a slohově nejrozvinutější dřevěné valašské stavby, dokonale slohově sourodě s ostatní lidovou architekturou beskydských lesů. Dům je výsledkem složitých styků lidu českého, slovenského, polského a snad i ukrajinského. Bývá souměrné dispozice, uprostřed se síní a dvěma jizbami po obou stranách, každá s vlastní pecí, což naznačuje možnost užívání dvěma rodinami. Okna jizeb bývají v čelní straně domu. Typickou ukázkou jsou dřevěné domy ve Štramberku a v okolí Nového Jičína.

d) Slovenský dům v Liptově, Turci a na Spiši – vyskytuje se na území horských dolin Váhu a jeho přítoků. Vesnice jsou potoční nebo ulicovky, obytná stavení štíty obrácená k cestě nebo návsi, pod jednou střechou se nachází chlévy a šopy. Na rozdíl od valašských domů nebylo ve světnicích užíváno otevřeného ohně, jen uzavřených kamen.

e) Oravský dům – je výsledkem složitého převrstvování několika kolonizačních vln. Dům a dvořec patří k nejkomplicovanějším projevům lidové kultury na území Slovenska. Dřevěný dům sestává z pitvoru (předsíní přístupná z boku domu), komory nebo černé kuchyně za ním, s komorou a izbou vpravo a vlevo. Za obytným stavením bývá stáj, kolna pro vozy a dřevo, dvůr uzavírá stodola s humnem.

f) Dům horního Trenčanska – domy potočních vsí tvoří shluky s obilnými sypárněmi (sýpkami).

g) Dům čičmanský – vyznačuje se tím, že samotný dům obsahuje jen lidské obydlí, chlévy stojí samostatně

h) Dům v Horehroní – obytná stavení jsou roubená, štítem obrácená k ulici, často stojí na vysokých podezdívkách skrývajících sklípky.

3.1.5 *Dům spišských Němců*

Tato oblast se týká slovenského Spiše osídleného německým obyvatelstvem. Jejich dům se zachoval ve slohové úpravě, kterou mu dala podunajská pozdní gotika z přelomu 15. a 16. století. Domy tvoří otevřené dvory, přiléhají k sobě okapy jako v gotickém městě. Ze dvora se stal průjezd sloužící jako síň. Zadní polovina domu se podobá dvoru zakrytému střechou.

3.1.6 *Alpský dům v Pošumaví*

Oblast tvoří hraniční pásmo šumavských hor. Nejstarší stavby středověkého osídlení vznikaly ve 13. století, kdy románský sloh ustupoval rané gotice. Od 15. stol. Vznikaly na Šumavě hutě, hamry, sklárny. Nastává příliv odborníků z Německa, Čech a Bavor a s ním přichází i souvislé osídlení. Němci si s sebou přinášeli i vlastní dům, který neměl nic společného s domácím vývojem. Na rozdíl od domu, který vnikal přes Chebsko, to byl dům roubený. Souvisí s oblastí roubeného domu Alp a jejich severních předhůří. S povahou italské skladby souvisí i vnitřní uspořádání domu. Z římské antiky je vyvozena široká a nízká střecha s plochým štítem podobajícím se tympanonu antické stavby. Itálií inspirovaná je také vnitřní skladba, rozšiřující půdorys domu na celý dvorec. Ten je tedy nečleněný, všechny prvky se skrývají pod jednou střechou se společným průčelím. Obytný dům tvoří síň s ohništěm, světnice s kamny, komora a černá kuchyně, dále stáj a stodola.

Typickým příkladem tohoto osídlení jsou Volary, jež vznikly jako potoční ves na soumarské cestě z Pasova do Čech. Volarské dvory je možno rozdělit do dvou skupin: nekryté, a kryté, zastřešené nízkou, širokou sedlovou střechou. Domy jsou k ulici otočeny štítem. (MENCL 1980)

3.1.7 *Habánský dům na moravsko-slovenském pohraničí*

Habáni je označení pro novokřtěnce, příslušníky náboženského hnutí, jež vzniklo v roce 1525 ve Švýcarsku mezi žáky reformátora Zwingliho. Po porážce německé selské války byli hromadně vypovězeni, útočištěm se jim stala Morava. Habáni vynikali v hrnčířství, vinařství a jiných řemeslech. Střediskem brzy stal se Mikulov, odkud se šířily myšlenky novokřtěnectví po celé Moravě. Po Bílé hoře doba tolerance končí a v roce 1622 byli habáni ze země z náboženských důvodů nemilosrdně vypovězeni. Bez jakéhokoliv majetku museli do jednoho měsíce opustit Moravu. Odcházejí

na západní Slovensko, do Sedmihradska, později do rumunského Valašska a na Ukrajinu. Za vlády Marie Terezie je pak na habány vyvíjen silný rekatolizační nátlak jezuitů a tak roku 1874 začíná hromadná emigrace do USA a Kanady. (KALESNÝ 1981)

Habánská kolonizace vtiskla ráz poddanským městečkům a všim v pásmu moravsko-slovenského pohraničí. Žili kolektivním způsobem ve velkých domech, společně se stravovali. K černé kuchyni a síni přiléhá větší množství světnic. Půdní prostory dělené příčkami vypletenými z proutí, omazanými hlínou a nabílené slouží jako noclehárny. Tvar domu určuje vysoká střecha s vikýří a hrázděným štítem. Střešní krytinu tvoří sláma promazávaná hlínou. Výhodou je její nespalnost.

3.1.8 Novodobé překryvy

Původní venkovské stavitelství čerpalo z přírody. Tam kde bylo dostatek dřeva jehličnatých lesů, vznikaly roubené stavby, na území listnatých lesů šlo o stavby hrázděné nebo zděné, na sprašové zemi se stavělo z hlíny. Pouze kostely, zámky a města se od renesance stavěly z kamene. Od první poloviny 19. Století se venkov srovnává s městy, upouští se od dřeva jako stavebního materiálu a začíná se budovat z kamene. Tím se na původní středověkou vrstvu nanáší nová vrstva zděných staveb a vznikají nové formy lidové architektury. Je možno rozdělit je do několika oblastí.

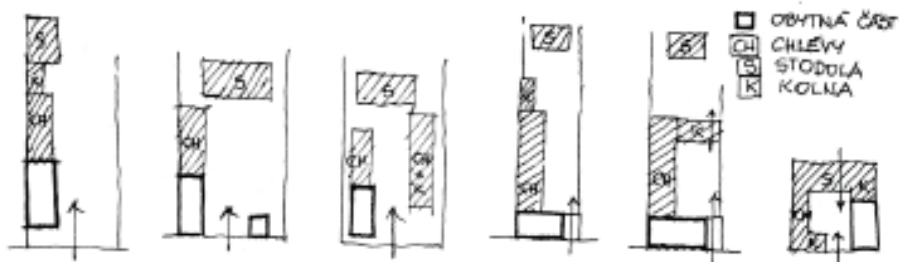
V jižních Čechách je vývoj svázán se stavební kulturou Rožmberků od poloviny 14. století, která se opírala výlučně o zděnou a vápnem omítanou stavbu. Střídaly se výtvarné styly, nejdřív gotický, později renesanční a barokní. S postupem civilizace mizí z vesnických domů černé kuchyně, otevřená ohniště a později i pece, nahradil je městský sporák. Prvky, jež dodávala městská kultura, byly pozdními produkty barokního slohu, vycházející ze zcela jiné kultury, než byla původní venkovská. Proběhl proces implementace barokních tvarů do vesnického gotického myšlení, čímž vzniká originální architektura, především tzv. selské baroko, i užité umění.

Ve slezském pohraničí se zděné domy jen málo lišily od původních dřevěných. Stavení zůstávala nízká, široká, s mnoha okny v průčelí pod štítem a štukovými pilastry s oblouky slepých arkád. Tvořivým vlivem nebylo baroko, ale romantický klasicismus. (MENCL 1980)

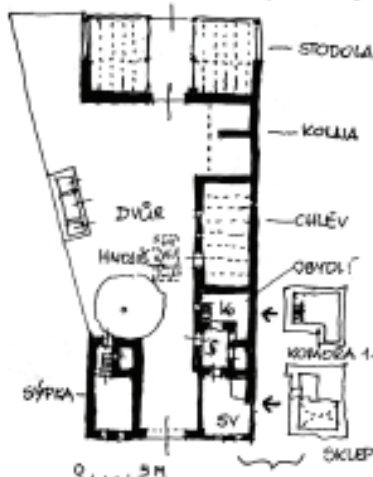

Obr. 25 Štěkeň (Jižní Čechy) – typický funkční prvek kamenné zidky, regionální specifikum (DOHNALOVÁ 2013) a Obr. 26 Štěkeň (DOHNALOVÁ 2013)

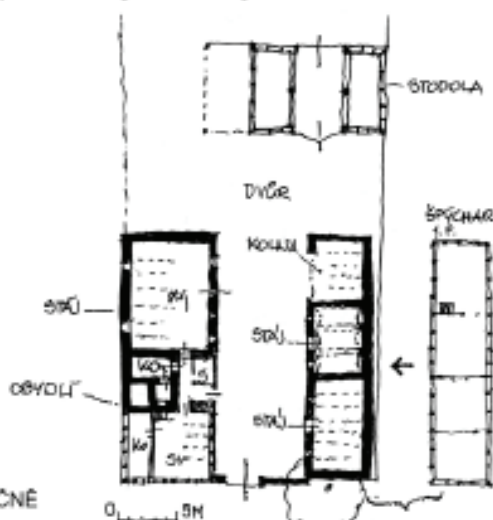
Lidová architektura - schémata půdorysu statků

Lidová architektura - příklady dispozice obytné a stájové části

STATEK NA NETOLICKU, ZDĚNÝ S ČÁSTEČNĚ ROUBENOU SVĚTNICÍ A STODOLOU
SV - světnice, S - síň, KO - komora

STATEK NA CHEBSKU SE ZDĚNÝMI A KLENUTÝMI STÁJEMI A HRÁZDĚNOU SVĚTNICÍ, ŠPÝČHAREM A STODOLOU

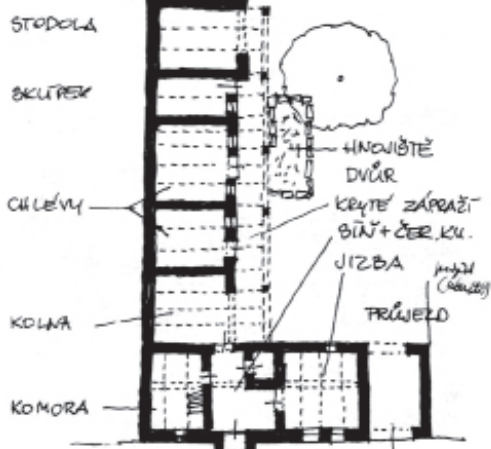
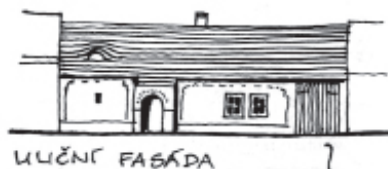
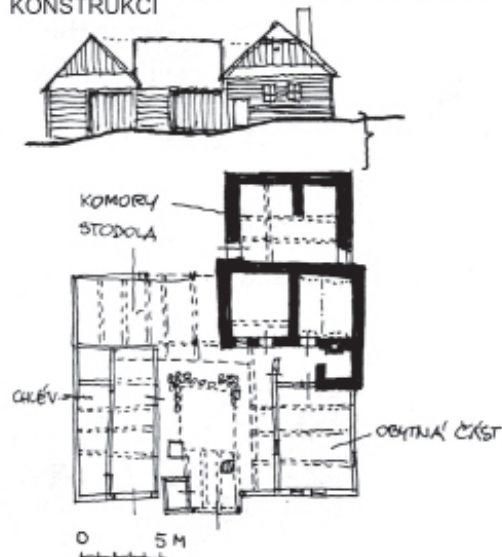

STATEK NA PRACHATICKU, ZDĚNÝ S KLENUTÝMI CHLĚVY A ROUBENOU SVĚTNICÍ

POHLED DO DVORA JIHOČESKÉHO STATKU LEMOVANÉHO HOSPODÁŘSKÝMI BUDOVAMI

UZAVŘENÁ DVORCOVÁ USEDLOST
NA SVITAVSKU S ROUBENOU A KAMENNOU
KONSTRUKCÍ

STATEK NA HODONĚNSKU V OKAPOVÉ
ORIENTACI K ULICI

Lidová architektura - roubené stavby

ROKYCANSKO

PLZEŇSKO

ČESKOLIPSKO

Obr. 28 Půdorysné schéma dvorce a statku, architektura roubených staveb (SÝKORA 1998)

ŽDÁRSKO

JIČÍNSKO

Lidová architektura - zděné omítané stavby

PODĚBRADSKO

ROKYCANSKO

KROMĚŘÍŽSKO

ZNOJEMSKO

TŘEBÍČSKO

VOLÝŇSKO - JIHOČESKÉ BAROKO

ČESKOBUDĚJOVICKO

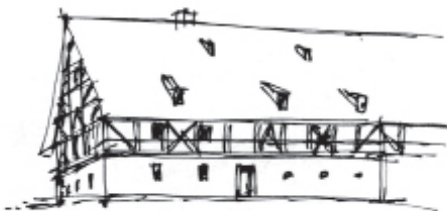
Obr. 29 Roubené a zděné stavby (SÝKORA 1998)

Lidová architektura - hrázděné stavby

CHEBSKO

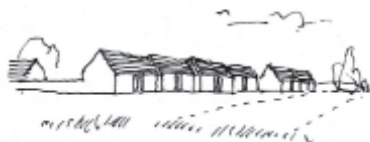
LITOMĚŘICKO

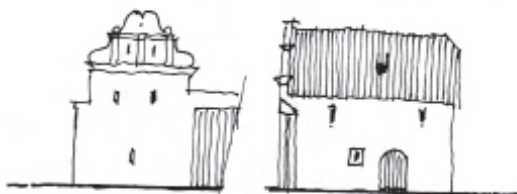
Lidová architektura - hospodářské objekty

ZDĚNÝ CHLÉV S PATROVÝM ROUBENÝM ŠPÝCHAREM

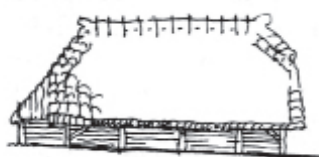
ZDĚNÁ STODOLA

ZDĚNÁ SÝPKA

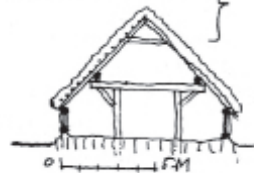
JIHOMORAVSKÉ VINNÉ SKLÍPKY

ROUBENÁ STODOLA

HRÁZDĚNÁ STODOLA

Objekty lidové architektury je možné rozdělit i dle **funkce** (SÝKORA 1998), např. statky, chlěvy, stodoly, školy, fary, hospody, kovárný, mlýny, drobné sakrální objekty – zvoničky, kapličky, boží muka apod. Dle použitého **stavebního materiálu a konstrukce** rozlišujeme objekty zděné a omítané, roubené, hrázděné, hliněné apod.

3.2 Ochranné režimy v území vztahující se k lidové architektuře

Památkovou ochranou se zabývá zákon č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči, ve znění pozdějších předpisů. Vymezuje pojmy vesnická památková rezervace a zóna.

1. Vesnická památková rezervace – představuje vyšší kategorii ochrany památkově hodnotného území. Tato území se zpravidla vyznačují kompaktní, historickou zástavbou s velkým podílem architektonicky hodnotných staveb, z nichž mnohé jsou prohlášenými nemovitými kulturními památkami. Homogenní území rezervací bez výrazných novodobých stavebních rušivých zásahů se vyznačují zejména dochovaným historickým půdorysem, zástavbou v původních objemech a tvarech, včetně tvarů střech a podílu vegetační složky. V zájmu zachování svých hodnot tato území vyžadují poměrně přísnou a důslednou ochranu. Podmínky ochrany jsou uvedeny v příslušných legislativních materiálech, v nařízeních vlády, na základě kterých byla tato území prohlášena za rezervace. Chráněny jsou nejen jednotlivé kulturní památky (KP), ale i ostatní objekty a plochy, tj. historický půdorys sídla (parcelace, uliční síť); prostorová a hmotová skladba; urbanistická struktura; uliční interiéry; historické podzemní prostory (zejména sklepy, štoly); panorama s hlavními dominantami v blízkých i dálkových pohledech; historické zahrady a parky; prvky drobné architektury, materiály apod. Příklady vesnických památkových rezervací: Pavlov, Petrov – Plzeň, Holašovice, Praha 5 – Stodůlky.

2. Vesnická památková zóna - představuje nižší kategorii ochrany památkově hodnotného území. Území sídelních útvarů nebo jejich částí se zpravidla vyznačují zachovalou půdorysnou osnovou a hmotovou strukturou s nižším podílem dochovaných původních historických staveb (historické jádro nebo jeho část, zástavba kolem náměstí). Památkovou zónou vedle sídla může být i historické prostředí nebo část krajinného celku, které vykazují významné kulturní hodnoty. Chráněny jsou nejen jednotlivé kulturní památky (KP), ale i ostatní objekty a plochy, tj. historický půdorys sídla (parcelace, uliční síť); prostorová a hmotová skladba; urbanistická struktura; uliční interiéry; historické podzemní prostory (zejména sklepy, štoly); panorama s hlavními dominantami v blízkých i dálkových pohledech; historické zahrady a parky; prvky drobné architektury, materiály apod. Na vymezených plochách lze uplatňovat diferencovanou ochranu (tzv. území určující, doplňující a dotvářející). Příklady vesnické památkové zóny: Praha 8 – Staré Dáblice, Plzeň 4 – Bukovec, Petrovice, Karlov (NPÚ).

3.3 Návrhy nových staveb a úprav veřejných prostor na venkově

1. Možný přístup: svobodnější, nekompatibilní: stavba nebo úprava veřejného prostoru nerespektuje regionální a lokální specifika konkrétní obce – na vesnicích se objevují nové stavby, které svou formou nereflektují regionální zvyklosti, ani souvislost s vesnickým typem sídla. Tím mění charakter vesnice a globalizují jej.

2. Možný přístup: ohleduplnější, nenásilný, navazující na historický základ. Inspiruje se způsoby řešení z minulosti. Zákon č. 114/1992, § 12 definuje krajinný ráz, který se mimo jiné projevuje jako kulturní a historická charakteristika krajiny, sídla. Těmito charakteristikami může být například zachovaná struktura zástavby, velikost, hustota, typ sídla (zachovaný tradiční půdorysný typ vesnice – návesní, lánový, radiální...). Kromě prostorové struktury sídla zde patří i typický charakter staveb: rozměry odmu, tvar střechy, barvy a materiály, detaily. Toto vše může sloužit jako inspirace. Není potřebné kopírovat staré stavby, ale zachovat architektonický výraz venkovských staveb.

Pro současnou dobu je charakteristický společenský problém zachování, nebo rezignace na specifický výraz vesnice.

3.4 Zásady slušného chování nové stavby na vesnici

Je potřebné definovat architektonické znaky, typické pro venkovskou stavbu, které by měly být zachovány i při návrhu nových staveb. ŠKABRADA (1999) uvádí zásady tradiční tvorby, vychází přitom z historických charakteristik:

1. Obdélníkový půdorys – s poměrem stran 2 : 1 i více,
2. Trojdílné členění půdorysu – síň uprostřed, obytná místnost na kraji
3. Umístění stavby na parcele – kolmo k návesní linii
4. Tvar střechy – sedlová, s valbou, polovalbou, sklon původně 45°
5. Vstup do domu – ve střední části půdorysu, ze dvora
6. Usazení domu v terénu – co nejpohodlnější spojení exteriéru s interiérem
7. Nasazení střechy – základna střechy v úrovni stropu v přilehlém podlaží
8. Zápraží – střecha nasazená nesymetricky, širší než dům, kryje komunikaci podél stěny domu se vstupními dveřmi
9. Umístění komínu – vyústje buď v hřebeni, nebo za ním (na straně střechy odvrácené od vstupu)
10. Dvoutraktové řešení – představuje přístavbu světničky k zadní podélné straně domu, v průčelí se projevuje nesymetrickým nasazením střechy a různorodým stavebním materiálem.

3.5 Shrnutí

V souvislosti s ekonomickými změnami a rozvojem osídlení v 13. – 15. století se objevuje trojdílný půdorys domu. tento princip zůstává zachovaný po celé období tzv. tradičního zemědělství až do

Obr. 31, Obr. 32 Narušení venkovské zástavby – Velké Zálužie při Nitre (DOHNALOVÁ 2010)

Obr. 33 Nevhodný způsob přístavby – narušení harmonické formy stavby – Velké Zálužie při Nitre (Dohnalová 2010) a Obr. 34 Štěkeň (Jižní Čechy) – vhodný způsob rekonstrukce (Dohnalová 2013)

20. století. Využíval se především systém vytápění, půdorysné uspořádání v závislosti od regionu a sociálního postavení, používané materiály a konstrukce (přechod od spalných k nespalným).

Půdorys domu se od období vrcholného středověku rozšiřuje na dvoutraktový, jednotraktové půdorysy přetrvávají. Jednotraktové uspořádání: vstupní síň, na jedné straně od ní komora, na druhé jizba s pecí. Levá nebo pravá orientace půdorysu se řadí podle světových stran, terénu, umístění domu v rámci usedlosti.

Konstrukce staveb byla v našich krajích dřevěná (roubená), stropy byly neseny příčně ukládanými hranolovými nosnými trámy. Ty měly vliv na ustálení šířky domu a tím i parametrů běžné obytné místnosti, neumožňovaly rozpon větší než 5 – 6 m.

Komory na jedné straně vstupní síně bývaly i dvoupodlažní – mohly mít nižší stropy, protože se v nich netopilo a tím nemusel být pod stropem ponechán prostor na kouř (vytápění bez komína přetrvávalo do období 30-letí války). Spodní komory sloužily jako spíže, horní byly suché a ukládalo se do nich obilí, mouka apod., v létě sloužily ke spání.

3.6 Použitá literatura

- ČERŇANSKÝ, M. Orientace domu a chalupy. *Lidová architektura*. [online] 2011 [cit 2011-05-30] Dostupné z: <http://www.lidova-architektura.cz/pravidla-stavby/domy-projekty/dum-orientace.htm#chalupy>
- DVOŘÁKOVÁ, V., HUSOVSKÁ, E. 2000. Krajina ako pamiatková hodnota. *Životné prostredie: revue pre teóriu a tvorbu životného prostredia*. Bratislava: Polygrafia SAV, 1967-. ISSN 0044-4863. 6x ročně.
- GOJDA, M. *Archeologie krajiny: vývoj archetypů kulturní krajiny*. Vyd. 1. Praha: Academia, 2000, 238 s. ISBN 80-200-0780-6.
- KALESNÝ, František. *Habáni na Slovensku*. 1. vyd. Bratislava: Tatran, 1981, 374 s.
- MENCL, Václav. *Lidová architektura v Československu*. Academia, 1980. 630 s.
- NĚMEC, J. – POJER, F. EDS. 2007. *Krajina v České republice*. Praha: Consult pro MŽP. ISBN 80-903482-3-8.
- SÝKORA, J. *Venkovský prostor: doplňkové skriptum*. Vyd. 1. Praha: České vysoké učení technické, 1998, 62 s. ISBN 80-01-01826-1.
- SÝKORA, J. *Územní plánování vesnic a krajiny: urbanismus 2*. Vyd. 2. přeprac. Praha: Vydavatelství ČVUT, 2002, 226 s. ISBN 80-01-02641-8.
- ŠKABRADA, J. *Lidové stavby: architektura českého venkova*. Vyd. 1. Praha: Argo, 1999, 246 s. ISBN 80-7203-082-5.
- VAŘEKA, J., FROLEC, V. *Lidová architektura: encyklopedie*. 2., přeprac. vyd., V nakl. Grada 1. vyd. Praha: Grada, 2007, 427 s. ISBN 978-80-247-1204-8.
-

04 ZEMĚDĚLSTVÍ

4 VÝVOJ ZEMĚDĚLSTVÍ A JEHO VLIV NA UTVÁŘENÍ KULTURNÍ KRAJINY

Způsob a rozsah činností uskutečňovaných na venkově určuje uspořádání, vzhled, obytnost a stabilitu jeho území. Při hledání příčin stavu a změn venkovského prostoru, je potřeba znát odpovědi na otázky o způsobu a rozsahu činností člověka, jeho motivaci a potřebách, důsledcích trvání a proměnách v čase.

Vztah člověka k jeho okolí bývá často interpretován jako hospodářský, resp. výrobní (výroba konstituuje působení člověka v krajině). Hospodářskou činnost člověk vytváří v prostoru, který si osvojuje prostřednictvím sídel a na ně navázané struktury bližšího i vzdálenějšího okolí. Hospodářský, společenský a duchovní život komunity, každý svým dílem a ve vzájemné interakci, zanechává stopy v krajině. Na jejich souladu a vyváženosti závisí harmonie a stabilita území i jeho estetická hodnota. Míra ovlivnění přírodního prostředí člověkem se v průběhu vývoje zvyšovala, ale nebyl to jen rozvoj technologií a techniky, které krajinu dovedl do stavu, kdy je nezbytné řešit otázky ochrany či revitalizace prostředí. (DEJMAL 2008)

Vývoj zemědělství byl iniciován mimoevropskými kulturami. Počátky vývoje zemědělství sahají do období neolitu (přibližně 9 000 př. n. l.) Za nejstarší kulturní zemědělskou oblast je považován prostor tzv. úrodného půlměsíce – ve starověku nejúrodnější oblast blízkého východu s těžištěm v oblasti mezi Eufратem a Tigridem (také Egypt, delta Nilu, Sinaj, Sýrie, Libye, Blízký východ, Malá Asie), tam, kde byly příznivé podmínky pro zajímavé druhy – pšenice, ječmen, v horských podmínkách oves. Do Evropy tento vývoj dorazil se zpožděním řádově tisíců let a soustředil se na oblast Středomoří se subtropickým podnebím. Na našem území je zemědělská činnost zaznamenaná prokazatelně od 4. tisíciletí př. n. l.

Zemědělství, díky svému vlivu na změny krajinné struktury, lze považovat za výrazný faktor (někdy označovaný jako revoluční) proměny krajiny i samotné lidské civilizace. Proměna člověka ze sběrače na nomáda a posléze na rolníka, výrazně ovlivnila další přírodní a sociální procesy. Typicky lesní krajina našeho území se díky zemědělské činnosti mění na tzv. kulturní step se specifickými znaky a vlastnostmi.

Zemědělství bylo až do konce 18. století rozhodující krajínotvornou činností. Úspěšnost pěstování kulturních rostlin závisela na limitujících podmínkách:

- Velikost plochy, kterou je možno osít
 - Vzdáleností od domova (jak daleko je půda, kterou jsme schopni obdělávat)
 - Způsobu zajištění živin na poli
 - Schopnost sklizně úrody v agrotechnické době (jak velké množství úrody jsme schopni sklídit)
-

- Schopnost boje s potravinovými konkurenty (plevelné rostliny, škůdci, choroby)
- Schopnost genetického zlepšování rostlin (šlechtění, genetické inženýrství)

Zásahy zemědělství do přírodních poměrů byly na samém počátku vzhledem k velmi řídkému osídlení a relativně primitivním zemědělským technologiím nevýrazné a málo patrné. S přibývajícím lidnatostí (v některých krajinách již od starověku) a se zvyšujícími se požadavky na zemědělskou produkci, se vliv zemědělství stupňoval a výsledně se projevoval ve stále intenzivnějších zemědělských soustavách. Charakter zemědělských soustav, tj. soustavy zemědělských technologií, pěstovaných rostlin, chovaných zvířat a způsobu organizace půdního fondu výrazně ovlivnil charakter krajiny v jednotlivých historických obdobích.

K nejstarším zemědělským soustavám patří nomádské pastevní hospodářství (chov dobytka + sběr rostlin). Vzniklo a používá se v krajinách, ve kterých lze provozovat celoroční pastvu dobytka a kde existují dostatečně velké pastevní areály (oblasti subtropických stepí a savan: Arabský poloostrov, Indie, J. Amerika, Afrika – Guinejská savanová zóna, Maďarská pusta – kmene Hunů, Avarů, pastviny na Krymu, v Rumunsku, Polsku). Tato soustava je typická absencí nebo rozlohou zanedbatelnou rostlinnou produkcí. Ta je zpravidla nahrazovaná sběrem rostlin a plodů. Nomádi nezakládají trvalé sídelní struktury a nemají potřebu dlouhodobě pečovat o kvalitu půdy nebo krajiny. Nezakládají pevné komunikační sítě. Protože se pastevní areály využívají až do úplného spasení, vede nomádské hospodářství často k nevratné degradaci půdy (díky erozi se rychle mění na polopouště). Nomádské hospodářství je rovněž úzce závislé na průběhu počasí, zejména na průběhu srážek. Protože si nomádi nevytváří větší zásoby potravin, trpí v nepříznivých obdobích těžkými hladomory.

K nejstarším zemědělským soustavám patří rovněž závlahové hospodářství. Podmínkou je přítomnost vodního zdroje s pravidelným závlahovým režimem. Typické v oblastech vzniku zemědělství (Egypt, přilehlá část Asie).

Každoroční záplavy v okolí řek v krajině stepního typu vytvářely rozsáhlá záplavová území se specifickými půdními poměry. Nejdůležitější byla stejnorodá a pro obdělávání vhodná půdní struktura, dostatek až přebytek organické hmoty se živinami a teplé klima s dostatkem vláhy podmokem. Tyto podmínky umožnily účinné zemědělství i při primitivní orbě, boj s plevely se zjednodušil hlubokou orbou a záplavami. To dovolovalo i s primitivní technikou vysoké výnosy a sklizeň úrody dvakrát ročně. Umožnilo to i vznik trvalých sídla městského typu, ale i zvýšenou potřebu pracovní síly, což vedlo ke vzniku klasického otroctví.

Snahy o úpravu vodního režimu záplav do optimální podoby se nejprve zaměřovaly na kontrolu odtoku ze zaplavených území (odvodnění sezonních rozlivů), až později se stavbě zavlažovacích kanálů v krátkodobě zaplavovaných polohách. Tyto práce vyžadovaly větší organizovanou skupinu obyvatel a vedly ke vzniku prvních států, jejichž velikost rostla s velikostí propojených vodohospodářských soustav (Sumer, Babylon, Egypt, Indie, Čína).

Archeologické vykopávky, ale i existence zbytků staveb dokládají rozsáhlé závlahové soustavy, včetně hrázových úprav řek, vodních nádrží, odvodňovacích soustav, čerpadel apod. Po zániku závlahových soustav dochází zpravidla k rychlé přeměně území na poušť (částečně i díky značnému zasolení půdy).

Na území našeho státu tyto soustavy v podstatě nepronikly, protože pro jejich použití zde neexistovaly příznivé přírodní podmínky.

4.1 Období raného středověku (6. - 10. století)

Naše území bylo ovlivňováno a přetvářeno už před příchodem Slovanů, především keltskou kulturou. Zemědělství se u nás rozvíjelo dříve (období 4 500 – 6 000 př. n. l), a to zvláště ve starých sídelních oblastech (jižní a severní Morava, soutok Labe a Vltavy, Moravy a Dyje). Polabí). Nejvíce informací o rozvoji zemědělství máme však až z doby raného středověku (důkazy záměrného chovu zvířat, pěstování plodin).

První zemědělskou soustavou u nás, která byla vázaná na rodovou občinu, byla tzv. přílohová soustava. Většinu rozlohy zemědělské půdy tvořily louky a pastviny, tzv. úhor. Dobytek, ovce, kozy, prasata a dlouhorohý skot, se zde pásli 7 – 8 měsíců v roce. Přes zimu byl ustájen v otevřených ohradách, zpravidla uvnitř ohrazené osady. Plužina (pozemky rolí) se v té době neosévala celá. Jejich část, zvaná příloh, se ponechávala ladem pro obnovení půdní úrodnosti (udává se někdy 50 – 80 let). V té době ještě zemědělci neznali chlévy ani hnojiště, takže pole nebyla hnojena a půdní úrodnost se rychle vyčerpala (po 3 – 5 letech). Obilí se skladovalo v hliněných nádobách, v zemních (obilních) jamách. Přílohové hospodaření fungovalo po celou dobu rodové a sousedské občiny, která zaniká v době počátků Velkomoravské říše. Od konce 10. století našeho letopočtu se počíná formovat feudální řád. Přílohová soustava výrazně neovlivnila podobu zemědělské kulturní krajiny, a to zejména kvůli nízké hustotě obyvatelstva. Odhaduje se, že kolem roku 850 zabírala zemědělská půda pouze 10% rozlohy Čech, ve 12. století kolem 15%. Podobná situace byla i na Moravě.

Přílohovou soustavu místně doplňovala žďárová soustava (vrchoviny, členité pahorkatiny). Zde se půda získávala tzv. žďářením – klučením a vypalováním lesa. Současně se provozovalo tzv. lesní polaření (dočasné využití lesní půdy k pěstování zemědělských kultur) – obilí se pěstovalo na mýtinách mezi pařezy 1 – 2 roky. Pastva dobytka v lesích (buk, dub, lípa, javor) až do 18. století.

4.2 Středověk (10. – 13. století)

Slovanská kultura navázala na starší sídlení strukturu. Mnohá sídla včetně měst se svou velikostí a vztahem k širšímu krajinnému prostoru příliš nelišila od starých opevněných měst a tento rozměr a vztah si zachovala až od konce 19. století. Navzdory výraznému zvýšení počtu a hustoty sídel a jejich vlivu na krajinu ve středověku, venkovský prostor zůstal téměř do dnešní doby ekologicky stabilní kulturní krajinou. Ve středověku se začaly zdokonalovat stavby související se zemědělstvím (do 10. stol. – hliněné nádoby v obilných jamách, 12. – 13. stol. – **sběr mechu v lesích – brtnictví**). **Středověk je i obdobím církevní (klášterní) kolonizace. Mnichové (dominikáni, cisterciáci) zakládali své kláštery a sídla v bažinatých oblastech, kam přiváděli nové kolonisty (Žďár nad Sázavou, jižní Čechy, Vyšší Brod, Sázava, okolí Prahy). Věnovali se rozvoji přírodních věd (botanika, léčivé rostliny, zelinářství, ovocnictví, pěstování nových plodin) i zpracovatelských technologií (léky, kosmetika, pivovarnictví). Karel IV. Se v tomto období zasloužil o rozmach pěstování vinné révy (průměrná teploty byla o 2°C vyšší než dnes).**

Středověký člověk byl silně formován křesťanstvím a jeho principy. Nosný obraz univerza byl založen na vztahu člověka k Bohu. Nadpozemský makrokosmos představuje království Boží a mikrokosmos světa jeho vládu na zemi. Úlohou člověka je starat se o „pozemské království“ a svou péčí jej proměnit v „království Boží“. V období renesance nastal zvrat a odklon od božské ideje, středověký „udržovatel“ se stává novověkým „kreatorem“, upravujícím nedokonalý svět. Tento novověký přístup ke světu vyjádřil Francis Bacon v utopické eseji Nová Atlantida, vydané r. 1626. (DEJMAL 2008)

Se zvyšujícím se populačním rozvojem, způsobeným do značné míry velkou kolonizací, a postupně se zvyšující zemědělskou intenzifikací, související zejména se zdokonalením obdělávacího náradí, využitím tažné síly zvířat, lepším výběrem plodin, se rozloha zemědělské půdy začíná zvětšovat. V polovině 14. století činí již 30% území Čech. Zemědělství se od 14. století rozšiřuje z nížin až do podhorských oblastí. Lesy a louky ustupují orné půdě, rozvoji nových sídlišť a zřizování nových cest. Původně lesní krajina se definitivně mění na krajinu zemědělskou.

Počátkem 2. tisíciletí již zemědělská produkce nestačí zásobit rostoucí počet obyvatel; roste tlak na využití přílohu. Významným přelomem v rozvoji zemědělství je přechod na efektivnější trojhonné hospodaření. Podstatou trojhonného hospodaření je pravidelné střídání jařiny, ozimu a úhoru na polních pozemcích. Tato soustava u nás trvala přibližně od 8. století až do zániku feudalizmu. Trojhonné hospodaření přineslo větší zásah do dělení půdy. Polní tratě, které byly v rodové a sousedské občině obhospodařované společně, se rozdělily na jednotlivé pozemky podle počtu usedlostí ve vesnici a obdělávaly se individuálně.

4.3 Velká kolonizace (13. – 15. století)

Tato kolonizace přinesla systém přidělování dosud zemědělsky nevyužité půdy do dědičného nájmu cizím kolonistům. Osídlení se rozšířilo do vrchovin a horských oblastí. Na naše území se tak dostali kolonisté z Holandska a Balkánu, Chorvaté utíkající před Turky, Habáni (novokřtění, 17. stol.) z Francie a Švýcarska, hledající náboženskou svobodu poté, co odmítli konvertovat na katolickou víru.

Byl zaveden lánový způsob organizace polí, majetek byl ve vlastnictví panovníka. Ten uděloval lénum (feudum, 1 lán = přibližně 17 – 34 ha) za zásluhy šlechtickým rodinám, které na tomto majetku usazovali poddané – kolonisty. Lány byly často děleny do více pozemků podle počtu tratí, s právem pastvy na společných pastvinách, úhorech a strništích a s právem užívání společného lesa. Poddaní obhospodařovali půdu, neměli právo opustit panství bez souhlasu pána, který měl půdu v doživotním nájmu (do 18. stol.), odváděli poplatky. Na konci 18. stol. Došlo ke zrušení nevolnictví (Josef II., 1781). Začíná masivní odlesňování, rozloha zemědělské půdy vzrostla z 15 % ve 12. století na 80 % na přelomu 18. a 19. stol.

Na polích se pěstovalo obilí, čočka, hrách, konopí, len, hořčice, řepka, zelí, řepa, kořenová zelenina a okurky, v sadech jablka, hrušky, třešně, broskve, slívy a švestky, kdoule, ořechy, kaštany a vinná réva. Sortiment plodin se změnil po objevení Ameriky (brambory). Ve středověku se budují samostatné chlévy pro dobytek a přístřešky pro drůbež. Nevymláčené obilí, ale i seno a sláma byly místy skladovány v oborozích (ohrady pod střechou na kůlech). Kopané studny stály zpravidla uprostřed vesnice, stodoly se začaly budovat až po husitských válkách.

4.4 15. – 18. století

Dělení půdy přineslo do krajiny celou řadu problémů. Vedlo k nevhodnému zornění erozně ohrožených svahů, ke vzniku strží a posílení rizika povodní. Vlivem dalšího společenského vývoje došlo rovněž k zvyšování roztržitosti pozemkové držby. Do 18. století téměř neexistovala snaha o zamezení doprovodných negativních jevů zemědělské činnosti. V první fázi vývoje feudalizmu (asi do 16. století) převládala peněžní renta a režijní hospodaření feudálů se omezovalo pouze na samozásobitelské dvory. Kvůli zpusťování vesnic po husitských nepokojích zpřísňuje vrchnost vazbu poddaných k půdě. Vytváří se majetková stratifikace poddaných (celolánici, půllánici, chalupáři, zahradníci, domkáři) – názvy Zahradky, Chalupky – čtvrtě bezzemků.

Od poloviny 15. století stoupá zájem světské a církevní šlechty o vyšší hospodářské využívání krajiny a vyšší zemědělskou produkci. Budují se rozsáhlé panské dvory, které se zvětšují za cenu záboru poddanské půdy, a vytváří se rozsáhlá dominia. Tvořilo je panstvo a majetek města, zahrnující vinice, obce a lesy). Dominium sloužilo městu jako hospodářská základna a v období středověkého rozmachu na něj rozšiřovalo všechna svá práva a privilegia.

Zemědělskou činnost výrazně doplňuje produkce rybníkářství a rozsáhlých lesních honiteb. Kromě velkostatků zakládá šlechta v krajině další stavby jako pivovary, hamry, sklárny a papírny. Úpadek zemědělství přinesla v první polovině 17. století třicetiletá válka. Zpusťování rozsáhlých území doprovázené šířením nemocí, zejména moru a cholery, vedly ke stagnaci na venkově. Válkou poškozené rybníky se z velké části již neopravovaly (zrušení ¾ rybníčných soustav). Uvolněné prostory se využívaly zejména na rostlinnou výrobu – zejména pěstování zeleniny a cukrové řepy.

Společenské a politické události v období po Bílé Hoře zasáhly i zemědělství a venkov (omezování svobod poddanské vrstvy, rozšíření povinnosti roboty). Poddaní byli zatíženi robotou a povinnostmi vrchnostenských dávek, často trpící válečnými konflikty nebo neúrodou a následnými dluhy a neschopností hospodářství udržet. Četné usedlosti byly zejména v počátku 19. století opuštěny. Rostou selské nepokoje a vzpoury. Příčinu nespokojenosti představoval feudální systém. Napětí mezi poddanými a vrchností se navíc v polovině století kvůli neúrodě a hladomoru zvýšilo a roku 1846 dokonce vypuklo rolnické povstání v Haliči. Ve snaze předejít dalším nepokojům sice bylo umožněno, aby se vrchnost s poddanými domluvila na výkupu z roboty, toto opatření se však dotklo jen některých oblastí (Patent o zrušení nevolnictví, 1781)

Výkyvy ve vývoji zemědělství

- Husitská povstání (1. polovina 15. stol.)
 - Bitva na Bílé hoře (1620) – nastává politická změna: panství se dostávají do rukou německé, italské, maďarské šlechty, situace se stabilizuje až v polovině 17. stol.
 - Třicetiletá válka (1618 – 1648)
 - Vláda Marie Terezie a Josefa II. (druhá polovina 18. stol.)
 - Morové nákazy – umírá až celá čtvrtina obyvatel
-

4.5 18. století – vláda Marie Terezie (1740 – 1780) a Josefa II. (1780 – 1790)

Toto období je charakteristické protireformací a rekatolizací protestantů, z panství jsou vytlačováni členové židovských obcí, platí vysoké daně. Rozdělování majetků řídil kardinál František Dietrichstein. Dietrichsteinové a Lichtensteinové patřili mezi rody, které získaly zabavený majetek českých pánů. Byly omezeny svobody poddanské vrstvy, rozšířila se povinnost roboty. V roce 1785 dosáhla držba světské a církevní šlechty (dominikální půda) v Čechách téměř 42 % půdy, půda poddaných (rustikální) kolem 58 %. Utvořily se celkem dvě oblasti hospodaření: na jedné straně feudální velkostatky rozšířené svévolným zábořem nejurodnější půdy v nížinách, které díky levné dělnické síle prosperovaly, na straně druhé pak produkčně málo efektivní extenzivní hospodaření poddaných na půdě vlastnický rozdrobené (průměrná velikost pozemku v 18. st. 0,23 ha = šířka 2-3 m, délka 200m), prostorově rozptýlené a z velké části umístěné do málo vhodných pahorkatinných a podhorských oblastí.

Tato negativa se pokusila odstranit svými edikty a hospodářskými nařízeními Marie Terezie. Reorganizace půdního fondu v procesu raabizace² (zvaná také aboliční Raabovská soustava, reforma navržená a provedená dvorním radou Františkem Antonínem Raabem za panování Marie Terezie) a změny podmínek dělení gruntů v důsledku dědického řízení (byla určena minimální velikost gruntu, který se dále nesměl dělit, 0,23 ha) znamenaly částečné zlepšení stavu. Proces rozšiřování zemědělské půdy pokračoval až do 19. století. Do podhorských a horských oblastí

2 Šlo o souběžnou poddanskou a pozemkovou reformu, jejímž cílem bylo zefektivnit zemědělskou výrobu a zvýšit porodnost v situaci, kdy poddaní byli v důsledku třicetileté války a války o dědictví rakouské zatíženi rozsáhlou robotou a stále častěji se bouřili. Ideou bylo rozdělit vrchnostenské statky na raabizovaném panství mezi sedláky, kteří by byli na pozemku v dědičném nájmu, stali by se emfiteutéty. Tím by odpadla roboty a sedláci by místo ní odváděli vrchnosti peněžité (případně naturální po desetiletém odstupu) dávky. Velkostatky by tak nahradilo mnoho malých statků, jejichž velikost by odpovídala zhruba potřebám jedné rodiny, proto byly tyto sedláci často nazýváni familianti.

Na panstvích, kde mnoho půdy leželo ladem, byla raabizace spojena s kolonizací, příchodem nových familiantů, kteří byly osvobozeni od roboty a požívali např. dočasných úlev z platby nájmu. Nejvíce byla uplatněna v blízkosti ohnisek selských bouří ve východních Čechách. Mnoho měst a jiných panství raabizaci odmítlo.

Raabizace končí r. 1785, nastupují reformy Josefa II., zrušení církevního majetku, rozdělování novým nájemcům (feudálům a církvi – dominikál, pronajímání poddaným – rustilál)

Dominikál = půda ve vlastnictví a držbě lenního pána (pracovali na jí poddaní)

Rustikál = označení používané pro půdu, která nebyla spravována v přímé režii vrchnosti (na rozdíl od dominikálu). Byla rozdělena na jednotlivé statky - grunty a dědičně pronajímána sedlákům – gruntovníkům (Raabizace 2009).

Patent o zrušení nevolnictví

1. listopadu 1781 byl v rakouských a českých krajích (v roce 1785 i v Uhrách) vydán tzv. Patent o zrušení nevolnictví. Na jeho základě bylo zrušeno nevolnictví a bylo nahrazeno mírnějším stavem, a to poddanstvím. Poddaní nebyli přímo závislí na vrchnosti, vznikla možnost dědění selské usedlosti a zamezilo se tím drobení pozemků. Z poddanství se bylo možno vykoupit. Nepřímým důsledkem tohoto patentu bol nárůst vzdělanosti, neboť mnohem více lidí mohlo svobodně studovat, a též nárůst podnikatelské činnosti, protože rolníci mohli do zaměstnání v továrnách, což výrazně podpořilo průmyslovou revoluci

se rozšiřovaly zejména louky, pastviny a drobná políčka. Erozní ohrožení horské krajiny se tak neustále zvětšovalo.

4.6 Zemědělská krajina ovlivněná myšlenkami baroka

V tomto období nastávají v krajině změny, které je možno hodnotit pozitivně i negativně.

Negativa: vznik velkých změn, exploatace krajiny

Pozitiva:

- Využití kompozičních principů, organizace a hierarchie cest (císařské cest, hradské cesty s alejemi)
- Povinnost vysazovat aleje – lípy, jírovce, ovocné dřeviny
- Přísná evidence ovocných stromů – od dob Marie Terezie do 50. let 20. stol
- Přelom renesance a baroka – spojení krásy a účelnosti – vznik okrasných statků (ferme ornée, území Novodvorska, zámek Kačina, Lednicko - Valtický areál)
- Usměrnění dědičného práva – stanovení minimální výměry pozemků, které není možno dále dělit

4.7 Vývoj po roce 1848

Konec roboty přinesl rok 1848. Sedlák se stal vlastníkem selského gruntu a selský stav získal osobní svobodu. Osvobození selského stavu z vrchnostenského poddanství (= konec feudalizmu) sice zlepšilo sociální poměry na venkově a vytvořilo podmínky pro hospodářský rozvoj venkova, nepřineslo však výraznější nápravu v zemědělství. Poměry byly neustále zhoršovány díky dalšímu dělení zemědělské půdy, souvisejícímu s dědičným vyrovnáním nebo prodejem.

V této době se upouští od trojhonného hospodaření, které je postupně nahrazováno hospodařením střídavým. Raabizační doba přinesla velké změny ve využívání krajiny, zejména zavedením nových plodin – polních pícnin, jetelovin a okopanin, které umožňovaly nepřetržité využívání půdy. Soustava střídavého hospodaření, založená na norfolkském osevním postupu, se u nás rozšířila počátkem nástupu kapitalizmu – po roce 1800 na velkostaticích, po roce 1848 i na selské půdě. Postupná intenzifikace zemědělské výroby byla podporována novými technologiemi a technikou. S přechodem na celoroční ustájení hospodářských zvířat se stále více aplikuje péče o půdní úrodnost hnojením organickými hnojivy. Na druhé straně péče o dobytek vyžaduje vysoký podíl jarního krmiva (vojtěška, jetel). Právě to byl důvod, proč byl původní úhor využíván na pěstování krmných směsí. Využívají se nové agrotechnické postupy včetně hnojení, půda je obdělávána rouchadlem, postupně se objevují jednoduché i složitější zemědělské stroje, jako pluhy, smyky a kypřidla půdy, secí stroje, pohrabovačla, samovazné stroje, rozmetadla hnoje, často ještě tažené koňskými nebo volskými potahy. K dopravě se používají kromě povozů drapákové dráhy, vzduchová potru-

bí a řetězové dopravníky. Objevují se první dojící stroje (1860), odstředivky mléka, řezačky píce, pračky a pařáky okopanin, mlýnky obilí, šrotovníky, třídačky obilí a brambor, lisy na slámu.

Na větších statcích dochází v této době k zavádění strojního vybavení do zemědělství. V krajině se stále víc začínají využívat ložiska nerostných surovin – rozšiřují se kamenolomy, pískovny, cihelny, zařízení uhelných a železorudných dolů.

V této době se mění podoba hospodářského statku. Na větších hospodářstvích se budují dvouřadé chlěvy se střední krmnou chodbou a trojdílné stodoly na konci dvora se zastřešeným mlatem a dvěma postranními skladovacími pernamí. Vedle obytného stavení byly budované několikapodlažní sýpky (špýchar). Stáje jsou postupně doplňované dalšími doprovodnými stavbami – přípravna krmiv, mléčnice, postrojovny, kolny.

Přelom 19. a 20. století přinesl průmyslový rozvoj a přechod z feudalizmu na kapitalismus. Zrušení poddanství uvolnilo pracovní sílu, dochází k velkému odlivu obyvatel vesnic do dělnických kolonií měst (zemědělská půda na venkově je opuštěna, marginální oblasti chudnou – Beskydy, Krkonoše, Jeseníky, odchod mladších obyvatel do spádových měst - Ostrava, Zlín, Brno, Jihlava, Plzeň), dochází k náhlé změně vesnic a malých městeček na urbánní sídelní struktury.

V době kapitalistické volné soutěže nebyla zemědělská výroba řízená. Přesto, že existovali zemští agrární inspektoři a vzdělávací spolky, kteří zabezpečovali nutnou osvětu mezi rolníky, byla zemědělská výroba na malých statcích málo efektivní. Nízká efektivita zemědělství, která přetrvávala na většině území zejména díky roztržitosti pozemkové držby, vyvolala potřebu dalších pozemkových reforem. Díky těžké politické a společenské situaci v počátku 20. století nebyly pozemkové reformy příliš úspěšné. Narůstá problém s nadměrným rozdělováním honů. Podle statistických údajů v roce 1948 bylo u nás 1,4 mil. soukromě hospodařících rolníků a podniků s 33 mil. zemědělských parcel o průměrné velikosti 0,23 ha.

4.8 Začátek 20. století – změny, které ovlivnily zemědělskou krajinu

- Dvě světové války – dochází ke zpusťování Evropy, mnoho lidí odvedených na fronty, práce zůstává na ženách a dětech
 - Rok 1918 – vzniká ČSR, přicházejí principy otevřené demokracie
 - Do roku 1920 ještě není stabilizováno politické uspořádání (některá města v ČSR vznikají až v roce 1920)
 - Provádění pozemkových reforem – snahy scelit drobné pozemky (vyvlastnění půdy velkých vlastníků ve prospěch menších)
 - Převody kultur ze zemědělské půdy na les (velcí vlastníci nechtějí přijít o své pozemky)
 - Hospodářská krize r. 1929
-

- První republika (1918 – 1938) – během II. svět. války je rozdílná situace v ČR a SR (vzniká Protektorát Čechy a Morava, Slovensko se osamostatnilo, r. 1944 – Slovenské národní povstání, 1945 – boje i v ČR)
- Zemědělství v průběhu II. svět. války – dochází ke změnám vlastnických vztahů (1938 – 1939), vyhlášení Sudetika, vyhnání Čechů do vnitrozemí, stejně tak z Podkarpatské Rusi

4.9 Změny po roce 1948

Po II. Světové válce došlo, v souladu s Jaltskou smlouvou, k novému politickému uspořádání Evropy: ČSR nebyla vrácena Podkarpatská Rus, ze Sudet a pohraničních oblastí (Šumava, Krušné hory, Morava) bylo odsunuto německé obyvatelstvo. Nastaly demografické změny, součástí politiky obnovy venkova po válce bylo i osidlování pohraničí, kde došlo k značnému odlivu obyvatelstva (800 tis. – 1 mil. osob). Nové osadníky tvořili obyvatelé, kteří přišli o majetek ve válce nebo si chtěli zvýšit ekonomické postavení.

První poválečné představy o funkci zemědělského prostoru vycházely z předválečného stavu s dominancí soukromého zemědělství s hospodářstvím o velikosti 2 – 15 ha. Tomu odpovídaly i první územní plány, předpokládající výstavbu nových moderních usedlostí po obvodu původní zástavby.

Rok 1948 přinesl podstatné změny v charakteru zemědělství u nás, přinesly je socialistické hospodářské soustavy. KSČ programově uplatňuje ekonomické změny v hospodářství. Socializmus neuznává soukromé vlastnictví půdy, nastává vyvlastňování.

Nově vznikají dvě formy vlastnictví. Přejed soukromého vlastnictví k půdě na vlastnictví **státní** a **družstevní** znamenal radikální reorganizaci zemědělské výroby. Vyvlastněné hospodářské dvory, které ještě v 50. letech sloužily svému účelu, byly postupně nahrazovány novými areály jednotných zemědělských družstev, státních statků a strojně traktorových stanic. Vzniklo asi 12 560 družstevních organizací, které sdružovaly 692 000 původních hospodářství. Areály byly budovány na okraji intravilánu obcí a postupně získaly proklamovaný charakter podniků zemědělského průmyslu. V souvislosti s pozemkovými úpravami v 70 – 80 letech, se zemědělské areály přestávají do podniků s vysokou specializací a koncentrací ve výrobě.

Vývoj zemědělství v průběhu socialismu u nás je možné rozdělit do 3 etap.

4.9.1 Etapa 1950 – 1960

V tomto období dochází k budování prvních zemědělských družstev a vyvlastňování půdy. Hospodářské dvory se organizují adaptací původních velkostatků. Vyvlastněním dobytka a části mechanizace dochází k vyprazdňování soukromých hospodářství. Začínají se budovat první tzv. smíšené farmy (minimálně 300 m od obytné části obce). Provádí se první scelování půdy, které lze z hlediska efektivity zemědělství považovat za relativně přínosné. V této etapě se přebírají sovětské pěstitelské postupy, zakládají se větolamy.

Rozorávání mezí

Pozemkové úpravy po II. světové válce byly kromě ekonomických zájmů motivovány také zájmy politickými. Likvidaci malých hospodářství i velkostatků a následně vytváření zemědělských jednotek o výměře 8 až 13 ha v nově osídlovaném pohraničí je možno chápat jako logický důsledek snah vyrovnat se s nedostatkem pracovních sil a zároveň nabídnout zájemcům co možná nejlepší výchozí podmínky. V souvislosti s nemožností získat do vlastnictví lesní půdu ani odkoupit či pronajmout další pozemky však tento přístup svědčí o jasné snaze majetkově a potažmo i sociálně nivelizovat nově se utvářející společnost v duchu dobové komunistické propagandy. Bylo zpochybněno právo vlastnit půdu a zvyšování efektivity zemědělské výroby se stalo neoddelitelnou součástí mocenského boje. Rozorávání mezí, polních cesta a úvozů bylo chápáno jako konečné vítězství myšlenky kolektivního zemědělství v boji proti „vesnickým boháčům“ a ostatním škůdcům, lpícím na osobním vlastnictví“. Scelovací akce, od přelomu 40. a 50. let zhusta organizované spíše jako propagandistické stranické manifestace než do důsledků promyšlené pozemkové úpravy, zcela zásadním způsobem proměnily tvář i měřítko krajiny českých zemí. Pestrou mozaiku znárodněných, nedobrovolně i dobrovolně odevzdaných polí postupně spojily v souvislé jednotlé rozlohy lánů, a svým dílem přispěly nejen k sociální, ale i ekonomické a ekologické devastaci venkova a krajiny. (HÁJEK 2008)

4.9.2 Etapa 1960 – 1970

V této etapě probíhá sdružování (koncentrace) zemědělských družstev do větších celků. Budují se nová střediska s větší intenzitou živočišné výroby. Staví se specializované farmy pro chov 500 – 1000 telat, 400 – 600 ks mladého skotu, pro 5000 – 25 000 prasat, nebo 10 000 – 20000 slepic, velkovýkrmny pro chov 440 000 kuřat apod. Rozvíjí se výstavba skladů píce, siláží, mechanizuje se výroba i zpracování plodin. Chov koní začíná být vzhledem k rozvoji traktorových stanic utlumován.

Z Anglie, Švédska a Německa se rozšiřují nové způsoby zootechniky. Budují se nové typy podniků pro 1-2 kategorie hospodářských zvířat. Ustájení je volné v lehkých stájích se samokrměním, které se aplikuje pomocí nové strojní techniky (dopravníky krmení). Počet ustájených zvířat v 1 objektu vzrostl na 140 – 190 krav, 400 – 1200 prasat, 2000 – 5000 slepic. Rozmísťování nových středisek se už reguluje formou jednoduchých urbanistických dokumentů (technicko - ekonomické rozborů). Lehké stáje se v našich podmínkách neosvědčily, přechází se na klasické zděné nebo prefabrikované objekty.

Nové pozemkové úpravy jsou dále směřovány na scelování pozemků do stále větších bloků. Začínají se projevovat negativní ekologické důsledky intenzivního hospodářství v citlivějších územích. Dochází k významné ztrátě rozptýlené vegetace.

4.9.3 Etapa 1975 – 1989

Usnesení vlády z r. 1967 přináší první „Návrh střediskové sídelní struktury“, dále r. 1971 „Návrh dlouhodobého vývoje osídlení ČSSR“, kterým byla ustanovena střediska oblastního významu, místního významu a nestřediskového významu. V ČSR tak vzniká 859 středisek místního významu, ostatní sídla nestřediskového významu (DEJMAL 2008).

Zemědělská politika se zaměřuje na intenzifikaci, specializaci a kooperaci ve výrobě. Budují se nové velkokapacitní výrobní objekty. Ve výrobním procesu se stále více uplatňují průmyslové automatizované prvky.

Rostou požadavky na hygienickou bezpečnost živočišné výroby. Zootechnika sleduje pouze produktivitu a výnosy; téměř vůbec se nerespektuje etologie a přirozené potřeby chovných zvířat. (*Etologie* je věda o biologických základech a zákonitostech chování živočichů, výzkum chování živočichů v podmínkách volné přírody).

Výrazně rostou energetické vstupy do výroby – často nadbytečná chemizace živočišné a rostlinné výroby. Nové pozemkové úpravy vedou k ekologicky neúnosné blokaci pozemků. Koncem 80. let dochází k ekologickým kolapsům i v nížinných oblastech. Nevyvážená struktura rostlinné a živočišné výroby a tlak na intenzifikaci za každou cenu, přinesly sebou celou řadu problémů ekologických a ekonomických.

Roste tlak na ekologické šetrnější způsoby organizace půdního fondu a používané technologie. Dochází k zakládání porostů rozptýlené zeleně.

4.9.4 *Problémy zemědělské výroby od r. 50. do 90. let*

Od 50 let 20. století prodělala struktura zemědělské krajiny zásadní změny. Negativa vidí v centrálním řízení, které není schopno vše rozlišovat, přehlíží místní potenciály a ztrácí schopnost rozlišovat lokální rozdíly, a v kolektivizaci jako boji se soukromým vlastnictvím.

Centrální řízení se projevovalo uplatňováním jednotných systémů hospodaření bez ohledu na místní podmínky. V důsledku těchto opatření se zvýšila eroze půdy, odvodňovalo se i tam, kde to nebylo třeba. Tvar a velikost pozemků se přizpůsoboval zemědělské technice (vyráběné na míru stepním oblastem SSSR). Celé hospodářství se řídilo výnosem za jakoukoli cenu a ne efektivitou. S intenzifikací výroby přichází do krajiny většinou zbytečně vysoké hnojení minerálními hnojivy (tzv. hnojení na jistotu - nižší výnos byl trestán více než mrhání hnojivem a ničení půdy). S nekvalitními hnojivy se do půdy dostaly i cizorodé látky ničící edafon a biotu. Ustájení dobytka bylo bezstelivové, problémem byly i vysoké koncentrace zvířat na jednom místě. Střediska zemědělské výroby se necitlivě zasazovala do krajiny.

Kolektivizace vedla k zničení osobního vlastnictví, proslavila se oráním mezí v padesátých letech (rozorání mezí mimo jiné znemožnilo identifikovat pozemky původních majitelů), odstartovala intenzivní erozní procesy v krajině, zhoršila vodohospodářské poměry v krajině a zpretrhala citové vazby populace k venkovské krajině. Krajina se stala prostorem pro velkovýrobu. Negativem bylo i slučování podniků do velkých celků zahrnující více katastrů.

4.9.5 *Trendy před rokem 1990*

Do roku 1990 lze trendy charakterizovat pojmy:

Plánované hospodářství - byly naplánovány kvóty pěstovaných plodin, zvířat apod. s cílem zajistit státu soběstačnost ve výrobě potravin (po r. 1990 se zvětšuje důraz na mimoprodukční funkce zemědělství).

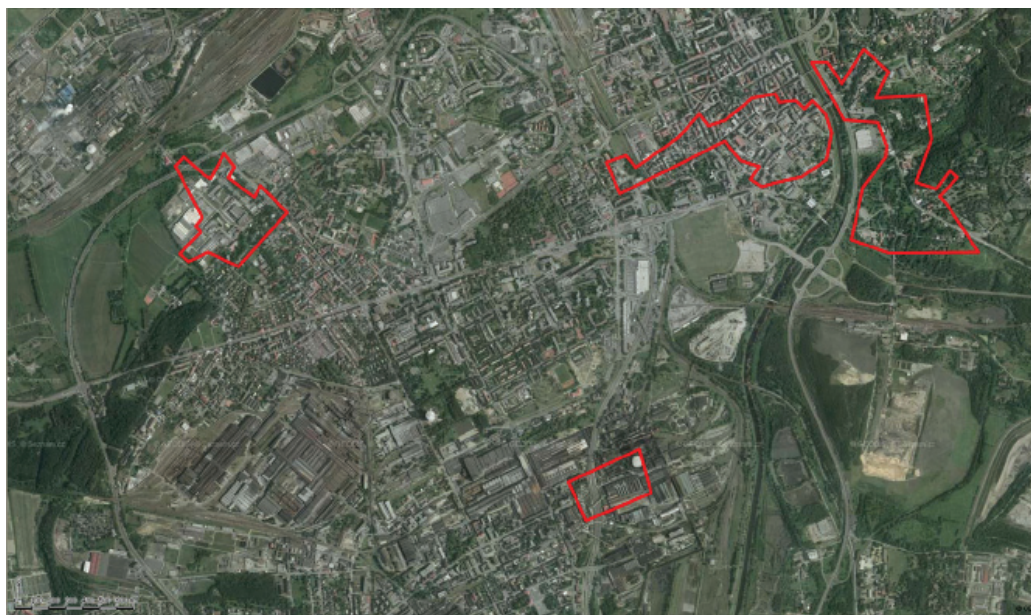
Obr. 35 Obec Biskupice (okr. Prostějov) a přilehlá pole v roce 1938 (HÁJEK 2008)

Obr. 36, Obr. 37 Obec Biskupice v roce 1985 a 2008 (HÁJEK 2008)

Obr. 38 Obce na katastru současné Ostravy na mapách 2. vojenského mapování (podklad www.mapy.cz)

Obr. 39 Ostravská aglomerace na současném leteckém snímku (GEODIS 2010, www.mapy.cz)

Velkovýroba - zemědělské pozemky byly svým plošným rozsahem a tvarem přizpůsobovány parametřům a požadavkům velkovýrobní techniky. Stát plně přispívá či plně hradí investiční opatření zaměřená k intenzifikaci využití zemědělských pozemků. Negativní bylo zejména velkoplošné

odvodnění. Účelové komunikace měly umožnit pojezd zemědělské techniky s nářadím v pracovní poloze a tak byla doprovodná zeleň navrhována jednostranně. Charakteristické je vysoké procento zornění.

Koncentrace - je jedním z používaných prostředků k dosažení požadované efektivity zemědělské výroby. Velikost hospodářských obvodů jednotlivých zemědělských podniků se pohybovala v řádech několika tisíců hektarů. Koncentrace chovaných zvířat v jedné lokalitě dosahovala stovek či tisíců kusů. Nová blokace pozemků znamenala mnohonásobné zvýšení výměry bloků orné půdy a jejich přizpůsobení velkovýrobním technologiím.

Uživatelský princip - převažovalo družstevní vlastnictví, soukromé vlastnictví zemědělské půdy bylo zcela potlačeno. Značný rozsah zemědělské půdy patřil státu, samostatně hospodařících rolníků bylo zanedbatelné množství. V rámci souhrnných pozemkových úprav (SPÚ) byla navrhována blokace tak, aby vyhovovala požadavkům koncentrace a parametrům techniky. Navržené bloky obvykle vymezovaly silnice, železnice, větší toky a lesní komplexy. Uvažovalo se i o zornění některých komunikací nižší třídy, aby se vytvořil potřebný hon. Projekty SPÚ měly řešit organizaci půdního fondu, ekonomiku provozu, ale i ochranu a tvorbu krajinného prostředí. Většinou však v projektech převládlo jednostranné hledisko maximální využití mechanizace a snaha respektovat další ekonomické ukazatele. Většina navrhovaných opatření k ozdravení krajiny zůstávala pouze v návrhu.

Chemizace - k dosažení plánovaných výnosů v rostlinné výrobě byla aplikována chemická výživa a chemická ochrana rostlin ve značném rozsahu. Při použití nevhodného přípravku nebo nadměrné koncentrace byl ohrožen vodní režim povrchových i podzemních vod, ale i organismy v dané lokalitě. Problémy v krajině způsobené socialistickými principy. (TOMAN 1995)

Scelování pozemků – dochází ke snižování biodiverzity, jež je základem fungování krajiny – nastává přemnožení chorob a škůdců, řešení spočívá v chemickém impaktu, ne ve zvýšení biodiverzity

Pole velké rozlohy – je používáno příliš mnoho rozpustných hnojiv, rostlinami nespotřebovaná rezidua se ukládají v půdě, kontaminují podzemní vody. Voda kontaminovaná depozity dusíku málokde dosahuje kvality pitné vody pro kojence (dusitany se váží na hemoglobin). Fosfor a draslík eutrofizuje vody (proces Eutrofizace: nárůst řas a sinic – spotřeba kyslíku – úhyn organismů – anaerobní rozklad – vznik sirovodíku a metanu)

Vodní eroze – probíhá na rozlehlých blocích orné půdy, dochází ke znehodnocování půd

Změna vodního režimu – v důsledku budování systému odvodňovacích a zavlažovacích zařízení, častější sucha a povodně

Vliv na sociální vazby na venkově – nastává změna vztahu člověka k půdě (z vlastníků se stávají nájemníci)

Vyvlastněná půda zahrnuje přibližně 92 % ZPF (61% JZD, 30% stát, 7% samostatně hospodařící rolníci)

4.10 Změny v krajině způsobené změnami v zemědělství

Nejvýznamnější změnou v zemědělství jsou sociální změny způsobené přerušením vazby mezi hospodářem a hospodářstvím. Radikálně se mění vztah člověka k půdě, která se stává výrobním prostředkem, stejně jako stroje nebo dobytek.

Nárůst měst, spojený s tvorbou uniformních sídlišť, vyvolal u městského obyvatelstva potřebu rekreace mimo městská sídla. Vesnický prostor a venkov obecně začínají postupně osidlovat rekreanti. Vzniká pro Československo typický a v Evropě unikátní fenomén chalupaření. Adaptace starých selských stavení pro rekreační bydlení vedla sice ke změně původní funkce usedlosti, znamenala ale její záchranu z hlediska stavebního. Vesnice postupně začíná ztrácet svoji zemědělskou funkci. Na vesnici je koncem 80 let zaměstnaná pouze třetina produktivního obyvatelstva, 10 – 20 % pracuje ve službách, zbytek dojíždí za prací do města. Střediskový systém obcí postupně vede k zániku malých, neperspektivních obcí. Naproti tomu ve střediskových obcích dochází k výrazné změně charakteru zástavby (vesnice výrazně získává městské prvky).

4.11 Změny po roce 1989

Změny politické situace v roce 1989 zasáhly i venkov a vesnici. Prvním radikálním krokem se staly nové komplexní pozemkové úpravy, které měly za cíl restituci majetku s cílem obnovit soukromý zemědělský sektor, obnovu sociálních vazeb na vesnici, ekonomický rozvoj budovaný na využití místních lidských i surovinových zdrojů a revitalizaci zemědělské krajiny.

Obr. 40 Pole v okrese Brno venkov (foto Sokolová 2012)

Změna vlastnických poměrů (zejména období vlastnické destabilizace) vedly k rozpadu státních statků a většiny zemědělských družstev. Předpoklad budování prosperity zemědělství formou podpory rodinných farem se ukázal jako utopický. K určité stabilizaci zemědělství dochází až v posledních letech, a to pouze v zemědělsky nejvýhodnějších oblastech. Ani do současné doby se nepodařilo stabilizovat obyvatelstvo vesnic a zemědělské podniky v marginálních oblastech. A to přes částečné úspěchy vládního programu obnovy vesnice (později venkova, v SR i ČR) nebo příspěvím strukturálních fondů. Došlo sice k budování sídelní infrastruktury nebo bytového fondu, ale v naprosté většině v ekonomicky silnějších vesnicích.

Proces restrukturalizace našeho zemědělství bude pokračovat i nadále formou celé řady kroků, ze kterých se stále více budou upřednostňovat nepřímé ekonomické nástroje a investiční pobídky. Od roku 2004 se začíná více uplatňovat systém nástrojů podporujících rozvoj lidských zdrojů.

4.12 Doporučení pro hospodaření v zemědělské krajině

- Diferencovaná podpora rozvoje (ne vždy jsou potřebné dotace)
 - Počítat s počátečním propadem ekonomické efektivity zemědělské činnosti
 - Méně dotovat chemické prostředky, hnojiva, pesticidy – možnost zvýšit kvalitu podzemních vod
 - Podporovat mimoprodukční funkce zemědělství – dotace např. na mapování krajinných prvků (meze, jejich obnova)
 - Obnovovat ekologické funkce zemědělství
 - Rozvíjet agroturistiku, ekologické hospodaření – bioprodukty (samostatné šlechtění rezistentních rostlin)
 - Podporovat rozvoj lidských zdrojů
 - Rozvíjet tradiční formy architektury, pěstování původních plodin
 - Rozvíjet programy na záchranu krajových odrůd, genofondy
 - Udržovat trvalé travní porosty – s větším akcentem na louky (marginální oblasti zemědělství, CHKO, NATURA 2000, NP – horské pastviny, podpora z fondů EU)
 - Více zapojovat veřejnost formou participace
 - Podporovat aktivity neziskových a nevládních organizací (ČSOP, Nadace Partnerství, Veronica Brno, Nadace Via)
-

- Podpora aktivit - Ministerstvo zemědělství, ministerstvo pro místní rozvoj
- Od roku 1991 nastává masivní a permanentní podpora rozvoje a obnovy venkova

4.13 Použitá literatura

DEJMAL, I., K. DEJMALOVÁ, H. DEJMALOVÁ. *Prostor k úvaze*. Vyd. 1. Lomnice nad Popelkou: Studio JB, 2008, 273 s. ISBN 978-80-86512-42-6.

HÁJEK, P. *Jde pevně kupředu naše zem: krajina českých zemí v období socialismu 1948-1989*. Vyd. 1. Praha: Malá Skála, 2008, 161 s. ISBN 978-80-86776-07-1.

HORA-HOŘEJŠ, P. *Toulky českou minulostí*. 1. vyd. Praha: Baronet, 1994, 239 s. ISBN 80-85621-97-5.

HORA-HOŘEJŠ, P. *Toulky českou minulostí*. 2. vyd. Praha: Baronet, 1995, 454 s. ISBN 80-85890-20-8.

Raabizace. *Wikipedia* [online]. [cit. 2010-03-03]. Dostupné z www: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Raabizace>

SÁDLO, J. a kol. *Krajina a revoluce: významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny Českých zemí*. 1. vyd. Praha: Malá Skála, 2005. 247 s. ISBN 80-86776-02-6.

Zemědělská krajina. *Krajinná ekologie - UČEBNICE: Interaktivní pomůcka pro výuku krajinné ekologie* [online]. Brno: AF - MZLU, 2007 [cit. 2010-03-03]. Dostupné z www: <http://www.uake.cz/frvs1269/index.html>

05 PROBLÉMY VENKOVA

5 PROBLÉMY VENKOVA

Venkov je specifickým prostředím, které ovlivňuje charakter celé České republiky. Žije zde méně než třetina obyvatel země, jeho význam je však výrazně vyšší. Charakteristické rysy venkova se utváří dlouhodobě vlivem mnoha faktorů. Přístup k řešení poznaných problémů by tedy měl být komplexní, respektující širší územní i socioekonomické vztahy, podporující trendy jeho trvalé udržitelnosti. (BINEK 2006)

5.1 Venkov – pojem, přístupy, vymezení

Obecně lze venkov definovat jako prostor, který zahrnuje jak krajinu, tak i venkovská sídla. Pojem venkov tedy integruje jak nezastavěné území, tak i zastavěné území malých sídel – vesnic. Pro venkov je charakteristická menší intenzita sociálně ekonomických kontaktů, menší hustota vazeb mezi jednotlivými subjekty, které se ve venkovském prostoru pohybují. Venkov je kontinuálně vymezený prostor.

Pro konvenční vymezení venkova se často používají ukazatele hustoty zalidnění. Dle definice OECD mají venkovské regiony hustotu zalidnění nižší než 150 obyv./km² (pro ČR sníženo na 100 obyv./km²). Venkovské sídlo lze definovat celou řadou nástrojů a pravděpodobně dojde podle definice vymezení k různému vymezení souborů venkovských sídel. Jednotlivé nástroje umožňují vymezení venkovských sídel z následujících hledisek:

- a) **urbanistické** – venkovské sídlo je vymezeno jako sídlo s typickou urbanistickou strukturou nízkopodlažní zástavby s vysokým podílem rodinných domů s málo vyvinutou uliční sítí s dominantním prostorem návsi jako společenského a kulturního centra sídla a vysokým podílem zeleně v sídle.
 - b) **architektonické** - venkovské sídlo je vymezeno jako sídlo s dominancí nízkopodlažní zástavby v individuálních rodinných domech, které nemají vybudován parter (přízemí) určený k obchodní činnosti nebo ke službám. Venkovský dům je doplněn rozsáhlejším hospodářským zázemím, které sloužilo původně pro zemědělskou prvovýrobu (chlěvy stáje) v současnosti slouží k zabezpečení provozu domu. Pro tradiční venkovský dům je typické vymezení dvora a zahrady s výrazně oddělenými funkcemi.
 - c) **sociální** – venkovské sídlo je takové sídlo, kde existují úzké sociální kontakty mezi jednotlivými obyvateli sídla, kde existuje dlouhodobá neformální sociální kontrola a participace.
 - d) **ekonomické** – venkovské sídlo je takové sídlo, kde dominantní nebo rozhodující činností je zemědělství a primární výroba potravin a kde významný podíl ekonomicky aktivních osob vyjíždí do zaměstnání mimo toto sídlo.
 - e) **historické** – sídlo, které v minulosti získalo městské práva je městem, ostatní sídla jsou vesnicemi.
 - f) **administrativní** – městy jsou ty obce, které stát jako města definuje a která mají právo použí-
-

vat městská práva a městský znak. Toto označení nově propůjčuje městům předseda Poslanecké sněmovny. (PERLÍN 1998) Dle zákona o obcích (Zákon č. 128/2000 Sb.) je obec definována jako základní územní samosprávné společenství občanů, tvoří územní celek, který je vymezen hranicí území obce. Je veřejnoprávní korporací, má vlastní majetek. Pečuje o všestranný rozvoj svého území a o potřeby svých občanů, chrání veřejný zájem.

g) statistické – venkovské sídlo je takové sídlo, které má méně než konvenčně stanovený počet obyvatel.

Pro vymezení venkovských sídel se v ČR se běžně užívá hranice 2000 obyvatel v sídle. Zákon o obcích udává minimální hranici 3 000 obyvatel, aby obec mohla být označena za město (pokud tak zároveň stanoví předseda Poslanecké sněmovny). V některých evropských státech je toto konvenční hledisko nastaveno až na velikost 5000 obyvatel.

Obec – je pojem, který je vymezen pro administrativní vymezení základní jednotky veřejné správy, na které je voleno zastupitelstvo a starosta a která spravuje v samostatné působnosti svoje správní území. Obec se často skládá z více územně oddělených sídel a z více katastrálních území.

Sídlo - je prostorově oddělená jednotka, kterou tvoří skupina domů a která je oddělena od dalších sídel volným nezastavěným prostorem. Sídlo má nebo alespoň v minulosti mělo obytnou funkci, nebo má rekreační funkci. Běžně používaný pojem vesnice není zakotven v legislativě a vyjadřuje pouze obecný název pro jednotlivé typy sídel. (PERLÍN 1998)

5.2 Charakteristiky českého venkova

Český venkov se na první pohled neliší od venkovského prostoru v jiných oblastech střední Evropy. Venkov byl formován v dlouhém staletí trvajícím vývoji a postupně se přeměňoval od původní dominantní zemědělské funkce k současné mnohem větší funkční variabilitě. Již s nástupem průmyslové revoluce v 19. století venkov ztratil svoji převládající zemědělskou funkci. Zvyšující se životní úroveň a současně zlepšující se zdravotní a hygienické návyky vedly k rychlému růstu obyvatelstva měst i venkova. Ve stejné době města potřebovala velké množství pracovních sil pro rozvíjející se průmyslovou výrobu a tak docházelo k prvním vlnám intenzivní migrace do měst. V Česku toto období můžeme datovat od poslední čtvrtiny 19. století do II. světové války.

Pro český venkov jsou typická malá sídla s 30 – 100 obytnými domy a relativně hustá síť menších měst s 3000 – 10 000 obyvateli. Tato města tvoří přirozená obchodní centra a centra pro poskytování různých služeb. (PERLÍN 1998)

5.3 Vývoj venkovské společnosti

5.3.1 Historické vlivy na formování venkovské společnosti

Pro většinu dosavadního vývoje společnosti bylo charakteristické ostré ohraničení města a venkova. Symbolem této dichotomie byly hradby středověkého města: uvnitř hradeb byla soustředěna rozhodovací i donucovací moc, obchod, specializovaná výroba a specializované služby, mimo

hradby se většina obyvatel živila zemědělstvím. Městské hradby oddělovaly volnou „venkovskou“ krajinu s poli, lesy a venkovskými sídly od hustě zastavěné plochy měst. Podíly městského a venkovského obyvatelstva se dlouhodobě neměnily. To neznamená, že zůstávaly stále stejné, ale oscilovaly v závislosti na hospodářském a populačním vývoji. V období růstu a prosperity se podíl městského obyvatelstva zpravidla zvyšoval (v českých zemích např. v období vrcholného středověku nebo v 16. století), v obdobích stagnace a úpadku se zvyšoval podíl obyvatel bydlících na venkově (např. pozdní středověk nebo 17. století).

Podíl městského obyvatelstva v předmoderních společnostech nepřesahoval 10 %. Vrcholné období v historii českého venkova je možno přibližně časově ohraničit Vestfálským mírem a napoleonskými válkami, kulturně je ho možné vymezit obdobím baroka. V této době tvořil venkov téměř celé území českých zemí. Nevenkovská „divočina“ jako hospodářsky nevyužívané území téměř neexistovala, resp. byla omezena na malá a izolovaná území v pohraničních horách (močály a pralesy). Města byla dosud omezena svým středověkým půdorysem a žila v nich jen relativně malá část obyvatel, ne více než desetina populace. Venkov v této době zaznamenal dlouhé období příznivého populačního vývoje s nižší frekvencí výskytu pandemií a pomalým, ale trvalým zvyšováním počtu obyvatel. Venkovská sídla se plošně rozrůstala výstavbou nových domů a ojediněle byla zakládána nová.

5.3.2 Hlavní změny venkovské společnosti

Transformace agrární společnosti na společnost industriální byla historicky největší změnou způsobu života, významově srovnatelná snad jen s přechodem k zemědělství a usedlému způsobu života. Symbolem této transformace je průmyslová revoluce, avšak změny zasáhly všechny oblasti lidského života i krajinu, v níž společnost žije. Proces industrializace v českých zemích těsně souvisel s procesem zvyšování územní koncentrace obyvatelstva a procesem urbanizace. Ten začíná dlouhodobým zvyšováním podílu městského obyvatelstva. Venkov se v průběhu modernizace společnosti stává jakýmsi „zbytkovým prostorem“. Obyvatelstvo, výroba, školy (i např. národní obrození) se stále více koncentrují do měst, na venkově zůstává méně vzdělané obyvatelstvo, věnující se do značné míry stále zemědělské výrobě. Mezi městy a venkovem existují silné vztahy, ty jsou však nerovné, polarizační. Města rostou díky příchodu obyvatel z venkova a spoléhají i na dodávky potravin a vody. Obyvatelé venkova jsou jako dříve závislí na službách a obchodu ve městech, nyní je však ve městech koncentrována i většina pracovních příležitostí a v důsledku rostoucí potřeby vzdělání a kvalifikace jako podmínky vzestupné sociální mobility vzrostl také význam škol, soustředěných ve městech. Díky centralizaci a byrokratizaci moderních států výrazně vzrostl také význam řídicích funkcí, koncentrovaných ve městech.

5.3.3 Vývoj venkova v moderní době

Moderní doba se vnitřně dělí do řady fází, lišících se např. dynamikou růstu jednotlivých výrobních (průmyslových) odvětví nebo převažující formou dopravy. Je však účelné vymezit alespoň dvě fáze, v nichž se role venkova v moderní společnosti lišila. Jejich přibližným časovým rozhraním v českých zemích je druhá světová válka. Ve druhé polovině 19. století a první polovině 20. století se v českých zemích rychle zvyšoval podíl městského obyvatelstva a narůstala územní koncentrace obyvatelstva (nejrychleji v období 1890–1910), avšak většina obyvatel nadále žila na venkově a většina venkovského obyvatelstva na venkově také pracovala (v zemědělství a řemeslné výrobě). Lidé z venkova se za prací ve městech stěhovali, rozsáhlejší dojíždku za prací dopravni

infrastruktura neumožňovala. Rostla především největší města (zjednodušeně: čím větší město, tím rychlejší růst). Rostoucí města zvětšovala svoji plochu, jejich růst byl z územního hlediska kontinuální. V důsledku urbanizace a industrializace docházelo ke snižování relativního populačního a výrobního významu venkova, aniž by se však jeho absolutní populační a výrobní rozsah zmenšoval. (BINEK 2006)

5.3.4 Vývoj českého venkova od II. světové války

Až do roku 1938 a tedy do období těsně před zahájením II. světové války byl vývoj českého venkova srovnatelný s obdobnými územími za hranicemi republiky. Stablní zemědělská výroba doplněná dalšími ekonomickými činnostmi, bohatý spolkový život, silná role místních autorit a intenzivní společenská participace veřejnosti. Na venkově existoval silný vztah k půdě jako základnímu atributu bohatství (majetku), jasné sociální rozvrstvení venkovské společnosti a silná sociální sounáležitost mezi všemi skupinami na vesnici.

Odsun Čechů ze Sudet 1938

Tento akt poznamenal další etapy vývoje českého venkova. Poprvé došlo k tomu, že na základě politického rozhodnutí byl venkovským obyvatelům jednotlivých vesnic české národnosti zabaven jejich historický majetek a zemědělská půda, která tvořila historický a děděný majetek a na kterém se zakládala společenská prestiž jednotlivých rodů.

Obr. 41 Kartogram - české pohraniční oblasti (www.abchistory.cz/)

Odsun Němců z pohraničí 1946-1947

Odsun se týkal asi 1/3 území Česka a podle různých odhadů se dotkl 2,5 mil. – 3.5 mil. obyvatel původního předválečného Československa, kteří byli německé národnosti. Odsun znamenal ztrátu kulturní a sociální kontinuity vývoje spolupráce Čechů a Němců, změnu vlastnických vztahů, dokonalé vysídlení venkova v Sudetech, totální propad zemědělství, velký propad průmyslové vý-

roby a dlouhodobý pokles počtu obyvatel ve srovnání let 1930-1950. To se týká především okresů Cheb, Sokolov, Tachov. Noví obyvatelé přišli v několika vlnách především z tradičních českých venkovských oblastí. Ti, co chtěli zůstat a dále hospodařit, neznali místní krajinu, neměli zakořeněny místní vztahy a neměli k místnímu prostředí vztah. Nejmenší sídla ztratila svoji přirozenou demografickou základnu, snížil se počet obyvatel pod kritickou mez a i později sídla zanikala (60. 70. léta). Noví obyvatelé měli vysoké saldo migrace, rychle se vyměňovalo obyvatelstvo v především venkovských sídlech. V Sudetech byla vyšší míra majetkové kriminality.

Kolektivizace 1948 –1953

Velmi výraznou změnou do celkového života venkovského obyvatelstva vynesla intenzivně prosazovaná idea kolektivizace a společného družstevního hospodářství. Idea kolektivizace vychází z předpokladu, že na větších zemědělských pozemcích lze dosáhnout vyšší produktivity práce. Její uplatňování v ČR však vedlo k nevratným ekonomickým, a společenských zásahům do stabilního a konzervativního venkovského způsobu života. Změna sociální struktury na vesnici znamenala zpravidla i naprosté přerušování dosavadní dlouhodobé kontinuity sociálního vývoje a stability na vesnici. Noví sotva usazení obyvatelé sudetského venkova, kteří dosídlili tyto oblasti po roce 1947, tak znovu přišli o svoji právě zahájenou zemědělskou činnost.

Socializace venkova 1952 - 1970

V tomto období dochází k postupné stabilizaci sociálních a ekonomických vztahů na vesnici. Družstva postupně stabilizují svoji zemědělskou činnost a postupně zvyšují pomocí modernější techniky produktivitu práce. V zemědělské výrobě dosud pracuje především generace lidí, která do zemědělské výroby vstoupila v první polovině 40. let. Mladší ročníky jsou uvolňovány a odcházejí především do měst, kde se začíná prosazovat velmi masivní propaganda a nábor především do odvětví těžkého průmyslu a těžby.

Kolektivizace a rekreace 1970 - 1990

V 70. a 80. letech se na českém venkově začínají prosazovat dva protichůdně působící trendy. Jednak postupně narůstají procesy, které vedou ke koncentraci jednotlivých aktivit do velmi omezené skupiny sídel, a jednak se začíná v nejmenších sídlech a dokonce i v nových sídelních lokalitách prosazovat intenzivnější využití rekreačních objektů.

a) Koncentrace

Projevuje se postupně ve vzniku velkých zemědělských závodů. Kromě koncentrace zemědělské výroby jsou dále koncentrovány i další obchody a služby. Nákupní střediska (stejně tak jako kulturní domy) nerespektují původní architektonický a urbanistický. Současně s tím mizí drobné provozovny obchodů a restaurace z malých vesnic a tím dochází k další ztrátě ekonomického, ale hlavně sociálního významu vesnice. V administrativní struktuře je vyjádřením těchto procesů postupný pokles počtu obcí a především zavedení Střediskové soustavy. Ta byla uplatňována jako regresivní nástroj k potlačení rozvoje nejmenších sídel a nikoliv jako stimulační nástroj pro možnou podporu větších nebo významnějších sídel

Obr. 42, Obr. 43, Obr. 44, Obr. 45 Chatařeni – různé podoby letních obydlí (ZAPLETALOVÁ 2007)

b) Rekrece

Na rozdíl od koncentrace veškerých aktivit do střediskových obcí se v tomto období prosazuje fenomén rekreace a to formou chalupaření a chataření. Tyto aktivity jsou v období normalizace jedinými státem „povolenými“ aktivitami, kde může občan individuálně uskutečňovat svoje vlastní plány a zájmy. Víkendovou rekreaci lze rozdělit do dvou oddělených typů. Chataření se koncentruje do turisticky atraktivních oblastí v blízkosti velkých měst a do lokalit soustředěné nové výstavby chat – chatových osad. Chalupaření využívá postupně uvolňovaný bytový fond v nejmenších vesnicích.

Vývoj situace na venkově po roce 1990

Po roce 1990 došlo na českém venkově stejně jako v celé společnosti k mnoha převratným změnám. Obecné celospolečenské změny jako je návrat k tradičním vlastnickým vztahům, obnova demokratické formy vlády, postupná liberalizace ekonomického a společenského života a obnova právního řádu se pochopitelně dotkla i venkovských sídel. Obnovení demokratické formy vlády se projevilo v znovuzavedení obecní samosprávy. V praxi to znamenalo především vypořádání zákonných nároků původních členů družstev nebo jejich dědiců a jasné vymezení vlastnických podílů jednotlivých současných členů družstev. Zemědělské pozemky sloučené v družstvo nebyly nikdy formálně jednotlivým majitelům zabaveny (znárodněny). Proto po návrtu k původní evidenci pozemků na katastru nemovitostí bylo možné tyto původní pozemky vydat potomkům ma-

jitelů. Vlastnická struktura zemědělské (ale i lesní) půdy se tedy vrátila do stavu před rokem 1949 a tedy do stavu velmi rozdrobené vlastnické struktury. Silnější tlak na nové využití zemědělské půdy se projevuje především v okolí velkých měst, kde se velmi rychle rozvíjí suburbánní výstavba a to jak rodinných domů, tak i nových podnikatelských areálů, velkých nákupních středisek a skladů. V některých lokalitách v zázemí velkých měst dochází i ke spekulaci se zemědělskou půdou a snahou o ovlivňování jejího využití např. v podobě účelově zpracovaných územních plánů tak, aby vyhovovaly přesně jedné investorské skupině.

Zvýšení kvality ochrany přírodního prostředí se projevilo v řadě legislativních nástrojů. V krajině byly vymezeny systémy ekologické stability – biokoridory a biocentra, která jsou chráněna, a jejich ochrana je vyžadována ze strany orgánů státu. Nově do české legislativy byla zavedena možnost hodnocení vlivu stavby na životní prostředí (Environmental Impact Assessment – EIA), změnila se legislativa na úseku ochrany ovzduší, lesa, krajiny a došlo ke zlepšení celé řady dílčích právních předpisů. Velmi rychle vzrostly náklady na chemická hnojiva a chemické ochranné prostředky. Jednotlivé zemědělské závody přestaly být schopny tyto chemické látky používat, což vedlo ke zlepšení kvality půdního horizontu, celkovému zlepšení biodiverzity ve venkovské krajině a na straně druhé i ke snížení hektarových výnosů a spolu s nálety z opouštěných pozemků se tento jev podílel na zvyšování zaplevelení zemědělských pozemků.

Pro využití zemědělského půdního fondu mají klíčový význam především Komplexní pozemkové úpravy (KPÚ), které mají za cíl nově vymezit hranice vlastnických podílů v zemědělské krajině.

Jako jednoznačně pozitivní lze hodnotit změny ve struktuře a síti maloobchodu a služeb. (PERLÍN 1998)

5.4 Typologie venkovského prostoru v Česku

Na základě historických, sociálních, ekonomických a fyzickogeografických kritérií je možné v českém venkovském prostoru identifikovat několik základních typů venkovského osídlení. Jednotlivé typy jsou charakteristické svým historickým vývojem a současnou sociálně ekonomickou pozicí a stejně tak i pozicí v systému osídlení. Je možné vcelku jasně vymezit typické znaky jednotlivých typů, je obtížnější vymezovat přesnou hranici každého typu. V hraničních oblastech dochází vždy k stírání jednotlivých znaků a postupnému přechodu od jedné skupiny charakteristických znaků ke skupině dalších

5.4.1 Suburbánní zóna

Pro tuto zónu je charakteristické, že do původního venkovského prostoru s venkovskou urbanistickou strukturou, sociální strukturou a částečně i venkovskou strukturou ekonomických činností se postupně ve větší míře prosazují městské činnosti. Na okraji vesnic v zázemí měst dochází k intenzivnější výstavbě skupin rodinných domů, které jsou ve vlastnictví původních obyvatel měst žijících městským způsobem života. Nové domy již nemají charakter venkovského domu, ale prosazují se městské stavby typu obytných vil bez hospodářského zázemí. Dům slouží pouze jako místo pro odpočinek a rekreaci a má pouze obytnou funkci. V jednotlivých lokalitách se postupně začíná prosazovat městský způsob života, původní zemědělské funkce se vytrácejí nebo přímo za-

nikají, venkovské suburbánní oblasti se intenzivně napojují na jednotlivé městské struktury včetně napojení na městské sítě technické infrastruktury a městskou veřejnou dopravu.

5.4.2 *Venkov v bohatých zemědělských oblastech*

Dalším typem venkovského prostoru v ČR je venkov v oblastech se stabilizovanou a intenzivní zemědělskou výrobou. Jedná se především o oblasti českého Polabí s rozšířením i na dolní Pohří a dále na Moravě prostor Moravských úvalů a jihovýchodní části Moravy (vinařský kraj). V této oblasti díky tradiční a velmi významné roli zemědělské výroby došlo k intenzivnímu využití krajiny pro zemědělskou rostlinnou výrobu. V současné době i přes celkovou ztrátu významu zemědělské výroby jako celku se v této oblasti daří zemědělské výrobě relativně dobře. Nedochází k významnějšímu opouštění zemědělské půdy a jejímu zaplevelování.

5.4.3 *Bohaté Sudety*

Tato oblast je vymezena na základě bývalé etnické hranice rozšíření původního německého obyvatelstva v pásu osídlení podél severozápadní a severovýchodní hranice Česka. Bohaté Sudety se rozkládají v prostoru od Ašského výběžku přes Karlovarsko, severočeskou konurbaci, oblast Českého středohoří, Liberecko, krkonošské a orlické podhůří až na Jesenicko. Pro tuto oblast je charakteristická velmi rychlá industrializace na bázi lehkého průmyslu (textilní, sklářský) a s ní spojenou velmi intenzivní urbanizací.

5.4.4 *Chudé Sudety*

Oblast se rozkládá podél jihozápadní, jižní a jihovýchodní hranice Česka. Jedná se o oblast, která je vymezena na bázi původní etnické hranice, ale na rozdíl od předcházejícího typu v rurálním prostředí. Po odsunu německého obyvatelstva došlo pouze k částečnému dosídlení oblasti. Díky hornatému terénu, neexistenci průmyslových center a velmi malé tradici průmyslové výroby v menších městech se celá oblast dosídlovala velmi pozvolna. Část této oblasti byla vzápětí po spuštění železné opony znovu vysídlena a tak v pásu podél státní hranice s tehdejší Spolkovou republikou Německou a s Rakouskem byl pás široký místy až 10 km, kde prakticky zmizelo veškeré osídlení. Díky omezenému rozvoji celé oblasti a absenci významnějších průmyslových závodů je však celá oblast velmi cenná z hlediska přírodního prostředí. V podstatě podél celé délky hranic se nacházejí velkoplošná chráněná území (chráněné krajinné oblasti, národní parky), které jsou velmi cenné jak z hlediska přírodního prostředí, tak i pro možné rekreační nebo turistické využití. Neexistence sídel v bývalém hraničním pásmu a naopak hustá a kvalitní síť bývalých vojenských komunikací napomáhá rozvoji cykloturistiky.

5.4.5 *Vnitřní periferie*

Plošně nerozsáhlejší oblast českého venkova se rozkládá v širokém pásu od Rakovnícka (kde navazuje na chudé Sudety), přes středo–jihočeské pomezí v okresech Příbram, Písek, Tábor, Benešov, Pelhřimov až do prostoru Českomoravské vrchoviny. Jedná se o tradiční českou venkovskou oblast ve středních a vyšších polohách, kde horší podmínky pro zemědělskou výrobu vedly k tomu, že v krajině vznikalo velké množství malých sídel – malých vesniček, které jsou relativně blízko u sebe a navazují jedna za druhou. Velkou část původně bytových domů – statků začali využívat obyvatelé měst jako chalupy, v blízkosti větších měst se rychleji rozvíjely i chatové osady.

5.4.6 *Moravsko-slovenské pomezí*

Specifickým typem venkovského osídlení představuje osídlení na moravsko-slovenské hranici. Tato oblast byla v období do roku 1992 středem republiky, většina spojů a linií z Čech byla vedena přes toto území a intenzita spojů byla velmi vysoká. Proto i v podhorských nebo horských oblastech moravsko-slovenského pomezí byl rozvoj jednotlivých sídel nebo mikroregionů relativně dobře zajištěn. Po velkém snížení tranzitní dopravy a změně orientace z Čech směrem na Bavorsko (a Sasko) a z Moravy směrem na Rakousko se začínají i v této oblasti postupně projevovat některé jevy, které jsou typické pro periferní oblasti. Jedná se především o vyšší míru nezaměstnanosti, nižší celkové daňové výnosy, ztráta pracovních příležitostí v místě apod. (PERLÍN 1998)

5.5 **Problémy venkova**

Vymezení problémů venkovských obcí se ukazuje jako poměrně jednoznačné, v pocítování závažnosti jednotlivých omezení rozvoje venkova se však výrazně uplatňují rozdíly dané velikostí obce, polohou obce a postavením obce v hierarchii sídel. Vnímání problémů se často liší od jejich skutečné závažnosti. Názory subjektů regionální politiky na řešení problémů často nejsou zcela v souladu. Mechanismy a postupy řídicích orgánů naráží na omezené možnosti venkovských, převážně malých, obcí. Řešení problémů venkovských obcí rovněž komplikuje řada přístupů k jejich vymezování a nastavení systému regionální politiky.

Identifikace problémů a zjištění jejich závažnosti je prvním a nezbytným krokem ke zlepšení situace venkovských obcí.

5.5.1 *Socioekonomická oblast*

Velmi významná souvislost existuje mezi polohou, velikostí obce a hodnotami socioekonomických charakteristik, přičemž pozornost je třeba věnovat obyvatelstvu, vývoji jeho počtu a struktuře. Za vážný problém je považováno vytlidňování venkovských oblastí. Vývoj počtu obyvatel ve venkovských obcích však není jednoznačný. V průběhu 90. let se změnila atraktivita velikostních i polohových kategorií obcí. Vytlidňování tak není obecným problémem venkovského prostoru, ale vážným ohrožením vybraných území. S poklesem počtu obyvatel se průměrně potýkají především nejmenší obce a obce se špatnou polohou. Přirozený úbytek obyvatelstva ve venkovském prostoru je vyrovnáván migračním přírůstkem. Věková a vzdělanostní struktura úzce souvisí s velikostí obce, menší obce se potýkají se stárnutím obyvatelstva více, vzdělanostní úroveň jejich občanů je výrazně nižší.

Při pohledu na souvislosti mezi vývojem obyvatelstva v obcích podle velikosti a polohy, je možno vidět, že počet obyvatel v nejmenších obcích klesá, pouze pokud obce mají průměrnou či špatnou dopravní polohu. Obce v zázemí měst vykazují nárůst počtu obyvatel.

Hlavním sektorem zaměstnanosti ve venkovském prostoru je průmysl a služby. Zemědělství již není největším zaměstnavatelem ani v malých obcích zemědělských oblastí. Podnikatelská aktivity roste spolu s velikostí obce a zlepšující se polohou obce. Nezaměstnanost se ve venkovských obcích zvyšuje zejména se zhoršující se polohou. V nejmenších obcích však je velmi vysoký počet nezaměstnaných připadajících na volné pracovní místo

Vybavenost technickou infrastrukturou je nejvíce ovlivněna velikostí venkovské obce a existují zde značné rozdíly. To se týká především míry napojení bytů na kanalizační síť a na plyn.

V r. 2005 uskutečnila agentura GaREP, spol. s.r.o. (BINEK 2005, GALVASOVÁ 2005) výzkum zaměřený na realitu a vnímání problémů venkovských obcí. Základním informačním zdrojem analýzy problémů venkovských obcí bylo dotazníkové šetření v obcích Jihomoravského kraje v roce 2003. Nejvýznamnější problémy podle pořadí závažnosti určeného představiteli obcí.

Více než 70% obcí Jihomoravského kraje považuje za nejtěživější problém nedostatek pracovních příležitostí. Nedostatek pracovních příležitostí i druhý nejvýznamnější problém, jímž je špatná finanční situace, nelze označit za závislé na velikosti obce. Naopak **pokles počtu obyvatel a nedostatečná dopravní obslužnost** jako závažné problémy se projevují negativně především u menších obcí. **Nedostatek pozemků pro výstavbu a důsledky neprovedené komplexní pozemkové reformy** pociťují mnohem silněji obce větší. Zanedbaná technická infrastruktura je hodnocena jako problém v téměř třetině obcí mezi 1000 a 2000 obyvatel. Nezáměr obyvatel o dění v obci příliš nesouvisí s její velikostí.

Druhou skupinu oslovených osob tvoří lidé zabývající se problematikou rozvoje venkova či regionů (na městských úřadech, na krajských úřadech, jako manažeři mikroregionů či jiné angažované osoby).

Dotazovaní odborníci považují za nejtěživější problémy snižování počtu obyvatel (včetně stárnutí obyvatelstva a odchodu mladých jako důsledků) a nedostatek pracovních příležitostí. Toto zjištění jen potvrzuje výsledky dotazníkového šetření.

Problém nedostatku finančních prostředků není ve skupině problémů vnímán jako bariéra – jde jen o zástupné označení. Jmenovány jsou proto oblasti, na které chybějí peníze. Téměř vždy je zmiňována nedostatečná a nekvalitní infrastruktura, kdy obce musí dohánět investiční deficit minulých desetiletí, a obtížná dopravní dostupnost. Ukazuje se, že neexistují osamocené stojící problémy venkova, ale jde o zacyklený řetězec příčin a souvislostí.

5.5.2 *Místní zdroje*

Místní zdroje jsou v nejširším slova smyslu možnosti a charakteristiky daného území. Z hlediska obyvatel venkova je to přítomnost faktorů ovlivňujících pozitivně jejich život; z hlediska rozvoje to jsou hodnoty, které mohou přilákat do obce nové obyvatele, podnikatele, investory; z hlediska návštěvníků jde o faktory, které ovlivňují výběr lokality k pobytu či návštěvě.

Místními zdroji z pohledu obyvatel mohou být: kvalita životního prostředí, příjemné prostředí, klid, blízkost přírody, dobrá dopravní dostupnost, dostupné bydlení, možnosti volnočasových aktivit, pracovní příležitosti atd.

Místními zdroji z pohledu podnikatelů mohou být: objekty a pozemky vhodné pro podnikání, kvalitní dopravní komunikace, dostupnost inženýrských a dopravních sítí, kvalifikovaná pracovní síla, odbytové trhy, přírodní, kulturní, rekreační atraktivity atd.

Místními zdroji z hlediska návštěvníků mohou být: atraktivita daného prostoru, výskyt přírodních, kulturních a historických zajímavostí, sportovní možnosti, ubytovací a stravovací kapacity apod. Jako zvláštní „specifický“ zdroj může působit i tzv. „synergický“ (vícenásobný) efekt ze souběžného výskytu jednotlivých zdrojů.

Specifickým souborem faktorů, který umožňuje využití zdrojů a jejich rozvinutí do rozvojových potenciálů, je infrastruktura a občanská vybavenost.

Místní zdroje je možno obecně dále rozčlenit z hlediska jejich věcného charakteru:

a) Lidské zdroje – nejvýznamnější součást celkových zdrojů. Základním prvkem ovlivňujícím charakter a praktický aspekt lidských zdrojů je identita obyvatel a jiných osob ve vztahu ke konkrétnímu území. Významná je také kulturní a sportovní sféra. Sem nejčastěji patří kulturní tradice, folklór, tradiční řemesla, místní umělci. Jako důsledek lidské činnosti a „lidského ducha“ vznikla umělecká díla a historické památky. Ve sféře „sportovních zdrojů“ můžeme zmínit existenci a fungování nejrůznějších sportovních klubů, oddílů a jiných uskupení, podmiňujících pocit sounáležitosti s daným územím a jeho obyvateli. V tomto smyslu zde náleží i oblast pro realizaci jakékoliv další aktivní spolkové činnosti (hasiči, důchodci, náboženské skupiny, charitativní spolky...)

b) Přírodní zdroje - Z hlediska využitelnosti je možno rozlišovat „krajinné“ zdroje a surovinové přírodní zdroje. Krajinné zdroje vychází z vnějších vzhledových prvků a fyzickogeografických podmínek. Typickými příklady těchto zdrojů jsou např. reliéf, klima. Na pomezí krajinných a surovinových zdrojů lze zařadit půdy (využívání v zemědělství), vegetační pokryv (v případě hospodářsky využívaných lesů jde spíše o surovinové zdroje), ale i např. minerální prameny, zdroje podzemních vod, povětrnostní podmínky (možnost stavby větrné elektrárny) apod. V případě surovinových zdrojů má největší význam potenciál jejich využívání při výrobě.

c) Hospodářské zdroje - klíčovými prvky jsou podnikatelské subjekty v území, struktura jejich aktivit a přítomnost progresivních ekonomických činností. To vše ve vztahu k zajištění pracovních míst pro obyvatele a k vytváření synergického efektu, kdy pracovní místa přitáhnou, resp. udrží, obyvatele, na obyvatele se váží služby a další podnikání. Místní podnikání je zásadní složkou oživení venkovského prostoru.

d) Specifické zdroje – jsou vázány výlučně na venkovský prostor. Jedná se např. o chráněná území, lázeňské lokality, vesnické památkové rezervace a zóny a další, díky nimž je možno rozvíjet specifický potenciál cestovního ruchu a rekreace. Dále jsou to místní společenské a kulturní tradice, které se historicky pojí s venkovským prostředím. Tyto aktivity patří k venkovu, jsou jeho skutečným specifikem, posilují sounáležitost místních obyvatel k prostředí, v němž žijí. Jako konkrétní příklad typického specifického zdroje na jižní Moravě lze uvést vinařství a folklór

5.5.3 Rozvojový potenciál

Potenciál znamená, že příslušný zdroj obsahuje soubor „vlastností“ (předpokladů, podmínek, faktorů...), které je možno najít a využít. Využívání řady zdrojů se může navzájem vylučovat a je nutné zvolit prioritní oblasti rozvoje a rozvíjet takové zdroje, které jsou pro dané cíle nejvhodnější a navazují citlivě na místní podmínky.

Lidský potenciál je úzce provázán s lidskými zdroji, stejně jako potenciál ekologický se zdroji přírodními. U hospodářských typů potenciálů (zemědělský, cestovního ruchu, resp. syntetický ekonomický potenciál) již není oddělení jednotlivých zdrojů jednoznačné a tyto potenciály jsou jejich různými kombinacemi.

Hlavní typy potenciálů:

a) Lidský potenciál - vyjadřuje možnost využívání lidských zdrojů. V roli občanské jde o aktivitu obyvatel a spolupodílení se na rozvoji obce a na kulturních, společenských a sportovních činnostech. Ve sféře pracovní je lidským potenciálem pro oživení venkova zejména kvalifikovaná, odborně vzdělaná, učící se, mobilní pracovní síla.

b) Ekologický potenciál je dán zejména sladěním lidské a přírodní složky krajinné sféry. Projevuje se udržitelností, estetickou krásou a zachováváním specifických krajinných a přírodních charakteristik. Krajinné zdroje existují v podstatě všude, ale krajinný potenciál se uplatňuje jen v některých případech. Venkovská krajina nemůže být harmonická bez trvalého zajištění biodiverzity, biologické rozmanitosti.

c) Zemědělský potenciál lze charakterizovat jako podmínky pro provozování zemědělské činnosti. Je možno rozlišit oblasti vhodné k rozvoji intenzivního zemědělství a oblasti ekologického zemědělství spojujícího produkci s péčí o krajinu, případně agroturistikou. Po roce 1990 došlo k nekoordinovanému záběru vysoce bonitní zemědělské půdy developery a nadnárodními korporacemi, vznikla řada logistických center, skladů apod.

d) Potenciál cestovního ruchu znamená, jak „atraktivní“ je obec, resp. region, pro turisty a jak se tato atraktivita projevuje počtem návštěvníků, délkou jejich setrvání, využitím svého času v území apod. Oblasti cestovního ruchu mají obvykle i rekreační potenciál.

e) Ekonomický potenciál venkovského prostoru je syntetickým prvkem ostatních potenciálů. Jde o efektivní využití stávajících podmínek a transformaci na vyšší úroveň. Ekonomická úroveň je všeobecně interpretována na základě ukazatelů typu HDP v relaci na obyvatele, doplněných ukazateli vývoje zaměstnanosti v nezemědělských odvětvích. Konkrétním příkladem využití specifických místních zdrojů a rozvíjení jejich potenciálu může být vinařská turistika a vinařství v Jihomoravském kraji. (BINEK 2006)

5.6 Venkovské obce a regionální rozvoj

Rozvoj je proces pozitivních změn. Základem rozvoje venkova je rozvoj venkovských obcí. Jde ale o téma širší, zahrnující rozvoj vztahů mezi venkovskými obcemi/oblastmi a městy, resp. městskými regiony, provázané řešení nadobecních témat, krajino tvorbu apod. Je nutné klást důraz na kvalitativní rozvoj, nejen na kvantitativní. Kvantitativní rozvoj může ve značné míře měnit charakter rozvíjeného (např. „z vesnice se stane město“).

Venkov je specifickým regionem, nelze jej rozvíjet jako izolovaný prostor bez vazeb na města. Rozvoj je subjektivní záležitostí konkrétního prostoru, která se odvíjí od hodnotové orientace občanů, lokálních autorit, od místních zdrojů, apod.

Na základě rozdílného vnímání skutečností vznikají rozvojové střety, které souvisejí s rozdělením kompetencí veřejné správy.

- nesoulad mezi potřebami a rozvojovými představami občanů a možnostmi obcí dané záležitosti ovlivnit
- rozdíl mezi vnímáním důležitosti rozvojových témat mezi obcemi, kraji a státem. Vyšší úrovně nastavují dle svého vnímání nástroje rozvoje a jsou často překvapeny, když nenachází patřičnou odezvu na nižší úrovni
- izolovaný rezortní přístup bez vnímání vztahů může v konkrétním prostoru způsobit kumulaci rozvojových ohrožení
- rozporu mezi lokálním a globálním vnímáním. Doma chce každý klid a krásnou přírodu, vyžaduje však výrobky a služby, jejichž produkce musí být někde lokalizována
- rozvoj regionů versus rozvoj obcí: aktivity přispívající k rozvoji regionu mohou v případě koncentrace omezit rozvoj obce (BINEK 2012)

5.6.1 Aktéři rozvoje venkova

Klíčovým aktérem na lokální úrovni je **obec**. Pro dosažení žádoucích cílů je (zejména na venkově) podstatná spolupráce obcí. Obce se sdružují nejčastěji formou dobrovolných svazků obcí nebo místních akčních skupin. Důležitou součástí rozvoje venkovských obcí jsou **místní instituce a spolky**. Kulturní a společenský život na venkově podporuje stabilitu společenstev a napomáhá nastartovat jejich rozvoj. Důležité je zejména pravidelné setkávání obyvatel a společné řešení problémů, a také zapojení všech skupin obyvatel.

Rozvoj venkova ovlivňuje také přítomnost či nepřítomnost **podnikatelských subjektů** v obcích. Kromě toho, že podnikatelé vytvářejí pracovní místa pro obyvatele, přispívají také k uspokojování jejich potřeb (zejména podnikatelé ve službách). Ve spolupráci s obcí se podílejí na údržbě prostředí a krajiny.

Významnou roli hrají **obyvatelé**. Nejpočetnější skupinou jsou *starousedlíci*. Jejich sepětí s daným územím vychází z dlouhodobého působení jejich předků v místě jejich současného trvalého pobytu. Kromě historických kořenů je k danému místu váže často také vlastnictví nemovitostí a chov drobných zvířat. Důvodem přistěhování *nových obyvatel* do vesnice je nejčastěji potřeba získat vhodné podmínky pro bydlení. *Rekreatanti, chatáři a chalupáři* se obvykle neradi podílejí na činnosti obce; jen zřídka se účastní společných akcí a odmítají působit v orgánech obce či v zájmových a jiných organizacích. *Vlastníci zemědělských velkofarem* hospodaří převážně na pozemcích pronajatých od drobných a středních vlastníků. Nejsou zpravidla zainteresováni na péči o krajinu nebo prostředí v obci.

Značný význam pro rozvoj venkova mají nejrůznější **zájmové organizace**, které většinou působí na národní či krajské úrovni; některé instituce fungují i na úrovni okresů. Dále jsou charakterizovány nejvýznamnější z nich; spektrum institucí ovlivňujících venkov je však mnohem širší. **Agrární komory** sdružují většinu podnikatelů v zemědělství, lesnictví a potravinářství. Prosazují

a obhajují zájmy svých členů, poskytují poradenství a informační služby. Jejich ambicí je být partnery obcí a všech ostatních subjektů venkovského prostoru.

Na krajské úrovni poskytuje zemědělské informace cílovým skupinám (zemědělští podnikatelé, regionální iniciativy rozvoje venkova, aj.) **Krajské informační středisko pro rozvoj zemědělství a venkova (KIS)**. Jeho cílem je napomoci k uplatňování principů společné zemědělské politiky, rozvoji venkova, aplikaci zákonných norem a zásad správné zemědělské praxe a ochraně spotřebitelů formou zlepšení informovanosti cílových skupin.

Posláním **Spolku pro obnovu venkova** je přispívat k rehabilitaci venkova, k obnově a prohloubení společenského a duchovního života na venkově, k posílení hospodářské stability a prosperity venkova. Motivovat občany žijící na venkově k dobrovolné aktivitě, podněcovat je k odhodlání podílet se na zdárném vývoji obce, napomáhat vzniku a činnosti místních a regionálních sdružení. Účastnit se evropské spolupráce při obnově venkova. V neposlední řadě pak překonávat úzce resortní přístupy k řešení problémů obnovy vesnice a rozvoje venkova a podporovat a realizovat Program obnovy venkova.

Kromě Spolku pro obnovu venkova ČR působí i řada **dalších neziskových organizací**, mezi něž patří Evropské vzdělávací fórum pro rozvoj venkova, Svaz venkovské turistiky, Evropské centrum pro ekoagroturistiku, Svaz marginálních oblastí, Svaz ekologických zemědělců, Škola obnovy venkova, Národní síť MAS ČR a další.

Zájmy místních samospráv na národní i evropské úrovni obhajuje **Svaz měst a obcí ČR**; pro venkov je relevantní především Komora obcí. Spolu s dalšími asociacemi se snaží ovlivňovat podobu evropské legislativy a politik ve prospěch měst a obcí.

Kraje mají v rozvoji venkova svébytné postavení. Disponují vlastními rozpočtovými prostředky a mají relativní samostatnost v jejich užití. Mohou si vytvářet vlastní krajskou politiku a podpůrné programy. Od roku 2004 disponují prostředky státního Programu obnovy venkova a s jejich využitím vytvářejí nové krajské programy obnovy venkova.

Z hlediska **resortů** je nejvýznamnější **ministerstvo zemědělství**. Je ústředním orgánem státní správy pro zemědělství, vodní hospodářství a pro potravinářský průmysl, ústředním orgánem státní správy lesů, myslivosti a rybářství, mimo území národních parků. Pro usnadnění komunikace s veřejností má MZe 66 regionálních poboček – *zemědělských agentur*. Pod správu MZe spadají také *pozemkové úřady*.

Ministerstvo pro místní rozvoj je ústředním orgánem státní správy zejména ve věcech regionální politiky, politiky bydlení, rozvoje domovního a bytového fondu a pro věci nájmu bytů a nebytových prostor, územního plánování a stavebního řádu, investiční politiky, cestovního ruchu a pohřebnictví. Spravuje finanční prostředky určené k zabezpečování politiky bydlení a regionální politiky státu. Zabezpečuje informační a metodickou pomoc vyšším územním samosprávným celkům, městům, obcím a jejich sdružením. Ve vztahu k rozvoji venkova a zemědělství má MMR má ve své gesci také Program obnovy venkova a soutěž Vesnice roku.

Dále se venkova dotýká činnost ministerstva životního prostředí, ministerstva financí, minister-

stva práce a sociálních věcí, ministerstva kultury a dalších. (Metodická podpora regionálního rozvoje)

5.6.2 Venkovské obce a Program obnovy venkova

Zákon č. 128/2000 Sb., o obcích, ukládá obcím pečovat o vytváření podmínek pro rozvoj sociální péče a uspokojování potřeb svých občanů, především potřeby bydlení, ochrany a rozvoje zdraví, dopravy a spojů, potřeby informací, výchovy a vzdělávání, celkového kulturního rozvoje a ochrany veřejného pořádku (§ 35 odst. 2). V § 84 odst. 2. písm. a) pak tento zákon uvádí na prvním místě ve výčtu samostatných působností obce schvalování Programu rozvoje obce.

Tabulka 2 Aktéři rozvoje venkova (www.regionálnírozvoj.cz)

	SEKTORY			
	Veřejný	Podnikatelský	Neziskový	
ÚROVEŇ	Evropská	Evropská komise (rámec SZP EU)	Národní zájmová uskupení (např. Copa a další svazy zemědělců, výrobců a producentů)	Sítě
	Národní	Ministerstva; Celostátní síť pro venkov	Celostátní zájmová uskupení	Spolky, svazy, sítě
	Krajská	Kraj; Vysoké školy; Krajská informační střediska	Podnikatelská sdružení	Nezisková sdružení
	Lokální	Obce – DSO, MAS; Obcí zřizované organizace	Podnikatelé, zemědělci	Zájmová sdružení

Program rozvoje obce nemá závazný obsah ani vymezený vztah k územnímu plánování. Ve venkovských obcích je jako rozvojový dokument nejčastěji pořizován Místní program obnovy vesnice. Poprvé byl definován v roce 1991 ve vládním dokumentu „**Program obnovy vesnice**“ novelizovaném usnesením vlády dne 11. 11. 1998 jako „**Program obnovy venkova**“.

Místní program obnovy vesnice se liší od Programu rozvoje obce ve třech základních rysech:

- 1) má definovaný obsah a minimální období, pro které musí být zpracován
- 2) má vymezený vztah k územnímu plánování
- 3) jeho pořízení a schválení je předpokladem a podmínkou zapojení obce do „Programu obnovy venkova“ (KAŠPAROVÁ 2005)

Program obnovy venkova je významným rozvojovým nástrojem malých a středně velkých obcí. Jeho hlavními výhodami je nízká administrativní náročnost, zaměření na praktické problémy obcí investičního rázu a poměrně vysoká šance uspět se žádostí o dotaci. (BINEK 2005)

Tento Program vytyčuje jako hlavní cíl podporu obyvatel venkova a samospráv venkovských obcí

vytvořením organizačních a ekonomických podmínek pro celkovou obnovu venkovského prostoru a rozvoj zdravého životního prostředí, zachování a rozvíjení přírodních a kulturních hodnot venkova. Pro naplnění tohoto cíle Program definuje sedm základních okruhů priorit, které by jednotlivé **místní programy obcí** měly naplňovat:

1. udržení, obnova a rozvoj místních kulturních a společenských tradic, životního stylu, pospolitosti obyvatel obce a vědomí vlastní odpovědnosti za obnovu a rozvoj obce;
2. rozvíjení partnerských vztahů se sousedními obcemi i městy, se sousedícími mikroregiony a se spřátelenými obcemi za hranicemi České republiky;
3. rozvoj hospodářství, zejména využívajícího místních hmotných zdrojů a zaměstnávajícího místní obyvatele, rozvoj podnikání zemědělského i nezemědělského, služeb, cestovního ruchu apod., rozvoj místního marketingu, klientely a distribučních sítí místních výrobků;
4. zachování a obnova vlastního obrazu obcí, jejich sepětí s krajinou, zachování a obnova specifického rázu venkovské zástavby, jeho přirozené a jedinečné působivosti v místě a v krajině, obnova kulturních památek na venkově;
5. úprava veřejných prostor a staveb, zlepšení občanské vybavenosti a technické infrastruktury, včetně technických zařízení zajišťujících ochranu životního prostředí;
6. udržení, obnova a účelné využití produkčního potenciálu okolní zemědělsky využívané krajiny v návaznosti na vhodnou organizaci a využití pozemků při zachování a rozvíjení jejich přírodních, obytných a estetických hodnot;
7. převzetí spoluodpovědnosti za udržování a rozvoj regenerační, rekreační a terapeutické funkce venkovského prostoru.

Program obnovy venkova v současné době rozlišuje úroveň: celostátní, krajskou, mikroregionální a obecní.

5.6.3 *Obsah Místního programu obnovy vesnice*

Tento dokument by měl být podle místní situace a potřeb sestaven z jednotlivých projektů, které podle Programu obnovy venkova jsou zařazeny do následujících okruhů:

1. v oblasti rozvoje sounáležitosti místních obyvatel s obcí a přirozenými regiony (místní pamětihodnosti, kroniky, historie, VKP, spolkové činnosti, propagace výstavy, publikace)
 2. v oblasti rozvoje hospodářství obce (zvyšování úrovně místního zemědělství, obnova řemesel, cestovní ruch, rozvoj pracovních příležitostí)
 3. v oblasti zachování, obnovy a údržby venkovské zástavby (zachování a obnova historické urbanistické struktury a charakteru zástavby, obnova památek, lidové a sakrální architektury)
-

4. v oblasti zkvalitnění občanské vybavenosti (školy, zdravotnická zařízení, obchody, služby, zařízení pro cestovní ruch)
5. v oblasti veřejných prostranství (úpravy návsí, náměstí, veřejných prostor, dětská hřiště, rekreační zeleň, vodní plochy a toky)
6. v oblasti technické infrastruktury (vodovody, kanalizace, sběr odpadu, ČOV, plynofikace, telekomunikace, chodníky, parkoviště, cyklotrasy)
7. v oblasti ochrany a obnovy kulturní krajiny (provádění komplexních pozemkových úprav, budování ÚSES, obnova prostupnosti krajiny, ochrana místních biotopů a přírodních útvarů, obnova a péče o vodní plochy a toky, obnova stromořadí kolem cest, břehových porostů, budování vyhlídek a odpočívadel, ochrana krajinného rázu) (KAŠPAROVÁ 2005)

5.7 Použitá literatura

BINEK, J. Problémy venkovských obcí - realita a vnímání. In *Sborník VIII. Mezinárodní kolokvium o regionálních vědách*. Brno: Masarykova univerzita, 2005. s. 23-29, 7 s. ISBN 80-210-3888-8.

BINEK, J. a kol. *Venkovský prostor a jeho oživení*. 1. vyd. Brno: Georgetown, 2006. 145 s. ISBN 80-251-19-5.

BINEK, J. *Rozvoj venkova z hlediska kompetencí. Prezentace ke konferenci Udržitelný rozvoj na venkově*. Třanovice, 23. února 2012. Dostupné online: http://www.zelene-centrum.cz/modul_dokument/prilohy/11281.pdf.

GALVASOVÁ, I. *Venkov a jeho problémy. Prezentace ke konferenci Udržitelný rozvoj venkova*. Tišnov, 5. září 2005.

KAŠPAROVÁ, L. *Rozvoj vesnice*. Vyd. 1. Brno: Ústav územního rozvoje, 2005, 109 s. ISBN 80-239-7753-9.

PERLÍN, R. *Venkov, typologie venkovského prostoru*. Praha: Ministerstvo vnitra, 1998. 20 s. Dostupné z [www http://web.mvcr.cz/archiv2008/odbor/reforma/perlin.pdf](http://web.mvcr.cz/archiv2008/odbor/reforma/perlin.pdf).

ZAPLETALOVÁ, V., V. CÍLEK. *Chatařství: architektura lidských snů a možností = Summerhouses: the architecture of human dreams and possibilities*. Vyd. 1. Brno: ERA, 2007, 414 s. ISBN 978-80-7366-086-4.

Metodická podpora regionálního rozvoje, dostupné z www.regionálnírozvoj.cz.

06 LESNICTVÍ

6 LESNÍ KRAJINA

Vztah člověka k lesu nabýval v průběhu historie nejrůznějších podob odrážejících potřeby, které mohli lidé díky lesu uspokojovat. Není náhodou, že očima dnešní společnosti není les vnímán pouze jako zdroj obnovitelné a ekologicky čisté suroviny, ale že se do popředí stále více dostávají jeho ekologické a sociální funkce. Lesy jsou nenahraditelnou součástí našeho kulturního prostředí.

Obyvatelé naší země mají k lesům silný citový vztah. Je proto přirozené, že lesníci v současnosti usilují o komplexní, všestranný a intenzivní přístup k péči o les, jejímž cílem je vyvážené a trvalé plnění jeho tří základních skupin funkcí: ekologických, ekonomických a sociálních.

Les je jednou z hlavních složek naší krajiny. Přestože současná výměra lesů v České republice zaujímá celou třetinu (33,5%) území státu, je problematice lesnictví jakožto krajinotvorného oboru věnována poměrně malá pozornost. (STONAWSKI 2002)

Obr. 46 Smrkové lesy Moravsko-slezských Beskyd (SOKOLOVÁ 2011)

6.1 Lesnictví a jeho vliv na utváření české krajiny

Zhruba do 4. tisíciletí př. Kr. pokrývaly lesy většinu současného území státu a vyvíjely se bez podstatného vlivu člověka. Přibližně ve zmíněné době začala na našem území první známá vlna zemědělské kolonizace. Neolitictí zemědělci přizpůsobovali krajinu potřebám pastevectví a rolnictví. Během následujících staletí pak intenzita osídlení a tím také její vliv na krajinu v jednotlivých regionech velmi kolísala.

Hlavní období kolonizace u nás probíhalo od 11. do 14. století po Kr. Lesy se klučily a žďářily, aby na jejich místo nastoupila sídliště a pole. V té době se vytvořila poměrně rozsáhlá síť sídel, spojená

četnými komunikacemi. Souvislé lesní porosty zůstaly zachovány většinou jen na pohraničních pohorích, rozsáhlých mokřadech (Třeboňská pánev) a na rozmezích jednotlivých panství. Později docházelo i k osídlování méně vhodných území. V důsledku odlesňování horských oblastí se objevují častější záplavy na dolních tocích řek podporující ukládání nivních hlín a šíření lužních lesů.

Dřívím se topilo, dříví bylo stavebním materiálem, sloužilo k výrobě většiny náradí i předmětů denní potřeby. Obecně lze konstatovat, že až do vzniku lesního hospodářství jako samostatného odvětví lidské činnosti měl každý vzestup hospodářské prosperity za následek velké ubývání lesů. Naopak během období válek a po nich se les znovu samovolně šířil. Jeho druhová skladba se však od původní lišila. Stejný osud potkal v minulosti postupně také pravěká hradiska, keltská oppida a později hradní návrší odlesněná z důvodů obranných, nebo byla tato území později zalesněna uměle (ať již samotnými lesníky, nebo zásluhou někdejších okrašlovacích spolků - hora Říp).

Zbývající lesy (tj. ty, které nebyly zcela smýceny a přeměněny na nelesní pozemky) měnily svůj ráz v závislosti na způsobu a intenzitě využívání. Užitkové dříví bylo nejprve získáváno tzv. toulavou těžbou. V důsledku jeho nedostatku je zaváděno na některých panstvích již od 14. století pasečné hospodaření. Již kolem roku 1430 je známa umělá obnova sítí. Protože většina lesů ve středověku byla využívána také k pasení dobytka, byly upřednostňovány zvláště dub a buk. Pro zvýšení produkce medu jako hlavního sladidla jsou vysazovány lípy. V lesích poblíž sídel s velkou potřebou paliva jsou vytvářeny pařeziny obnovované v pravidelném intervalu 7-20 let.

S rozvojem hutnictví, sklářství a dalších oborů (15. a 16. stol.) dále vzrůstala spotřeba dříví a dřevěného uhlí, ale také potaše, smůly aj. produktů. (Naproti tomu dřevovina k výrobě papíru je preferována mnohem později.) V lesích se hrabalo stelivo, travařilo, apod. Mezi žádané produkty lesa patřily také některé mechy apod. V historii se také několikrát výrazně změnil požadavek ve vztahu k lovu zvěře a produkci zvěřiny.

Úbytek lesů a zhoršování jejich stavu vedl ke snahám o jejich ochranu. Jedno z prvních známých opatření na ochranu lesů je obsaženo již ve Statutech českého knížete Konráda Oty ze sněmu v Sadské z roku 1189. Postupně dochází ke zřízení lesního personálu (lovčích, lesních, hajných) na ochranu lesů a zvěře v nich. Pro potřebu majetkových převodů je již ve 14. století prováděno jejich první vyměřování (1369 - na rožmberských statcích). V téže době jsou také vydávány první známé lesní řády (pro Chebsko r. 1379, podle něhož např. nikdo nesměl v lese kácet bez svolení lesníka), či později horní privilegia (1518 a dále) obsahující služební povinnosti lesníků. Roku 1600 u nás vychází první známý spis popisující vlastnosti a stanovištní požadavky jednotlivých dřevin. Od 16. století jsou také známy první pokusy se zaváděním cizokrajných dřevin - např. kaštanovníku jedlého, jírovce maďalu a platanu.

V letech 1754 až 1755 byly vydány lesní řády císařovny Marie Terezie obsahující ustanovení o povinnosti zachování lesů a dosahování trvalého a vyrovnaného výnosu. O více jak 200 let později byly principy obsažené v těchto řádech definovány jako principy trvale udržitelného využívání přírodních zdrojů. Ve 2. polovině 18. století se v celé střední Evropě začíná prosazovat teorie tzv. normálního lesa, v němž jsou na stejně velkých plochách lesního majetku zastoupeny všechny věkové stupně dřevin požadovaných druhů. Vytváří se systém hospodářské úpravy lesa, jehož součástí je i úprava prostorová. Jestliže například mýtní věk činil 100 let, pak každý rok měla být naholo smýcena (a následně uměle zalesněna) jedna plocha o velikosti setiny celkové výměry. Tento způsob hospodaření nejlépe vyhovoval smrku a borovici, po nichž byla (a dodnes je) vzhle-

dem k užitným vlastnostem jejich dřeva největší poptávka. Tyto dřeviny se také snadno pěstovaly a poměrně rychle dosahovaly požadovaných dimenzí. Uvedený princip byl ve velkém rozsahu použit k rekonstrukci zdevastovaných lesů v celé střední Evropě a dodnes udává ráz většiny lesů v těchto zemích.

Záměrné šíření smrku a borovice těžbou velkoplošnými holými sečemi s následnou umělou výsadbou smrku a borovice vedlo již v 1. polovině 19. století k přeměně většiny smíšených lesů v Čechách na lesy jehličnaté, často bez ohledu na vhodnost stanovišť. Takto vzniklé monokultury však snadněji podléhaly větrným a hmyzím kalamitám (např. Šumava kolem r. 1870). S nástupem průmyslové revoluce ve druhé polovině 19. století je dřevo jako palivo postupně nahrazováno uhlím. Proto dochází také k přeměně lesů zaměřených na rychlou produkci palivového dříví (lesy výmladkové případně sdružené) na lesy vysokokmenné. Doba jejich obmýti se postupně prodlužuje ze 7-20 let až na cca 100 - 110 let. Postupně jsou hledány přírodě bližší způsoby hospodaření v lesích. Nové lesnické předpisy také zakázaly pastvu dobytka v lesích.

První polovina 20. století s sebou přinesla zejména výrazné změny ve vlastnictví lesů. V období 1. republiky docházelo k velkým převodům majetků podle tzv. záborového zákona č. 215/1919 Sb. Po druhé světové válce bylo na základě dekretů prezidenta E. Beneše zkonfiskováno více než 900 tis. ha lesů sudetských Němců. Z politických důvodů docházelo dále ve vysídlených oblastech k záměrnému zalesňování opuštěných zemědělských pozemků (více než 200 tisíc ha), čímž zároveň došlo v některých oblastech k výrazné změně krajinného rázu. Přestože statistické údaje o druhové skladbě zakládáných porostů byly poměrně příznivé, při zalesňování nebyla vždy posuzována stanovištní vhodnost použitých sazenic. Díky přemnožení spárkaté zvěře a zanedbání následné péče v takto založených porostech však docházelo ke značným škodám.

Největší změny naše krajina zaznamenala během druhé poloviny 20. století. V důsledku socializace zemědělství došlo k rozpadu po staletí vytvářené mozaikovitě struktury její zemědělské části, vysídlení menších sídel i řadě dalších negativních projevů.

Mezi pozitivní aspekty ve vztahu k lesům v tomto období lze jmenovat vytvoření typologického systému lesů ÚHÚL (založeného na popisu fytoocenózy, klimatických a edafických podmínek), který se stal mimo jiné odborným základem pro přírodě bližší hospodaření v lesích. Souběžně byl vytvořen systém prof. Zlatníka (využívaný dnes zejména při vymezování a tvorbě ÚSES).

Negativním aspektem 2. poloviny 20. století ve vztahu k lesům, navíc bez možnosti přímého ovlivnění ze strany lesníků, byl prudký vzrůst poškození lesů imisemi z průmyslových zdrojů (z našich i sousedních zemí). Imise spolu s dalšími faktory působily od 70. let postupně hromadné hynutí lesních porostů ve vrcholových partiích Krušných hor, Jizerských hor, Krkonoš a dalších pohorí. I když zejména během posledních 10 let zaznamenáváme výrazné snížení emisí škodlivin do ovzduší, problémem zůstává jejich dlouhodobá depozice v půdě a v biomase a jejich potenciální synergické působení s aktuálními klimatickými extrémny vyvolávající opět negativní projevy v těchto územích. Opatření na obnovu imisně poškozených lesů stojí dodnes každoročně nemalé prostředky.

70. léta 20. století byla spojena také s přizpůsobováním hospodaření v lesích nástupu těžké mechanizace (jak v těžbě, tak v přibližování i dopravě dřeva). Její plošné zavádění bez ohledu na přírodní podmínky mělo za následek četné škody na lesním prostředí.

Dalším významným negativním faktorem ve vztahu k lesu se stala spárkatá zvěř. Zatímco počty drobné zvěře v nelesních honitbách výrazně poklesly, stavy spárkaté zvěře v lesích se po 2. světové válce mnohokrát znásobily - viz tabulka. Velkým problémem navíc byla a je vzájemná konkurence jednotlivých druhů spárkaté zvěře, absence jejich přirozených predátorů a jejich mnohdy úmyslné udržování ve stavech, které přesahují přirozenou úživnost prostředí.

Tabulka 3 Počet ulovených kusů zvěře v ks (Výzkumný ústav lesního hospodářství a myslivosti)

Rok	Jelení	Srnčí	Mufloní	Černá
1858	1 028	5 679	0	486
1950	3 346	43 148	1 223	198
1990	20 849	86 757	7 580	55 812

Přes některé, z dnešního pohledu problematické kroky a období, jsou dlouhodobé výsledky cíleného hospodaření v lesích následující:

Lesnatost našeho území v období 1790-2000 vzrostla z 25% na 33,5 %.

Dlouhodobě roste zásoba dříví v našich lesích. Průměrná zásoba dříví na hektar porostní plochy v roce 2000 činila 247 m³ a celkové zásoby přesahují 630,5 mil. m³ bez kůry.

Mezi lety 1950-2000 došlo ke zvýšení podílu listnatých dřevin v lesích na téměř dvojnásobek (z 12,9% na 22,3%).

V posledních desetiletích 20. století se stále více objevují další požadavky společnosti na les jako na veřejný statek. Dochází např. k diferenciaci lesů na hospodářské, ochranné a zvláštního určení. Na prahu třetího tisíciletí hovoříme o multifunkčním významu lesa. Dřevo je jedním z mála domácích trvale obnovitelných zdrojů surovin. Alternativou jeho využívání je pouze zvýšená potřeba zdrojů neobnovitelných a tím rostoucí zatížení životního prostředí.

Po roce 1989 došlo v oblasti lesního hospodářství k výrazným systémovým změnám. K 1. 1. 1992 byl v souvislosti s transformací stávajících 7 organizací státních lesů založen státní podnik Lesy České republiky (dále LČR <http://www.lesy.cz>) spravující v současnosti cca 1, 4 mil. ha lesů (cca 18 % území státu). Podnik se mimo jiné stal povinnou osobou v souvislosti s restitucemi soukromého lesního majetku a vydáváním majetku obcím a lesním družstvům. Spolu s dalšími správci lesního majetku státu spravuje celkem 63,1 % výměry lesa, obce vlastní 13,6 %, lesní družstva 0,9 % a soukromé osoby 22,1 % výměry lesů. (STONAWSKI 2002)

6.2 Lesní dopravnictví a meliorace

S rozvojem těžby a pěstování lesů se současně vyvíjela také lesní dopravnictví a meliorace. (STONAWSKI 2002)

Na konci 18. století se ve vnitrozemí projevil nedostatek dřeva a jeho cena stále stoupala. V pohraničních jihočeských oblastech zůstávaly obrovské plochy lesa dosud nevyužity, protože k nim

nevedly žádné přístupové cesty. Za účelem dopravy dříví byl vybudován **Schwarzenberský plavební kanál**, jedna z nejpodivuhodnějších vodních staveb své doby. Návrh na zřízení plavebního kanálu vypracoval inženýr Josef Rosenauer a v roce 1775 předložil plán na vybudování vodní cesty o délce 44 km. Ta umožnila splavování polenového dříví ze Šumavy a jeho dopravu na odbytíště ve Vídni, čímž se podařilo hospodářsky využít lesní bohatství dosud nepřístupných šumavských hvozdu. Pro plavení dlouhého dříví, po kterém se zvyšovala poptávka začátkem 19. stol. (poté co se začalo topit uhlím), byl Schwarzenberský kanál nevhodný, a proto se hledaly pro jeho dopravu jiné způsoby a nová odbytíště. Část kanálu mezi potokem Rakovka (Hefenkriegbach) a potokem Světlá Voda (Lichtwasser) na bavorské hranici byla v roce 1887 upravena pro plavbu celých kmenů. V tomto úseku, dlouhém 22,3 km, byly upraveny oblouky kanálu tak, aby jimi propluly kmeny do délky 19,5 metru. Od roku 1963 je Schwarzenberský plavební kanál veden v seznamu nemovitých kulturních památek technického významu. V letech 1999 - 2001 provedla Správa Národního parku a Chráněné krajinné oblasti Šumava rozsáhlou rekonstrukci tohoto jedinečného díla.

Dalším projektem Josefa Rosenauera byl **Vchynicko-tetovský kanál**. Cílem bylo umožnit dopravu dřeva z vysokých šumavských poloh do horního toku Otavy. Po Vydře, která touto oblastí protéká, doprava nebyla možná pro její velký spád a příliš kamenité dno. Kanál, který byl vybudován v letech 1799 – 1800 má celkovou délku 14,5 km. V současné době vede 9,5 km kanálu po povrchu, 5 km pod povrchem země. Původní účel kanálu - plavení dřeva - dnes nahradila jiná funkce. Změnil se v přivaděč vody do malé vodní nádrže u obce Srní. Odtud voda spadá k turbínám malé vodní elektrárny na Čeňkově Pile. Celé dílo je chráněno jako technická památka.

Historickými doklady dopravy dříví po vodě (v jednotlivých kusech či ve vorech) jsou dodnes i bývalé **klausy**, menší vodní nádrže a přepážky na horských potocích a říčkách hluboko v horách, které sloužily k regulaci vody při splavování palivového dříví.

Nejpřístupnějším a díky tomu také nejznámějším beskydským kausem je tzv. **Bedřichův klaus**. Říká se mu také Fridrichův klaus či Fridrichův splav. Nese jméno slavného majitele, olomouckého arcibiskupa Bedřicha z Fürstennberku. Objekt samotný vznikl patrně v padesátých či šedesátých letech 19. století. V minulosti sloužil pro regulaci vody při plavení dříví pro Frýdlantské železárně.

Nejstarším plavebním kanálem je Dlouhá stoka, významná technická památka, protínající velkou část Slavkovského lesa. Odtéká z Kladského rybníka v nadmořské výšce 820 m. Jejím účelem bylo plavení dřeva. Zároveň sloužila jako zásobárna vody pro cínové doly v okolí Horního Slavkova a Čisté, kde se ve své době nacházela jedna z nejbohatších ložisek cínu v Evropě. Stavební práce byly zahájeny v roce 1531 a Dlouhá stoka byla dokončena v roce 1536. V té době představovala mohutné dílo o délce 24 km. Během druhé poloviny 16. stol. se vodní soustava stále zdokonalovala. Byla tvořena sítí kanálů přes 30 km dlouhou. Její součástí byla i soustava deseti velkých báňských rybníků. Napájela 52 mlýnů na rudu, měla 35 mostů, 14 stavidel a spád přibližně 0,35 m na 100 m, šířku přes 2 m. Na svou dobu se jednalo o vodní dílo, které ve střední Evropě v 16. století nemělo obdoby rozsahem ani způsobem provedení.

Neméně významnou roli hrály později, koncem 19. a začátkem 20. století, úzkokolejně lesní železnice.

Karpatské lesní železnice je souhrnné označení pro lesní železnice v karpatské oblouku, na Slovensku, v Polsku, v Maďarsku, Ukrajině a Rumunsku. Tyto železnice ještě dnes slouží svému

původnímu účelu, k dopravě dřeva, anebo jsou zachovány jejich části k muzejnímu a turistickému provozu. Na mapce Karpat je uvedeno 36 nejznámějších drah (Kučera et al. 2004).

Jednou z nich je **Kysucko-oravská lesní železnice** - nachází se asi 100 km za hranicemi ČR mezi městy Čadca a Kysuckým Novým Mestem. Tato lesní železnice sloužila ke stahování dřeva z nepřístupných kopců Oravy. Železnice vznikla roku 1926 spojením dvou na sobě nezávislých lesních železnic - Kysucké lesní železnice a Oravské lesní železnice. Obě železnice byly vybudovány v letech 1915-1918 o rozchodu 760 mm. Na Slovensku nebyla jediná, ale byla zřejmě používána nejdéle a především se její část podařilo zachovat jako součást Kysuckého Muzea. Další zachovanou je Čiernohronská železnice, již se podařilo obnovit pro turistické účely.

Jednou z mála lesních železnic v Čechách byla **Arcibiskupská lesní železnice** v Rajnochovicích, která sloužila v letech 1906 – 1921 k dopravě kulatiny z oblasti Kelčského Javorníku, z revíru Podhradní Lhota na parní pilu v Rajnochovicích. S nápadem vybudovat lesní železnici v Rajnochovicích přišel olomoucký knížecí arcibiskup dr. Theodorus Kohn. Projekt na výstavbu lesní železnice s neobvyklým rozchodem kolejí 700 mm uvažoval původně s délkou 20 km a zpracoval jej vrchní inženýr Nagy z Peště v roce 1902. Výstavba probíhala v obtížném terénu, bylo nutné vybudovat mnoho umělých staveb, zejména propustků, velkou komplikací bylo vedení tělesa železnice podmáčeným územím. Občanské sdružení Společnost pro obnovu Rajnochovické lesní železnice v současné době usiluje o její obnovu.

Obr. 47 Čiernohronská lesní železnice, dnes slouží k dopravě turistů (www.slovakrail.sk)

6.3 Lesy České republiky

Zákon o státním podniku, podle kterého jsou LČR zřízeny, ukládá podniku uspokojování významných celospolečenských, strategických nebo veřejných zájmů. Jeho hlavním úkolem v této souvislosti je zajišťovat trvalou produkci kvalitní dřevní hmoty při současném respektování a rozvíjení environmentálních funkcí lesa. Podnik je přitom ekonomicky nezávislý na státním rozpočtu.

Současné pojetí obhospodařování státního lesního majetku svěřeného do správy LČR je formulováno v Programu trvale udržitelného hospodaření v lesích (TUH). V péči o dřevinnou složku je prakticky naplňováno zejména podporou druhové rozmanitosti při obnově a výchově lesních porostů, s cílem postupného vytvoření prostorově, věkově i druhově skupinovitě diferencovaného, ekologicky stabilního lesa. Významnou roli v něm hraje péče o genofond lesních dřevin s cílem podpořit původní kvalitní zdroje pro obnovu porostů. Při vlastní obnově porostů se v rostoucí míře uplatňuje přirozená obnova. Cíleně je také zvyšováno zastoupení druhů ohrožených lesních dřevin (jilm, jeřáb břek, třešň ptačí apod.) a v porostech jsou ponechávány neškodící druhy dřevin. Při volbě mechanizovaných technologií pro těžbu a dopravu dřeva mají přednost šetrné technologie snižující poškození lesních porostů, půdy a dopravní sítě. O výsledcích hospodaření LČR za dobu jeho existence svědčí např. následující údaje:

Tabulka 4 Výsledky hospodaření LČR v letech 1993 a 2000

rok	podíl přirozené obnovy v %	% listnáčů v umělé obnově lesa	podíl nahodilých těžeb v % celkových těžeb
1993	3,9	17,15	76,4
2000	17,8	39,06	23,4

Limitující podmínkou dosažení záměrů v pěstování lesů je dnes rovnováha mezi lesem a zvěří. LČR usilují o dosažení únosných stavů spárkaté zvěře, to jest takových, které umožní přirozenou obnovu všech dřevin bez jejich následné ochrany proti škodám zvěří.

Podnik také postupně, převážně z vlastních zdrojů, zajišťuje opatření k uspokojování stále se zvyšujících nároků společnosti na plnění dalších veřejných funkcí lesů. Tato problematika je podrobně zpracována v Programu 2000 - Zajištění cílů veřejného zájmu u LČR. Tento dokument se pokusil formulovat veřejný zájem na lesích a postupné kroky k jeho zajištění v podmínkách LČR. Na realizaci opatření jsou každoročně vynakládány vlastní prostředky podniku ve výši 30 mil. Kč.

Podnik dále spravují a udržují rozsáhlou síť lesních účelových komunikací, které jsou, vyjma zpoplatnění vjezdu motorových vozidel, využívány veřejností zcela zdarma. (Pro zajímavost - KČT eviduje v ČR celkem 38,5 tis. km značených cest, z nichž lesem nebo okrajem vede plných 60%.) V neposlední řadě podnik spravuje více než 550 vodních nádrží o celkové rozloze přesahující 1850 ha, s převážně retenční a protipožární funkcí, řadu kulturních památek atd.

Historickou součástí organizací státních lesů byla služba hrazení bystřin, zřízená za účelem ochrany proti povodním. Pokračováním této služby jsou dnes Oblastní správy toků LČR. Jejich úkolem je dnes hledat řešení, která by pokud možno v maximální míře plnila jak funkci protipovodňovou,

tak splňovala stále náročnější biologické požadavky, například na propustnost příčných objektů pro migrující živočichy.

Správa a péče o všechny uvedené objekty vyžaduje trvale nemalé prostředky, které jsou získávány z výnosů lesa, tedy především z prodeje dřeva. V této souvislosti je nutné si uvědomit, že je to právě velikost obhospodařovaného majetku a rozmanitost přírodních podmínek, která zakládá podniku jeho dosavadní hospodářskou stabilitu, možnost přerozdělování získaných prostředků (např. do imisně postižených oblastí) i podporu a rozvoj veřejných funkcí lesů u nás. (STONA-WSKI 2002)

6.4 Současná ochrana lesů

Ochrana lesů je jednou z nejstarších lesnických vědeckých disciplín a zároveň praktických činností. Jejím úkolem je všemi dostupnými metodami zajišťovat zachování či zlepšování zdravotního stavu lesů. **Náplní ochrany lesa je komplexní péče o zdravotní stav a stabilitu lesních porostů: doplnění chybějících živin (meliorace), preventivní ochrana před škodlivým působením abiotických (vítr, sníh) a biotických škodlivých činitelů (houby, hmyz, zvěř), kontrola výskytu hmyzích škůdců a realizace obranných opatření v případě jejich přemnožení.**

Ministerstvo zemědělství ČR v rámci ochrany lesa financuje služby vlastníkům lesa, a to v případě, kdy předmět plnění přesahuje území jednoho kraje. Zajišťuje letecké hnojení a vápnění imisemi poškozených lesních porostů, leteckou hasičskou službu, rekognoskační lety na kůrovce a velkoplošné letecké obranné zásahy proti hmyzím škůdcům.

Povinnosti vlastníka lesa na úseku ochrany lesa jsou dány § 32 zákona č. 289/1995 Sb. (lesní zákon), podrobnosti o opatřeních k ochraně lesa jsou obsaženy ve vyhlášce č. 101/1996 Sb.

Lesy České republiky, s.p. jsou zastáncem integrované ochrany lesů, tedy těch postupů ochrany, které v maximální míře šetří životní prostředí. Důraz je kladen zejména na preventivní opatření - posilování obranyschopnosti lesa jako ekosystému zvyšováním jeho odolnostního potenciálu. Mezi tato opatření patří zejména postupné přibližování druhové skladby k přírodě blízké (dlouhodobý cíl) a zvyšování populací predátorů (vyvěšování ptačích budek, rozšiřování mravenišť, ochrana dravých šelem), ale i včasné odstraňování materiálu vhodného pro množení kalamitních škůdců.

Obranné zásahy pomocí pesticidů je snaha omezovat na nezbytně nutnou míru, tedy na případy, kdy dochází ke gradaci škůdců nad práh hospodářské škodlivosti. V případě, že je zásah shledán jakožto nezbytný, postupuje se dle následujících zásad:

- minimalizace plošného rozsahu na nezbytně nutnou míru
- správnost načasování
- použití přípravků co nejméně působících na necílové organismy
- tlak na snižování dávkování

K dosažení těchto cílů je nutná znalost bionomie škůdců, jejich vazeb na ostatní organismy, definování prahu jejich hospodářské škodlivosti a zdokonalování kontrolních metod. Za tímto účelem Lesy České republiky spolupracují s Výzkumným ústavem lesního hospodářství a myslivosti (VÚLHM) v Jílovišti-Strnadlech. (Zdroj: Ministerstvo zemědělství, www.mze.cz)

6.4.1 Ochrana lesů – certifikace

Certifikace lesů (Certifikace trvale udržitelného hospodaření v lesích) je procesem, v rámci kterého nezávislá organizace vydává písemný doklad (certifikát) potvrzující, že hospodaření v lesích splňuje předem stanovená kritéria trvale udržitelného hospodaření v lesích (ekologické, ekonomické, sociální).

Certifikace je označována za jeden z tržních nástrojů určených pro podporu principů trvale udržitelného hospodaření v lesích, zlepšení veřejného mínění o lesním hospodářství i pro lepší využívání dřeva jako ekologické a obnovitelné suroviny. Výrazně se to projevuje v oblasti obchodu, kde certifikace napomáhá k lepšímu uplatnění surového dříví a výrobků ze dřeva na trhu i ke zvýšení jejich konkurenceschopnosti, především při exportu do těch zemí, kde jsou již dnes certifikované výrobky požadovány.

Certifikuje se **hospodaření v lesích**, které musí splňovat kritéria trvale udržitelného hospodaření v lesích a **pohyb dřeva z certifikovaných lesů**. Toto je označováno jako certifikace spotřebitelského řetězce dřeva (C-O-C).

S certifikací lesů je úzce spojena certifikace spotřebitelského řetězce dřeva, jejímž cílem je zajistit, aby byly **principy certifikace dodrženy v průběhu celého výrobního a distribučního procesu**, tj. od okamžiku těžby v lese až po prodej finálních produktů. V praxi se toho dosahuje kontrolou jednotlivých článků tohoto řetězce (ať už jde o zpracovatelský průmysl nebo o obchodní sféru), kdy se zjišťuje, zda zpracovatelé při své činnosti používají dříví pocházející z certifikovaných zdrojů takovým způsobem, aby bylo možno věrohodně označit finální výrobek příslušným logem. Důsledně se kontroluje i dodržování dalších pravidel při dodávce certifikovaných výrobků konečnému spotřebiteli.

Ve světě dnes existuje více než 50 systémů certifikace, nejvíce rozšířené jsou však dva: **PEFC (Pan European Forest Certification – celoevropská certifikace lesů)** a **FSC (Forest Stewardship Council – Rada pro správcovství lesů, národní standardy)**. To platí i v České republice, kde je nejvíce vlastníků lesa přihlásilo k systému PEFC, **jenž je založen na principu regionální certifikace**, což umožňuje, aby se do certifikace zapojili i drobní soukromí vlastníci lesa a uživatelé lesních pozemků (www.pefc.cz).

Poradenské služby pro vlastníky lesů i dřevozpracující průmysl a informační servis ve všech záležitostech týkajících se certifikace poskytuje Národní certifikační středisko (NCS) při ÚHÚL v Brandýse n. L., které pomáhá i při prosazování principů certifikace v domácím tržním prostředí (www.uhul.cz).

6.5 Hospodářská úprava lesa

Počátky zařízení lesů spadají do první poloviny 18. století, kdy v důsledku jejich neřízeného využívání k uspokojování lidských potřeb začalo hrozit nebezpečí, že zdroje dřeva budou vyčerpány. Hlavním motivem pro vznik hospodářské úpravy lesů (zařízení lesů, vědní disciplína) byla snaha získat přehled o lesním majetku a výtěž z něj upravit tak, aby byla trvalá, pokud možno vyrovnaná a aby podle daných možností nejlépe uspokojovala potřebu vlastníka lesa. Vývoj zařízení lesů je od počátku úzce svázán s rozvojem cílevědomého hospodaření v lesích. Vytváří se systém hospodářské úpravy lesa (HÚL), jehož součástí je i úprava prostorová.

Nejstarší **soustavy hospodářské úpravy lesů** se zpočátku snažily dosáhnout rovnoměrnosti a trvalosti výnosu z lesa jeho rozdělením na tolik plošně stejných pasek, kolik je roků obmýti (kolik je doba obnovy). Tato **geometrická lánová soustava** umožňovala již v první polovině 18. století dosáhnout v lese řádného hospodaření chránícího les před přetěžením. Z této doby se u nás datují první známé lesní hospodářské plány (LHP). Lánovou soustavu zaváděl J. Cotta od roku 1804. Tento způsob hospodaření nejlépe vyhovoval **smrku a borovic**, po nichž byla (a dodnes je) vzhledem k užitným vlastnostem jejich dřeva největší poptávka. Tyto dřeviny se také snadno pěstovaly a poměrně rychle dosahovaly požadovaných dimenzí. Uvedený princip byl ve velkém rozsahu použit k rekonstrukci zdevastovaných lesů v celé střední Evropě a dodnes udává ráz většiny lesů v těchto zemích.

Od roku 1795 byla zaváděna **staťová soustava** (Jiří Ludvík Hartig, u nás František Oppel), z níž vznikaly stejnověkové kmenoviny. Rozvíjely se metody odvozuující výši těžby (etát) ze vztahu mezi skutečnou a normální zásobou a přírůstkem lesa. K těmto, tzv. metodám normální zásoby, náleží většina metod vycházejících z principu, že etát je roven přírůstku dřevní hmoty. Kolik dřevní hmoty za rok přiroste, závisí od vnějších podmínek. V principu je důležité udržet množství dřeva, jeho věkovou skladbu a druhovou různost. V podstatě jde o přirozenou obnovu lesa: při vykácení např. 1 ha lesa je ponecháno pár jedinců, kteří se rozmnoží přirozeným výsevem. V mladém porostu jsou následně postupně po 10, 20, 30 atd. letech dělané probírky. Po 130 letech vznikne zapojený porost, v kterém jsou zastoupeny dřeviny stejného věku.

V polovině 19. století vznikaly **soustavy věkových tříd** založené zejména na ploše a obmýti (době obnovy). Jejich cílem bylo dosažení normality (= v každé věkové třídě je v porostu stejné množství dřeva, pozor – ne počet stromů!) v plošném zastoupení věkových tříd a v jejich prostorovém uspořádání. K soustavám věkových tříd patřila v Čechách ve své době velmi rozšířená soustava saská, z níž vycházela **soustava porostního hospodářství**, jejímž myšlenkovým otcem byl Dr. Bedřich Judeich. Usiloval o hospodářskou úpravu přizpůsobenou potřebám každého porostu. Porostní hospodářství, jehož základy Judeich položil, je pilířem dosud používaného systému hospodářské úpravy **pasečně obhospodařovaného lesa**.

Hospodářská soustava (soubor způsobů hospodaření i jejich nižších prvků a vzájemných vztahů, hospodaření v lesních porostech pomocí fyto technických opatření) se člení na 3 tzv. **hospodářské způsoby**. Hospodářským způsobem se royumí především soubor těch opatření, která usměrňují stav, růst, vývoj, produkci a celou řadu dalších vlastností především stromové složky biocenózy lesa.

1. pasečný: Po smýcení dospělého porostu vznikne paseka zbařená dospělých stromů, která

je buď holá (forma holoseče), nebo krytá juvenilním porostem vzniklým ještě pod ochranou původního mateřského porostu (forma podrostní seče – clonoseč). V následujících vzrůstových etapách se postupně uplatňují výchovné seče s cílem vytvořit mýtní porost velmi málo zralostně diferencovaný, který pak opět lze při obnově kácet najednou.

- uplatňuje se: lesy hospodářské, ochranné, pro část lesů zvláštního určení
- pěstební jednotka je celý porost
- věkové třídy se umísťují vedle sebe
- obnova a ostatní pěstební úkony se uplatňují na stejném místě postupně a jednou za výrobní dobu

2. výběrný: Všechna pěstební opatření se vykonávají současně, protože na porostní ploše se vyskytují věkově a vzrůstově různé kategorie porostních složek, tj. stromy mýtní, stromy středního věku a stromy juvenilního stavu. Toto složení umožňuje nepřetržitou mýtní těžbu, avšak i nepřetržitou obnovu a výchovu.

- uplatňuje se: lesy hospodářské, ochranné, pro část lesů zvláštního určení
- pěstební jednotka je jeden strom
- věkové třídy se umísťují pod sebou
- obnova a ostatní pěstební úkony se uplatňují na stejném místě současně a nepřetržitě

3. speciální: Hospodářský způsob speciální není přímo stanoven právní normou, je v ní však naznačeno, že v některých lesích zvláštního určení se způsob hospodaření určuje analogicky podle zvláštního poslání lesa. Hospodářská úprava lesů ve zvláště chráněných územích je např. vymezena jejich funkčním zaměřením, které vyjadřuje jejich poslání, tedy společenský požadavek na přednostní plnění specifikovaných funkcí. Hospodaření v lesích ve zvláště chráněných územích je upraveno plánem péče, který slouží jako podklad k vypracování lesního hospodářského plánu.

- uplatňuje se: část lesů zvláštního určení, kde to vyžaduje speciální poslání lesa a běžný pasečný či výběrný způsob nepostačuje
- lesní parky a parkové lesy, kde narůstá podíl mimoporostních prvků

V první čtvrtině 19. století se začala výrazněji formovat **profese taxátorů**. Z lesních geometrů, pracovníků provádějících systemizaci lesů, taxátorů, či odhadců postupně vznikala profese zařizovatelů, která mnohem komplexněji upravovala (navrhovala) způsob hospodaření zařizovaného lesního majetku. Na počátku roku 1935 byla zřízena samostatná Lesní taxační kancelář (LTK) v Brandýse nad Labem a od této doby se datuje **vznik Lesprojektu, později Ústavu pro hospodářskou úpravu lesů Brandýs nad Labem (ÚHÚL)**.

Výsledkem systemizace a přehledného hospodaření, hospodářské úpravy lesů, byly vedle mapových děl rozsáhlé propočty, odhady, vysvětlivky a pokyny, které byly zaznamenávány v knize, pro kterou se postupně vžilo označení **lesní hospodářský plán**. Později tento pojem označoval celý soubor výstupů hospodářské úpravy lesů pro určité území. Velcí vlastníci lesů (soukromí, ale i stát) si začali zadávat zpracování lesních hospodářských plánů. Podle dochovaných pramenů měly u nás vypracovány první LHP: panství Chýnov u Tábora (1739), klášterní statek Tvořihráz u Znojma (1741), jesenické lesy (1743), Přísečnice u Chomutova (1745) aj. Na začátku 19. století byly zařízeny všechny státní lesy, některé už podruhé. Lesní plán patří mezi hlavní díla lesnického plánování, jako **souhrn cílů a postupů vedoucích k jejich dosažení v určitém časovém horizontu pro odvětví lesního hospodářství**. Lesní hospodářský plán a lesní hospodářské osnovy (LHP, LHO), jsou vypracovány s platností obvykle na 10 let a oblastní plán rozvoje lesů (OPRL) jakožto dlouhodobý plán s platností na 20 let. LHP (včetně LHO) i OPRL jsou základními díly lesnického plánování.

Simon et al. (1998) chápou **hospodářsko-úpravnické plánování** jako **soubor poznatků, rozhodnutí a opatření o způsobech budoucího obhospodařování lesů stanovených na základě přírodních, produkčních, technických a ekonomických podmínek, v souladu se společenskými podmínkami a se zájmy vlastníka lesa**. Jako tři základní etapy uvádějí:

- zjištění přírodních, produkčních, technických, ekonomických a společenských poměrů
- určení základních cílů hospodaření
- vlastní hospodářsko-technické plánování

Oblastní plány rozvoje lesů (OPRL) jsou tvořeny v rámci trvalého procesu pro přírodní lesní oblast či její část. Cílem je podpora a sladění jednotlivých funkcí lesa, jejich soukromého i veřejného charakteru a doporučení zásad pro hospodaření ve vztahu k cílovému stavu. Výsledky jsou určeny správcům lesů a zpracovatelům lesních hospodářských plánů. OPRL jsou metodickým nástrojem státní lesnické politiky. Obsahují souhrnné údaje o stavu lesů, potřebách plnění funkcí lesů jako veřejného zájmu a doporučení o způsobech hospodaření v ekosystémovém pojetí. Vycházejí z principu trvale udržitelného obhospodařování lesů. Vytvářejí předpoklady pro minimalizaci střetu mezi celospolečenskými zájmy a zájmy jednotlivých vlastníků lesů. Zpracování oblastních plánů rozvoje lesů zadává a návrhy oblastních plánů rozvoje lesů schvaluje ministerstvo zemědělství. OPRL zpracovává Ústav pro hospodářskou úpravu lesů a účelně vynaložené náklady na jejich zpracování hradí stát.

Lesní hospodářský plán (LHP) i jiná forma hospodářské úpravy lesů – lesní hospodářská osnova (LHO) reprezentují obligatorní formu krajinného plánování pro vlastníky lesů. LHP i LHO charakterizují současný stav lesů a upravují zásady hospodaření v lesích s cyklem aktualizace 10 let. Dle zákona č. 289/1995 Sb. o lesích jsou nástrojem vlastníka lesa, a právnické a fyzické osoby, pro které byly schváleny, jsou povinny dodržovat jejich závazná ustanovení. Závaznými ustanoveními plánu jsou maximální celková výše a umístění těžeb a minimální podíl melioračních a zpevňujících dřevin při obnově porostu. V případě lesů ve vlastnictví státu a obcí je závazným rovněž plocha naléhavých a opakovaných výchovných zásahů v porostu do 40 let věku. Mezi doporučené údaje LHP patří plocha a výše výchovných těžeb, plocha prořezávek a potřeba zalesnění v ploše a dřevinách, příp. plocha naléhavých a opakovaných výchovných zásahů v porostu do 40 let věku

v lesích mimo vlastnictví státu a obcí. Subjekty vlastníci **více než 50 ha lesa** jsou povinny zabezpečit zpracování LHP. Hospodařit podle plánu mohou též subjekty vlastníci méně než 50 ha lesa. Jeden plán může být zpracován pro lesy o výměře nejvýše 20 000 ha.

Pro všechny lesy o výměře **menší než 50 ha** (pokud pro ně není zpracován LHP), se zpracovávají **lesní hospodářské osnovy (LHO)**. Jejich zpracování zadává orgán státní správy lesů. Pro vlastníka lesa o výměře větší než 3 ha, se stává závaznou celková výše těžeb a podíl melioračních a zpevňujících dřevin při obnově porostu. Pro vlastníka lesa o výměře do 3 ha se stává závaznou celková výše těžeb.

LHP i LHO mohou zpracovávat pouze právnické nebo fyzické osoby, které mají k této činnosti licenci. Náklady na zpracování LHP hradí vlastník lesa, zatím co LHO hradí plně stát.

LHP obsahuje následující 3 části:

- 1. textová část:** identifikuje vlastníky, administrativně-správní příslušnost lesního hospodářského celku, přírodní a hospodářské poměry, lesní typy, zhodnocení stavu lesa a jeho dosavadního hospodaření, údaje z OPRL, směrnice hospodaření, návaznost na předchozí plány apod.
- 2. hospodářská kniha:** údaje o stavu lesa, návrh hospodářských opatření a plochovou tabulku (výčet parcel potřebných k plnění funkcí lesa, výčet ploch bezlesí a jiných pozemků)
- 3. lesní mapy:** prostorové rozdělení lesa, vycházejí z katastrální mapy 1:5000 a ZM 1:10 000 – mapy obrysově, porostní, typologické, těžební, účelové lesnické mapy (organizační, dopravní, dlouhodobých opatření ochrany lesa apod.)

6.6 Typologický systém lesů

Od roku 1947 se v českých zemích prováděl **orientační typologický průzkum** a od roku 1952 bylo při obnovách LHP zahájeno **systematické typologické mapování**. Postupně se vedle sebe vyvíjely **dva typologické směry**:

1. Mezera–Mráz–Samek) pro hercynskou oblast s lesy silně pozměněnými dlouhodobou hospodářskou činností,
2. systém prof. Zlatníka pro karpatskou oblast, vznikl v Brně.

Ke sjednocení systému typologického mapování došlo až v roce 1971. Na základě zpracování a vyhodnocení průzkumových typologických prací z předchozích dvaceti let vznikl jednotný **Typologický klasifikační systém lesů ČR** (Plíva – Průša), ve kterém byly zmapovány všechny lesy v České republice. Tím byl položen základ k diferenciaci hospodaření v lesích podle růstových podmínek.

Úkolem typologie lesů, jako jedné z disciplín hospodářské úpravy lesů, je rozdělit lesy na plochy se stejnými růstovými podmínkami, zhodnotit tyto ekologické podmínky a vyvodit závěry pro vhodné lesnické hospodaření.

Typologie lesů v pojetí ÚHÚL vychází při vymezení a vyhodnocení růstových podmínek jednak z přímo zjišťovaných stanovištních vlastností, podle nichž se usuzuje na působení jednotlivých ekologických faktorů, jednak z nepřímé indikace stanovištních podmínek prostřednictvím floristického složení vegetace. Rostlinné společenstvo, které vzhledem k rozhodujícímu významu dřevinné složky označujeme jako lesní společenstvo, slouží jako indikátor růstových podmínek určité lokality.

Cílem typologie lesů je prostřednictvím poznání a vymezení lesních společenstev, odvození růstových podmínek na základě poznatých kauzálních vztahů vegetace k hlavním prvkům fyzikálně-geografickým, geologicko-pedologickým a klimatickým. Typologie lesů slouží jako podklad pro stanovení hospodářských opatření a provozních a produkčních cílů (LHP, LHO). Její význam byl ještě posílen v nových politicko-ekonomicko-enviromentálních poměrech, kdy se stala rovněž podkladem pro hodnocení funkcí lesních ekosystémů, oceňování lesů nebo pro tvorbu plánů péče u zvláště chráněných území.

V praxi je vymezení růstových podmínek vyjádřeno mapováním **typologických jednotek**. Veškeré lesy v České republice jsou typologicky zmapovány podle jednotného typologického systému v měřítku 1 : 10 000. V některých případech je požadováno podrobnější mapování (NPR, NPP, NP, CHKO) v měřítku 1 : 5 000 (NP České Švýcarsko, 2004-2005). V menších měřítkách jsou vypracovány "Mapa cílového hospodářství" (1:25 000) a "Mapa lesních vegetačních stupňů" (1: 50 000, 1:200 000 a 1:500 000).

Základním rámcem geografického rozdělení lesů České republiky podle příbuznosti lesních podmínek je **přírodní lesní oblast (PLO)**. Pro hodnocení podmínek se může použít rozdělení na lesní oblasti, podoblasti, popřípadě na širší geografické oblasti – **přírodní lesní obvody**.

Základní jednotkou diferenciací růstových podmínek je **lesní typ**. Lesní typ definoval Zlatník (1956) jako „soubor přirozených a změněných biocenóz a jejich vývojových stádií včetně prostředí, tedy biogeocenóz vývojově k sobě patřících“. Je to jednotka s úzkým ekologickým rozpětím pro růst dřevin, jejich produkci a obnovu a v důsledku toho i pro žádoucí druhovou a prostorovou skladbu lesů a podobnost hospodářských opatření. Lesní typ je charakterizován význačnou kombinací druhů příslušné fytocenózy, půdními vlastnostmi, výskytem v terénu a potenciální bonitou dřevin. Charakteristiku doplňují poznatky o proměnlivosti fytocenózy ve vývojovém cyklu porostu a ve stádiích, poznatky o růstových zákonitostech vyjádřené růstovými křivkami jednotlivých hospodářských dřevin a i některé praktické závěry vzhledem k provozním cílům.

Vyšší jednotkou typologickou je **soubor lesních typů**, který spojuje lesní typy podle ekologické příbuznosti vyjádřené hospodářsky významnými vlastnostmi stanoviště (SLT).

Typologická šetření se provádějí na reprezentativních **typologických plochách**, na nichž se popisuje dřevinná složka, přízemní vegetace, humus a pomocí sondy i půdní poměry. Doplnkem tohoto základního šetření je laboratorní půdní analýza pro vybrané plochy, dendrometrické měření v porostech blízkých cílové skladbě a šetření zaměřené na praktickou aplikaci typologických podkladů (pěstění lesů, genetika, meliorace, nauka o produkci).

6.7 Inventarizace lesů

Od začátku šedesátých let 20. století probíhala každoročně tzv. **Permanentní inventarizace lesů** a od roku 1979 byl sestavován **Souhrnný lesní hospodářský plán** (SLHP, dnes **Souhrnné informace o lesích** – SIL). V obou případech byl základem součet údajů platných lesních hospodářských plánů.

Zcela nové pojetí hospodářské úpravy lesů a zpracování lesních hospodářských plánů přinesl **lesní zákon č. 289/1995 Sb.** S navracením lesů původním vlastníkům a transformací lesního hospodářství vzniklo tržní prostředí v oblasti poskytování lesnických služeb a tedy i v hospodářské úpravě lesů.

Vláda ČR proto v roce 2000 rozhodla o zpracování **Národní inventarizace lesů**, která respektuje skutečnost, že některé údaje o lese jsou výlučným majetkem vlastníka. Národní inventarizace lesů, prováděná na celém území ČR, má stěžejní význam z hlediska hodnocení stavu lesů, porostních zásob a popisu řady dalších parametrů, které charakterizují i plnění ostatních funkcí lesa. Jejím zpracováním a zveřejňováním výsledků je již od roku 2001 pověřen Ústav pro hospodářskou úpravu lesů v Brandýse nad Labem. Na bázi obdobné metodiky a rozsahu šetření se pravidelně zjišťuje stav lesů. Vzhledem k neustálému vývoji stavu lesů je nezbytné data NIL aktualizovat. Proto se v současné době připravuje návrh nařízení vlády s cílem zpracování Národní inventarizace – II. cyklus, a to v letech 2011-2014.

6.8 Monitoring stavu lesů

Nepříznivý vývoj zdravotního stavu většiny lesních dřevin v evropských zemích počátkem 80. let vyvolal snahu důsledně a koordinovaně **sledovat a vyhodnocovat změny** prostředí, které vedou k destabilizaci lesních ekosystémů. **Mezinárodní kooperativní program** sledování a vyhodnocování vlivu znečištění ovzduší na lesy (International Cooperative Programme on Assessment and Monitoring of Air Pollution Effects on Forests - **ICP Forests**) vznikl v roce 1985. Úkolem tohoto programu je **koordinovat na evropské úrovni shromažďování srovnatelných údajů o změnách v lesních porostech, souvisejících s aktuálním stavem prostředí** (znečištění ovzduší, kyselá depozice aj.) a přispět tak k hodnocení trendů poškození a k lepšímu pochopení vztahů příčin a následků. V pravidelných intervalech se na monitorovacích plochách provádí tato **odborná šetření**: hodnocení stavu koruny (defoliace, barevné změny atd.), zjišťování sociálního postavení, měření dendrometrických parametrů, fytoecologické snímkování, půdní analýzy, listové analýzy, letokruhové analýzy, měření depozic a parametrů ovzduší. K programu ICP Forests se postupně připojily téměř všechny evropské státy.

Česká republika vstoupila do programu ICP Forests v roce 1986 s 61 monitorovacími plochami v síti 16x16 km. Počet ploch se v následujících letech zvýšil, byla založena síť 8x8 km a v rámci regionálních studií plochy v síti 1x1 km. Informace z těchto monitorovacích ploch umožnily získat podrobný a reprezentativní obraz o situaci v daných lesních oblastech a porovnat zdravotní stav porostů se stavem půd a výživou porostů. V letech 1997-1998 byla provedena celková rekonstrukce ploch národní i nadnárodní sítě s cílem optimalizovat druhovou a věkovou skladbu na monitorovacích plochách tak, aby lépe charakterizovaly skutečnou skladbu v lesích České republiky.

V současné době je pravidelné hodnocení prováděno na plochách základní sítě 16x16 km a vybraných plochách ze sítě 8x8 km v celkovém počtu 306 ploch, které jsou rozmístěny rovnoměrně podle lesnatosti po celém území České republiky.

Od roku 2004 na program ICP Forests navazuje **nový projekt evropské spolupráce „Forest Focus“** vyplývající z nařízení Evropského parlamentu (2003) týkající se monitoringu lesů a environmentálních vlivů v lesích společenství.

Oba vzájemně navazující programy pokrývají svou činností celé území ČR a poskytují informace o stavu lesa v souladu s přesnou evropskou metodikou, což má z hlediska dlouhodobého charakteru sledovaného problému a jeho celoevropského rozsahu prvořadý význam. Neméně důležitý je i význam těchto informací při vyhodnocování leteckých nebo satelitních snímků pro účely stanovení vývoje stavu lesa.

6.9 Programy Evropské unie

Strategii rozvoje České republiky definuje **Národní rozvojový plán ČR 2007-2013**. Tento plán vychází ze strukturálních fondů, Fondu soudržnosti, jehož strategie vychází ze zásad **Společenství. Operační programy (OP) jsou tematicky a regionálně vymezené a specifikují cíle**, kterých je třeba v daném období v České republice dosáhnout. Za dané období (2007 – 2013) bude v rámci Regionální politiky využíváno celkem 26 operačních programů splňujících cíle hospodářské a sociální soudržnosti (HSS) a další operační programy, které nespádají do strukturálních fondů.

6.10 Fondy EU

- **Evropský fond pro regionální rozvoj (ERDF):** strukturální fond v rámci regionální politiky („politika hospodářské a sociální soudržnosti“ -HSS); podporuje investiční projekty chudších regionů
- **Evropský sociální fond (ESF):** strukturální fond, podporuje neinvestiční (neinfrastrukturální) projekty chudších regionů
- **Fond soudržnosti (FS):** není strukturální fond a podporuje investiční projekty chudších států se zaměřením na dopravní infrastrukturu většího rozsahu (dálnice, železnice, vodní doprava, letecké dopravy apod.)
- **Evropský zemědělský fond pro rozvoj venkova (EAFRD):** není strukturální fond, je určen k financování operací ve venkovských oblastech. Je vztažen k typologii venkovských oblastí, méně příznivých oblastí (horské, ostatní, specifické). Specifické jsou podpory v územích NATURA 2000 a ve zvláště chráněných územích.

6.11 Regionální politika

Regionální politika (HSS) je odrazem principu solidarity uvnitř Evropské unie, kdy bohatší státy přispívají na rozvoj chudších států a regionů. V období 2007-2013 sleduje regionální politika 3 cíle:

- **Konvergence:** 8 tematických operačních programů (např. OP Životní prostředí), 7 regionálních OP (ROP NUTS II)
- Regionální konkurenceschopnost a zaměstnanost
- **Evropská územní spolupráce:** Podpora přeshraniční spolupráce regionů na úrovni NUTS III, podél vnitřních a některých vnějších pozemních hranic.

6.12 Společná zemědělská politika:

Společnou zemědělskou politiku podporuje Evropský zemědělský fond pro rozvoj venkova (EAFRD). V České republice se děje prostřednictvím Programu rozvoje venkova (PRV):

- 5 prioritních os, podpora aktivit lesnických činností, vodního hospodářství, rekreační funkce lesa
- Osa 1: Zlepšení konkurenceschopnosti zemědělství a lesnictví
- Osa 2: Zlepšování životního prostředí a krajiny

6.13 Použitá literatura

Arcibiskupská lesní železnice v Rajnochovicích [online]. 2010 [cit. 2010-03-06]. Rajnochovická lesní železnice. Dostupné z [www: <http://www.rlz.bilysklep.cz/historie.php>](http://www.rlz.bilysklep.cz/historie.php).

Dlouhá stoka In *Wikipedia: the free encyclopedia* [online]. St. Petersburg (Florida) : Wikipedia Foundation, 2006, 2009 [cit. 2010-03-06]. Dostupné z [www: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Dlouh%C3%A1_stoka>](http://cs.wikipedia.org/wiki/Dlouh%C3%A1_stoka).

HÁJEK, P. *Jde pevně kupředu naše zem: krajina českých zemí v období socialismu 1948-1989*. Vyd. 1. Praha: Malá Skála, 2008, 161 s. ISBN 978-80-86776-07-1.

JURČA, J. 1980. Lesní hospodářství. Skriptum, Vysoká škola zemědělská v Brně

KUČERA, A., BÍLEK, A., BENEŠ, K. *Lesní železnice v Karpatech* [online]. 2004 [cit. 2010-03-06]. [Www.Karpaty.net](http://www.karpaty.net): Internetový magazín o Karpatských horách. Dostupné z WWW: <<http://www.karpaty.net/zeleznice/zeleznice.htm>>.

KOLOUCH, P. *Historická lesní úvratová železnice - původně Kysucko - oravská lesná železnice* [online]. 2005 [cit. 2010-03-06]. Technické památky. Dostupné z WWW: <<http://www.hornictvi.info/techpam/hluz/hluz.htm>>.

Schwarzenberský plavební kanál [online]. 2010 [cit. 2010-03-06]. Český Krumlov - Světové dědictví UNESCO. Dostupné z WWW: <http://www.ckrumlov.info/docs/cz/region_histor_schkan.xml>.

SIMON, J., KADAVÝ, J., MACKŮ, J. *Hospodářská úprava lesů*. 1. vyd. Brno: Mendelova zemědělská a lesnická univerzita, 1998. 234 s. ISBN 80-7157-327-2.

SKLENIČKA, P. *Základy krajinného plánování*. 2. vyd. Praha: Naděžda Skleničková, 2003. 321 s. ISBN 80-903206-1-9.

STONAWSKI, J. *Lesnictví a jeho vliv na utváření české krajiny. Referát na konferenci „Trvale udržitelný rozvoj české krajiny“*, Pardubice, 6. 2. 2002

ŠTĚPÁNEK, Pavel. *Bedřichův klaus* [online]. 2007. Podle Polášek, J: *Plavení dřeva a zaniklé výrobní objekty v oblasti Moravskoslezských a Slezských Beskyd, 2002 – 2006* [cit. 2010-03-06]. Hrady.cz. Dostupné z WWW: <<http://www.hrady.cz/index.php?OID=5801>>.

VAŠÍČEK, J. et al. 2007. Národní inventarizace lesů v České republice 2001 – 2004. Ústav pro hospodářskou úpravu lesů Brandýs nad Labem. 224 s. ISBN 978-80-7084-587-5

Vchynicko-tetovský kanál [online]. 2010 [cit. 2010-03-06]. Jižní Čechy a Šumava: Spolek pro popularizaci jižních Čech. Dostupné z www: <<http://www.jiznicechy.org/cz/index.php?path=ost/tetov.htm>>.

Web

Lesy České republiky: www.lesy.cz

Ministerstvo zemědělství ČR: www.mze.cz (záložka Lesní hospodářství)

Ústav pro hospodářskou úpravu lesů Brandýs nad Labem: www.uhul.cz

Výzkumný ústav lesního hospodářství a myslivosti: www.vulhm.cz

Železničná spoločnosť Slovensko: www.slovakrail.sk

07 RYBNÍKÁŘSTVÍ

7 RYBNIČNÍ KRAJINA V ČESKÉ REPUBLICE

Ve vymezení krajinných typů dle způsobu využití území je zahrnuta i **rybniční krajina**, jako jedna ze šesti rámcových typů využití území, spolu s krajinou zemědělskou, lesozemědělskou, lesní, urbanizovanou a krajinou horských holí (Löw et al. 2006 in Němec – Pojer eds. 2007, 65). Rybniční krajina tvoří 2,22 % rozlohy území ČR, to je přibližně 1750 km². Aktuálním pokryvem je mozaika vodních ploch. Podle charakteru lze odlišit dvě základní varianty rybničních krajin – „velký rybník“ a „rybniční soustava“.

Velký rybník – je zpravidla jedna velká mělká vodní nádrž. Převážná většina rybničních krajin tvořených údolní nádrží byla postavena ve 20. století (jen pár vzniklo ve středověku). Většinou jsou vodní nádrže situovány v zařízených údolích, kde mají více či méně skrytou polohu. Nevytváří tak samostatné rybničné krajiny, ale jsou součástí jiných krajinných typů.

Rybniční soustava – tvoří ji množství převážně menších ploch – rybníků.

Rybniční krajiny kromě vodních ploch, zahrnují i pestrou, prostorově se značně měnící mozaiku typů pokryvu: lesních porostů, mozaiky lesních a zemědělsky využívaných ploch, vesnických sídel, mokřadní společenstva apod. Tradičním prvkem rybničních krajin jsou úzké břehové porosty či aleje kolem rybníků, které krajinu pohledově člení.

Obr. 48 Prostřední rybník v Lednici (DOHNALOVÁ 2010)

Rybnikářstvím - označuje hospodářské odvětví, jehož hlavní náplní je zakládání rybníků. S tímto souvisí i chov sladkovodních ryb a jejich výlov. Chovu ryb v umělých nádržích předcházely nádrže přírodní a přirozeně lov ryb ve vodních tocích či plochách. (ČERNÁNSKÝ 2011)

Vznik rybníčních krajin (nikoliv rybníků samotných) lze datovat do středověku, především do období 15. – 16. století. Je spjat s růstem a scelováním dominikální držby do velkých teritorií. Zakládání rybníků v rybníčních soustavách bylo i reakcí na nedostatek pracovních sil v zemědělství po období populační katastrof v 15. století. Zároveň šlo o zajištění výhodných odbytových podmínek pro ryby a snahy využít méně úrodných ploch (NĚMEC – POJER eds. 2007).

7.1 Historie vzniku rybníků v ČR

Počátky budování rybníků v ČR jsou spojeny s jedním hlavním důvodem: České země nikdy nesousedily s mořem a pro šlechtu tak bylo obtížné zabezpečit si ryby. Produkce ryb byla místní, na jednotlivých panstvích, zejména kvůli problémům s transportem a udržením čerstvých ryb. Obdobím největšího rozkvětu rybníkářství byl středověk, kdy se ryby staly výhodným obchodním artiklem. Češi kapra poprvé ochutnali už v 11. a 12. století. Doputoval k nám jako postní jídlo z jihovýchodní Evropy a Asie. Kapr vítězí na štedrovecerním stole od druhé poloviny 19. století. O rozšíření kapra v našich vodách se zasloužili proslulí stavitelé rybníků Jakub Krčín a Štěpánek Netolický. To, jak se dostal na štedrovecerní stůl, je pokládáno za velký obchodní úspěch majitelů jihočeských rybníků, Schwarzenbergů, často srovnávaný s podnikatelským úspěchem Tomáše Bati.

První písemné záznamy o zakládání rybníků a o rybníčním hospodaření v českých zemích pocházejí z 11. a 12. století. Nejstarší rybníky patřily **klášterům**, hlavní chovnou rybou byl i kapr (především pro svou vysokou životnost, dobré výsledky v rozmnožování, relativně rychlý růst a velmi dobré přežívání, navíc také vysokou kvalitu svého masa); chovem žádné jiné ryby nebylo možno dosáhnout takových výsledků. O rozvoj se zasloužily především cisterciácké kláštery (Opatovický klášter, 11. st.). Nejstarší oblast pro zakládání rybníku představuje Polabí na Pardubicku. (Dnes je hlavní oblastí Třeboňsko).

V počátcích (ve 13. století), se budovaly rybníky zejména v údolích malých vodních toků. Od 1. poloviny 14. století se zakládají rybníky také v rovině. Důvodem byla menší hloubka rybníků, která více vyhovovala hlavnímu chovnému druhu – kapru. Ve 14. století se zakládání rybníků stalo celostátním fenoménem, podníceném výnosem Karla IV. z roku 1356 o povinnosti stavění nádrží pro mnohostranné využití (ryby, protipovodňová ochrana, zásobárny vody, meliorace bažinatých oblastí). Hlavními investory byly nejsilnější šlechtické rody (Pernštejnové, Žerotínové, Rožmberkové, páni z Lipé apod.). Karel IV. zřizoval rybníky nejen z prostředků královské komory, ale prikazoval je také stavět stavům a městům s cílem dát lidem hojnost ryb.

Přes výstavbu několika velkých rybníků byly tehdy budovány především rybníky menší, stavebně nenáročnější. Postupem času rybníkáři zjistili, že lepších produkčních výsledků se dosahuje v rybnících vybudovaných na úrodných půdách. To přineslo přesun výstavby nádrží do Polabí, nížinných a pánevních oblastí. Sloužily i jako zásobárny dešťové vody, odtud dostaly název „nebesáky“. Problémem stojaté vody však byl deficit kyslíku a úhyn ryb. Vznikaly jednotlivé rybníky, nikoliv rybníční soustavy.

Zlatý věk rybníkářství začal v českých zemích koncem 15. a pokračoval po celé 16. století. V té době dochází k bouřlivé výstavbě rybníků, ty jsou pokládány za velmi výnosné investice, a proto se v jejich budování angažuje nejen šlechta, ale i svobodná města či jednotliví měšťané. Namísto individuálních rybníků se po celých Čechách, na Moravě i ve Slezsku začínají stavět celé rozsáhlé rybníční soustavy. Odhaduje se, že koncem 16. století zde existovalo kolem 25 tisíc rybníků o celkové výměře kolem 180 tisíc hektarů (tedy více než trojnásobek současného stavu).

Rybníční soustavy představují umělé rybníky spojené a napájené kanály. Důvodem propojování rybníků bylo zajištění dostatečného přítoku čerstvé vody, majícího za následek podstatné snížení úhynu ryb, a to zejména v zimním období. Kromě tohoto sloužily kanály k pohonu vodních mlýnů. Mezi nejdelší i nejvýznamnější kanály náleží Zlatá stoka na Třeboňsku, na Pardubicku pak Opatovický kanál. Třeboňské rybníkářské dědictví bylo nominováno k zápisu na seznam světového přírodního a kulturního dědictví UNESCO (ČERŇANSKÝ 2011).

Budování rybníčních soustav často mělo i příznivý vliv na vodní režim v krajině, neboť byly omezovaly močálové a bažinaté plochy i neúrodné písčité půdy. Zároveň bylo snižováno riziko povodní a zvětšovány luční plochy sloužící pro chov hospodářských zvířat (ČERŇANSKÝ 2011).

Hlavním rybníkářským regionem se stalo okolí Doksů, později Třeboně, Vodňan, Hluboké, Blatné a téměř celá Morava a Slezsko. Před obdobím husitských válek vznikly velké jihočeské rybníky – Staňkovský, Bošilecký, Opatovický, Velká Holná. Války znamenaly pozastavení stavební činnosti a mnoho rybníků bylo zničeno. Již ale v 80. letech 15. století vznikaly další rybníky, např. Dehtář, Bezdrev, Zlivský, Munický, Ponedražský, Zábalský a Koclířov.

O něco dříve než v jižních Čechách vznikly **pernštejské rybníky v okolí Pardubic**, které z větší části zanikly v důsledku přeměn na ornou půdu. Vodu z Labe do 250 rybníků o celkové rozloze 2700 ha přiváděl Opatovický kanál (převýšení 23 m, šířka 1 – 3 m, hloubka 1 – 2 m), dlouhý 34,7 km, postavený v letech 1498 – 1514. Za budování rybníků v tomto regionu byli odpovědní první správcové panství, byli to Kunát mladší z Dobřenic (labský jez), Jan Vlček (kolem roku 1496), Jan Křenek z Čestic (z let 1518-1520) a Kabát z Bohdanče. Opatovický kanál byl propojen s Dvakačovickým kanálem (kanál Zmínka), kanálem Tuněchody (u Chrudimi) a Počápským kanálem.

Stavitelé prvních rybníků v **jižních Čechách** známi nejsou. Až v období renesance (2. pol. 15. a 16. století) se proslavili zejména **Josef Štěpánek Netolický** a **Jakub Krčín z Jelčan a Sedlčan**.

Významnou osobností konce 15. století byl Vilém z Pernštejna, který na převzatém panství Hluboká nad Vltavou začal budovat rybníky a vytvořil v jižních Čechách první ucelenou rybníční soustavu s hlavním pětisethektarovým rybníkem Bezdrev. Zhruba ve stejné době začala vznikat další velká rybníční díla a soustavy v okolí Třeboně.

Josef Štěpánek Netolický (*asi 1460 – †1538) byl jedním z nejslavnějších českých rybníkářů. Zakládal či rozšiřoval rybníky ve východních Čechách (Žehuňský rybník) a na Třeboňsku, kde působil ve službách Rožmberků za vlády Petra Voka. Jeho prvními realizacemi byly rybníky Tisý, Velký Koclířov, Zábalský rybník atd. Po roce 1505, kdy se stal Štěpánek hlavním rybníkářským hejtmánem a fišmistrem, dokončil důmyslný návrh rybníční soustavy „na pláni Třeboňské“, kde nejvýznačnější místo svojí rozlohou mají rybníky Opatovický, Horusický, Kaňov, Velký Tisý a roz-

šíření rybníka Záblatý. Z těchto plánů pak pravděpodobně vycházel i Jakub Krčín z Jelčan. Nejproslulejší a také nejznamenitější dílo vodohospodářské je jeho Zlatá stoka (1508 – 1518), kterou vytvořil za účelem zásobování sítě rybníků čerstvou vodou z řeky Lužnice (vodní osu třeboňské rybníkářské oblasti, 42 km dlouhou). Štěpánek výhodně využil přírodních podmínek a bývalého náhonu k Opatovickému mlýnu a vedl stoku (Strúhu) tak, aby naháněla a vypouštěla všechny hlavní rybníky Třeboňska. Funguje do dnešních dnů.

Štěpánek však nebyl pouze rybničním stavitelem, ale uměl projektovat a stavět i stavby měšťanské a vojenské (opevnění Třeboně). Důkazem zůstala téměř nezměněná stavba na třeboňském náměstí, dnes hotel Bílý koníček. Současně byl Štěpánek jako uznávaný geometr a odborník zván na cizí panství, rozhodoval majetkové spory o pozemky apod. Na třeboňském náměstí dodnes stojí dům, ve kterém žil (čp. 89).

Hlavní odlišností oblasti jižních Čech od Pardubicka je kvalita vody. Jižní Čechy jsou oblastí s výskytem rašeliníšť, s půdami s nízkým pH a nízkou úživností. Budovaly se tedy rybníky velké, ale mělké, odděleny hrázi s propustmi, regulovány byly obtočnými kanály. Budovaly se jako sypané, zaizolované vrstvou jílu, břehy byly osazovány dubem letním. Dubové aleje se staly výrazným, charakteristickým rysem Třeboňska, postupně odumírají a měly by být nahrazeny, ale podle českých norem není možné sázet dřeviny na hráze.

Dalším jihočeským vynikajícím stavitelem rybníků byl Mikuláš Rutard, jehož rybniční soustava poblíž Chlumu u Třeboně patří k evropským unikátům pozdně středověkých vodohospodářských děl. Zejména odvážná stavba Staňkovského rybníka, nejhlubšího v Čechách, je dokladem jeho mistrovství.

Jakub Krčín z Jelčan (*1535 – †1604) založil na Třeboňském panství vodní stavby zásadního významu pro další vývoj krajiny Třeboňské pánve. Již ve svých 35 letech se stal regentem rožmberského panství a zasloužil se o jeho hospodářský rozkvět. Zpočátku nevycházel nejlépe s Petrem Vokem, proto jej rožmberský vladař poslal do Prahy, kde se zúčastnil soutěže na stavbu akvaduktu na Pražský hrad. Tuto soutěž v konkurenci italských stavitelů vyhrál a zbytky jeho akvaduktu jsou na Pražském hradě patrné dodnes. Ve výstavbě rybníků na Třeboňsku navázal na Štěpánka Netolického, mnoho rybníků zbudoval (například Spolský, Potěšil, Horusický, Nevěrný) či rozšířil (například Opatovický, Záblatý, Dvořiště, Naděje, Skutek). Roku 1571 založil rybník **Nevděk (dnešní Svět)**, kvůli kterému bylo zbouráno Svinenské předměstí města Třeboň. Stála zde dokonce kaple a špitál, ale přesto se o stavbě rozhodlo a obyvatelé byli přestěhováni na budějovické předměstí. Dosahuje hloubky 3 m a leží v nadmořské výšce 436 m n. m., tedy výš než město. Dvakrát lomená hráz je dlouhá 1400 m, vysoká 7,5 m. Vodní plocha má rozlohu 201,5 ha. Celkový objem zadržené vody činí 3,325 mil. m³. Původně zaujímal větší rozlohu (360 ha), po povodni začátkem 17. století však byl rozdělen na dnešní rybníky Svět a Opatovický. Zakladatele připomíná Krčínova socha na hrázi.

Jakub Krčín prodloužil Zlatou stoku na dnešních 42,6 km, vytvořil Novou řeku v délce 13,48 km na převedení velkých vod Lužnice do Nežárky, z podobných důvodů vytvořil r. 1590 rybník **Rožmberk**.

Rožmberk je rozlohou 647 ha největší rybník nejen v Jihočeském kraji a v České republice, ale podle sdělení Rybářského sdružení ČR i na celém světě (za předpokladu určité definice rybní-

ku: lidmi postavené zařízení, opatřené hrázemi, umožňující potřebné manipulace - napouštění, vypouštění vody, apod., a určené primárně pro chov ryb.) Délka hráze je 2430 m, výška 11,5 m. Rozloha vodní plochy je 489 ha, maximální hloubka je 6,2 m. Leží v nadmořské výšce 427, retenční kapacita 50 mil. m³. Rybník měl kdysi větší rozlohu než dnes, odhaduje se, že 1000 - 1060 ha. Později se hladina kvůli chovu ryb snížila.

Rybník Rožmberk se nachází na řece Lužnici. Lužnice ale není jedinou zdrojnicí tohoto rybníka. Kromě ní do Rožmberka vtéká potok od rybníka Hodějovského, dva přítoky z rybníku Vítek, Prostřední stoka přitékající z Mokřých luk u Třeboně a přívod ze Zlaté stoky, který má hlavní význam při výloveh. Z rybníka vytéká tok Lužnice a vypustí Adolfský kanál Potěšilka. Aby prudký proud řeky nepoškodil rybník, byla současně s jeho výstavbou vybudována Nová řeka, která odvádí povodňové průtoky Lužnice nad Rožmberkem do Nežárky.

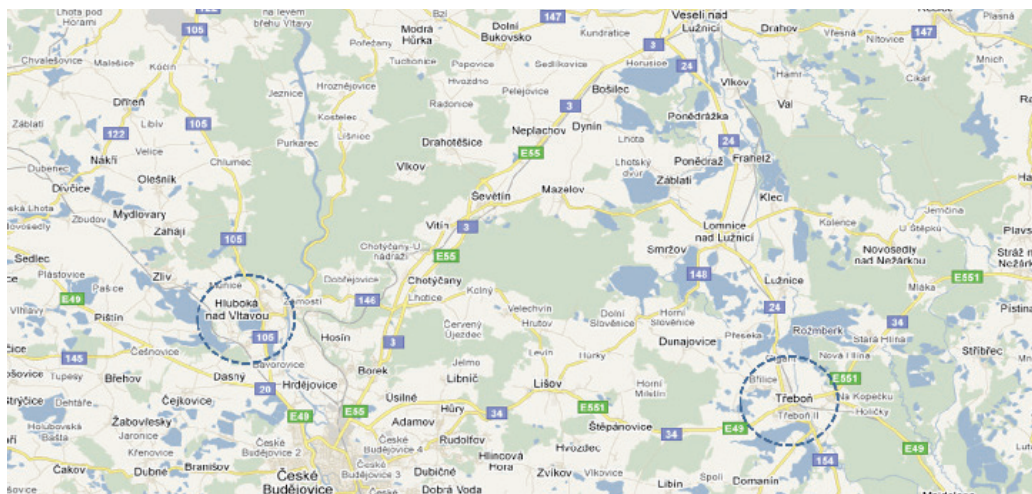
Hráz Rožmberka převyšuje svými rozměry hráze jiných velkých rybníků v Evropě. V nejširším místě má v patě hráze šíři 55 až 60 m, v koruně hráze až 12 m. Niveleta hráze kolísá od 429,4 m n. m. po 432,1 m n. m. Za Třicetileté války chtěl Karel Bonaventura Buquoy, císařský velitel, hráz prokopat a zaplavit stavovské vojsko, které leželo u Soběslavi. Jen hlídka, kterou zde držel majitel třeboňského panství Petr ze Švamberka, zabránila katastrofě. Přesto během dlouhé války rybník zpusťl a byl obnoven až za několik desetiletí.

Po dokončení Rožmberka opustil Krčín rožmberské služby a zbytek svého života trávil na sedlčanském panství, kde rovněž nezahálel (mj. zde vedle dalších menších rybníků postavil i nádherný dvaapadesátihektarový Musík).

Rybník Hrádeček jako první navrhl Štěpánek Netolický, vyměřen byl ale teprve v roce 1544 Jarohněvem Sádlem z Vrážného. Samotné vybudování rybníku probíhalo v letech 1566-1572 pod vedením Mikuláše Rutharta z Malešova. Pojmenován byl po malé pevnosti, která původně sloužila jako část městské obrany. Kvůli rašelinnému podloží hráze prosakovaly a bortily se. Objevily se další potíže - nedostatek vody pro napuštění, sesuv části hráze, protrhnutí hráze při povodních. Potíže řešil bezvýsledně Jakub Krčín z Jelčan. V 18. století byl rybník zrušen a později zalesněn. (Dnešní Malý Hrádeček byl založen roku 1903.)³

Do historie zlaté doby rybníkářství v českých zemích se nesmazatelně zapsal i olomoucký **biskup Jan Dubravius**. Sám znalec rybníčního hospodaření, v průběhu let 1535-1540 sepsal základní dílo starého českého rybníkářství, jež se pod názvem **O rybnících** stalo v četných překladech na staletí učebnicí evropského chovu ryb. V podstatě lze říci, že zásady tlumočené Dubravíem platí v obecné rovině dodnes.

3 K rybníkům se vážou legendy, například se říká, že Jakub Krčín z Jelčan pro svou krutost k lidem propadl peklu. Čert ho noc co noc zapřahal do pluhu a devíticásým pekelným bičem ho hnal po hrázích rybníků, které rybníkář za živa založil. Krčínovo kvílení bylo prý po nocích slyšet až do Třeboně a práskání čertovského biče nahánělo strach nočním opozdílčům. Za jedné noční bouře, kdy pro hustý déšť nebylo na krok vidět, dojelo pekelné spřežení až na hráz rybníku Hrádeček. Jenže ten založil Mikuláš Ruthard. Kletba byla zlomena, čertovský řetěz praskl, Krčín byl volný a z posledního článku řetězu vyrostl dub. Čertův dub u Třeboně (také známý jako Krčínův dub) roste na hrázi bývalého rybníka Hrádeček. Kmen je nízko nad zemí výrazně soudkovitě ztloustlý a porostlý mechem. Dub tvarem svého kmene onen článek řetězu připomíná.

Obr. 49 Jihočeská rybníční soustava (www.mapy.cz)

Rozložení rybníků v moravsko-slezské oblasti se liší od poměrů v Čechách. Malé zastoupení rybníků v Bílých Karpatech a Beskydech se vysvětluje geologickými poměry (propustný flyš) a vysokou erodovatelností půd. Dočasně vznikl velký počet rybníků v úrodné části střední a jižní Moravy. Hlavním důvodem byla kolonizace ve 13. století, kdy úbytek zvěře byl kompenzován chovem ryb.

7.2 Zrušení rybníků

Politicky neklidná válečná doba spolu s husitským revolučním hnutím sice rozvoj rybníkářství zbrzdila, ale jen na čas. Po husitských válkách (15. st.) následovalo povstání českých stavů (16. – 17. st.) a 30-ti letá válka (17. st.). Docházelo k výlovu ryb, vypuštění a zničení hrází.

Podle údajů z roku 1585 byla rozloha rybníků v Čechách a na Moravě celkem 180 000 ha, z toho 1/3 na Moravě a ve Slezsku. Současně v tomto období vznikají první odborné publikace (Jan Skála z Doubravy: O rybách a rybnících, 1547).

Později byly mnohé rybníky zrušeny a jejich dno se proměnilo na ornou půdu. Pouze Českomoravská Vysočina si zachovala téměř všechny rybníky, podobně jako Jižní Čechy. Důvodem byla nízká půdní úrodnost a příznivý vliv rybníků na hospodaření s vodou. Od poloviny 14. století vzniká mnoho malých a středních nádrží v okolí Náměště nad Oslavou, Velkého Meziříčí, Telče, Dačic a Žďáru nad Sázavou. Přispěla k tomu výroba železa, která se na Vysočině rozvíjela ve 14. – 19. století (tzv. „tajchy“).

Třicetiletá válka silně ovlivnila demografické poměry (pokles počtu obyvatelstva na 15 – 30%). Četné rybníky byly poškozeny prokopáním hrází či zničením vypouštěcích zařízení, mnohé další pak nebyly vůbec napuštěny, neboť je nebylo čím nasadit. V druhé polovině 17. století se sice podařilo tento úpadek mírně zastavit, ale do skutečné renezance chovu ryb bylo daleko. Mnohé rybníky byly opuštěny nebo zničeny. Rybník Rožmberk byl prázdný až do roku 1650. Na Moravě

byla situace opačná. Ve vylidněných částech území bylo snazší chovat ryby, než zabezpečovat polní práce. V roce 1716 bylo např. na Jižní Moravě zaznamenáno celkem 101 rybníků. K největším patřily Kobylské jezero (15. století, 700 ha), Brumovické jezero (16. století, 640 ha) nebo slané Čejčské jezero. Po roce 1860 však došlo i k jejich zrušení.

Ve druhé polovině 18. století dochází k definitivnímu poklesu počtu rybníků v důsledku zakládání nových vesnic a rozvoje zemědělské výroby. Rybníky byly proměněny zejména na louky nebo na ornou půdu určenou pro pěstování nové plodiny – cukrové řepy. Koncem 18. století poklesla výměra rybníků na 76 815 ha, do poloviny 19. století na 35 400 ha, kde se udržela až do počátku 20. století.

V 19. století se již uplatňuje kombinované funkční využití nádrží, např. pro myslivecké účely, závlahy a rekreaci.

Za první republiky (1918-1939) se rybníční chov ryb po počátečních problémech rozvíjel celkem příznivě, vedle kaprového rybníkářství se začínaly objevovat i chovy pstruha duhového (do Evropy byla tato ryba dovezena z Kalifornie v roce 1881 a už roku 1888 se o její odchov pokoušel rybářský spolek v Kadani). V prvním desetiletí po vyhlášení republiky vznikla ve Vodňanech rybářská škola (1920) a o rok později v Praze státní rybářský výzkumný ústav. Mnoho tisíc hektarů rybníků bylo rovněž zestátněno, produkce tržních ryb narůstala (v roce 1930 činila více než 3200 tun). Konec tomuto slibnému rozvoji však ve třicátých letech učinila hospodářská krize. Druhá světová válka (1939-1945) pak tuto stagnaci i pozdější propad jen stvrdila.

Obr. 50 Žatčany (Brno – venkov) – místo, na kterém se nacházel Žatčanský rybník (patrný na mapách Státního katastru), dnes orná půda (Sokolová 2012)

Po 2. světové válce přešly rybníky do majetku státu, po organizačních peripetiích vznikl státní podnik Státní rybnářství, který jednoznačně ovládal veškerý chov ryb. Skutečností je, že pod vedením této organizace byly rozpracovávány a účelně zhodnocovány nové chovatelské technologie znamenající rychlý růst produkce (v pozadí tohoto rozvoje ovšem stál nenasyčený socialistický trh, který vděčně přijímal jakékoliv množství vyprodukovaných ryb). V roce 1989 bylo na území dnešní České republiky vyprodukováno přibližně 17,3 tisíce tun tržních ryb.

Ve vývoji rybníků tvoří zvláštní skupinu:

- důlní rybníky - na pohon důlních zařízení (1855 jich bylo 36, např. Jáchymov, Horní Slavkov, Františkov, Dobřív, Holoubkov, Padrt, Příbram)
- rybníky hamrů, mlýnů, pil
- klauzy (většinou srubové hráze nebo kamenné kanály) - na plavení dříví nebo nadlepšování průtoků pro vory (Schwarzenberský kanál, Šumava)

Po roce 1989 došlo k privatizaci bývalých podniků Státního rybnářství, většinově na jejich základě vznikly akciové společnosti a společnosti s ručením omezeným, do sektoru chovu ryb vstoupily i soukromé osoby.

V současné době se rybníkům a rybníkářství a rybnářství se věnují např. organizace:

O.s. Český rybářský svaz - zarybňují rybníky i vodní toky (www.rybsvaz.cz)

Rybářské sdružení České republiky (www.cz-ryby.cz)

7.3 Vznik rybníků v Lednicko-valtickém areálu

K významným stavbám patří zejména vodohospodářské dílo Lichtenštejnů a Dietrichstejnů v Lednicko – valtickém areálu a jeho okolí. Koncem 14. století zakládají Liechtensteinové síť rybníků na potoce Včelínek a budují složitou síť regulačních kanálů a objektů pro protipovodňovou ochranu území (Zámecká Dyje). Budování sítě bylo ukončeno před r. 1418 rybníkem Nesytem, který byl zbudován na území starých slanisek (z tohoto důvodu se zde vyskytují halofytní břehové formace. Jako jediný měl kamennou hráz, stavitelé však špatně odhadli vodohospodářské podmínky a rybník se nikdy nepodařilo nasytit - odtud pochází název Nesyt. Přesto je Nesyt rozlohou 322 ha největším moravským rybníkem.

V 15. století jsou již panství Lednice na Moravě a Valtice v Dolním Rakousku sjednoceny pod jednou vládou. Výrazným způsobem poznamenal tvář krajiny rozvoj rybníkářství v renesančním období. **Soustava rybníků** na toku Včelínek se stala dalším ze základních ohnisek pozdějších krajinářských úprav. Tímto způsobem byla kultivována krajina nepřístupných močálů a bažin, tvořící zemskou hranici s přírodní fortifikací, mezi zeměmi Dolních Rakous a Moravy.

Další zajímavou rybniční soustavou jsou **Alahovy rybníky** propojené s Prostředním rybníkem na jeho jižním břehu. Vznikly na místě osady Aloch (nebo pod ní), která se uvádí v zápisech

urbářů z roku 1391, 1410, 1414. Od roku 1570 - 1571 je osada zmiňovaná jako pustá. Později v těchto místech na staré meliorační strouze vznikla soustava nádrží. Název Alahových rybníků vznikl zkomolením názvu Na Alochu. Později (zřejmě v 19. století) v blízkosti 5. Alahova rybníka byly vybudovány unikátní knížecí sádky na pstruhy (tzv. *forely*). Jedná se o poměrně nezvyklou konstrukci kruhových nádrží, zděných režnou cihlou, které byly propojeny strouhami do jednoho systému. Na každou nádrž navazovala studna typu zděné šachty, kryté valenou cihelnou stříškou nebo dřevěným srubem. Do studní byl v minulosti navážen led, který byl překrytý vrstvou slámy. Voda tak odtávala pomalu do nádrží a zůstávala déle studená a obohacená kyslíkem.

Zdejší rybníkářství si po celou dobu udrželo vysoký standard a dobrou pověst, mimo jiné i vlastním šlechtěním (valtický kapr).

7.3.1 Krajinářské úpravy v okolí lednických rybníků

Kníže Lichtenstejn nechal založit anglické parky kolem rybníků Hlohoveckého, Prostředního a Mlýnského. V krajinářských úpravách prostoru rybníků ale rozhodující roli sehrál rozhodně Bernhard Petri spolu s architekty Kornäuselem, Poppelackem a bratřími Engelovými. Dílem Bernarda Petriho jsou terénní úpravy břehů rybníků, vybudování ostrovů a parkové výsadby. Základním inspiračním zdrojem pro Bernarda Petriho a Jana Josefa I. byla tvorba významného anglického krajináře Lancelota *Capability* Browna (1716-1783). Petri vycházel z jeho zahradní abstrakce a čistoty formy. Měkké promodelování břehů rybníků, vizuální členění prostoru na intimnější interiérové části a současné dálkové pohledové propojení celého prostoru tří rybníků z vybraných bodů jsou toho jasným důkazem. Zdánlivá jednoduchost kompozice výsadeb musela konečný efekt práce s prostorem umocnit.

Břehy rybníků byly doplněny nebo vyhloubeny tak, aby bylo dosaženo rozmanitějších tvarů. V rybnících byly navrženy ostrovy. Podél rybníků byly založeny obvodové cesty a vysázeny dřeviny. Zdá se, že prvotní kompozice vycházela důsledně z tvorby *Capability* Browna. Obvodová cesta byla lemována téměř pravidelnými lesíky stromů (*clumps*), prostor kolem rybníků byl na některých místech uzavřen úzkým pásem výsadeb (*belts*), které sloužily také jako pozadí pro zajímavé stavby. V některých místech byla cesta lemována jednořadou alejí. Celková šířka parkových výsadeb se pohybuje od 50 do přibližně 100 metrů od břehové čáry. Kompaktnější porosty byly formovány především na vnější hranici prostoru, na čáře horizontu. Později byly parky upravovány podle modernějších názorů (porosty byly dosazovány do kompaktnějších forem). Jednoduché parkové úpravy byly založeny také kolem staveb (saletů), které byly rozptýleny v areálu, mimo velký park kolem rybníků.

Do podoby ucelené parkové kompozice jsou zahrnuty pouze tři ze šesti rybníků: Hlohovecký, Prostřední a Mlýnský. Základem úpravy je promenáda – jednoduchý komunikační okruh procházející v relativně těsné blízkosti břehů. Základní formou pohybu návštěvníka byla jízda na koni, s výjimkou procházek kolem jednotlivých staveb, případně sledování krajiny z úrovně balkonů a vyšších pater budov. V pozdější době byly výsadby doplňovány, zejména kolem Prostředního a Mlýnského rybníka.

Péče a údržba rybníků tehdy zahrnovala:

- a) **Letnění rybníků** – za účelem zvýšení kvality vody. Jednou za 5 – 6 let se rybník vypustil (na

dobu 1 – 2 roky), vysela se tráva nebo hospodářské plodiny, které odčerpaly část dusíku z rybníčního dna, kam se dostal z rybího detritu, odumřelých rostlin a splachem z polí. Předcházelo se též uvolňování metanu a sirovodíku z bahna do vody v letním období. Při letnění se zvyšovala biodiverzita území (ptačí druhy).

b) **Čištění rybníků** – zvláště v období romantizmu a baroka se sedimenty odstraněné ze dna ukládaly do prostorů vymezených kamenným základem přímo v rybnících a vznikaly tak ostrovy.

7.4 Zákon o rybníkářství (99/2004 Sb.)

Zákon definuje pravidla pro chov, ochranu a lov ryb, pěstování a lov vodních organismů a ochranu jejich života a životního prostředí. Dále vymezuje rybníkářství, výkon rybářského práva, vyhlášení, změnu a rušení rybářských revírů a výkon státní správy v rybníkářství.

Podle tohoto zákona je:

Rybářství – chov, zušlechťování, ochrana a lov ryb, popřípadě vodních organismů v rybníkářství

Rybníkářství – chov a lov ryb, popřípadě vodních organismů v rybníce nebo ve zvláštním rybochovném zařízení, uskutečňovaný k zajištění produkce ryb a rybího masa, popřípadě produkce vodních organismů nebo produkce rybí násady pro rybníky anebo pro zarybňování rybářských revírů nebo při výkonu rybářského práva

Rybník – vodní dílo, které je vodní nádrží určenou především k chovu ryb, ve kterém lze regulovat vodní hladinu, včetně možnosti jeho vypouštění a slovení; rybník je tvořen hrází, nádrží a dalšími technickými zařízeními

Zvláštní rybochovné zařízení - sádky, rybí líhně, příkopové rybníčky, jiné vodní nádrže nebo chovná zařízení

Lov - činnost směřující k ulovení ryby nebo vodního organismu v rybníkářství anebo ulovení a přisvojení si ryby nebo vodního organismu při výkonu rybářského práva za podmínek stanovených zákonem. Lov ryb a vodních organismů smí být prováděn v rybníkářství pouze způsobem uvedeným v zákoně, zpravidla na udici nebo jiným způsobem lovu, který stanoví příslušný rybářský orgán. Při lovu v rybářském revíru a v rybníkářství se zakazuje používat prostředků výbušných, otravných nebo omamných látek, používat bodců jakéhokoliv druhu, lapaček, udic bez prutů, dále vidlic a rozsošek, jakož i střílet ryby, tlouci ryby, chytat je na šňůry, do rukou a do ok, užívat k lovu ryb elektrického proudu, lovit ryby pod ledem.

Také se zakazuje lov vybraných druhů ryb po dobu jejich hájení z důvodu ochrany jejich rozmnožování, vybraných druhů ryb, které nedosáhly nejmenší lovné míry, z důvodu ochrany těchto druhů ryb.

Při lovu v rybářském revíru je osoba provádějící lov povinna mít u sebe rybářský lístek, nebo povolenku k lovu.

7.5 Ramsarská úmluva

Úmluva o mokřadech, majících mezinárodní význam především jako biotopy vodního ptactva byla podepsána prvními státy 2. 2. 1971 v iránském městě Ramsar (odtud zkrácený název „Ramsarská úmluva“), v platnost vstoupila v r. 1975. K 1. 2. 2012 má Ramsarská úmluva celkem 160 smluvních stran.

Úmluva vytváří rámec pro celosvětovou ochranu a rozumné užívání všech typů mokřadů.

Každá smluvní strana Ramsarské úmluvy je povinna zařadit alespoň jeden ze svých mokřadů na „Seznam mokřadů mezinárodního významu“ (tzv. List of Wetlands of International Importance) a zajistit adekvátní ochranu a rozumné užívání mokřadů na svém území. Do seznamu jsou zařazovány mokřady splňující přísná kritéria mezinárodního významu pro vodní ptactvo a mezinárodního významu z hlediska ekologie, botaniky, zoologie, limnologie nebo hydrologie. Seznam v současné době čítá 1995 mokřadů celého světa o celkové rozloze 192 mil. ha. Česká republika má na seznamu zapsáno celkem 12 mokřadů.

V rámci Ramsarské úmluvy je veden také „Seznam ohrožených mokřadů“. Jedná se o přehled mokřadů mezinárodního významu, v nichž došlo, dochází, nebo může dojít z nejrůznějších důvodů ke změnám jejich ekologického charakteru a tím k jejich ohrožení, případně zničení. Smluvní strana pak ve spolupráci s odborníky, vědci i politiky hledá vhodné řešení nastalé situace. V České republice zodpovídá za naplňování Ramsarské úmluvy Ministerstvo životního prostředí. Funkci poradního orgánu ve věcech ochrany mokřadů vykonává Český ramsarský výbor, který je složen ze zástupců Ministerstva životního prostředí, pracovníků státní ochrany přírody, pracovníků vědeckých a výzkumných pracovišť a zástupců nevládních organizací. Při řešení vědeckých otázek úmluvy využívá Český ramsarský výbor Expertní skupinu, jejímiž členy jsou odborní pracovníci, kvalifikovaní v ochraně mokřadů a vodního ptactva.

Česká republika je v období 2009-2012 členem Stálého výboru úmluvy, kde zastupuje společně s Chorvatskem, Finskem a Gruzii region Evropy.

Ramsarská úmluva definuje mokřad jako: „území bažin, slatin, rašelinišť i území pokrytá vodou, přirozeně i uměle vytvořená, trvalá či dočasná, s vodou stojatou či tekoucí, sladkou, brakickou či slanou, včetně území s mořskou vodou, jejíž hloubka při odlivu nepřesahuje šest metrů“.

Pro potřeby České republiky se mokřadem rozumí zejména: rašeliniště a slatiniště, rybníky, soustavy rybníků, lužní lesy, nivy řek, mrtvá ramena, tůně, zaplavované nebo mokré louky, rákosiny, ostřicové louky, prameny, prameniště, toky a jejich úseky, jiné vodní a bažinné biotopy, údolní nádrže, zatopené lomy, šterkovny, pískovny, horská jezera, slaniska.

Seznam mokřadů mezinárodního významu

- RS 1 Šumavská rašeliniště (Šumava peatlands)
- RS 2 Třeboňské rybníky (Třeboň fishponds)
- RS 3 Novozámecký a Břežňanský rybník (Novozámecký and Břežňanský fishponds)
- RS 4 Lednické rybníky (Lednice fishponds)
- RS 5 Litovelské Pomoraví
- RS 6 Poodří
- RS 7 Krkonošská rašeliniště (Krkonoše Mountains mires)
- RS 8 Třeboňská rašeliniště (Třeboň peatlands)
- RS 9 Mokřady dolního Podyjí (Floodplain of lower Dyje River)
- RS 10 Mokřady Liběchovky a Pšovky (Liběchovka and Pšovka Brook)
- RS 11 Podzemní Punkva (Punkva subterranean stream)
- RS12 Krušnohorská rašeliniště (Krušnohorská Mountains mires)

V návrhu:

- RS 13 Pramenné vývěry a rašeliniště Slavkovského lesa (Springs and Mires of the Slavkovský les)
- RS 14 Horní Jizera (Jizera Headwaters)

Datum přístupu ČR:

Československá federativní republika se stala její smluvní stranou dne 2. července 1990. Po rozpadu ČSFR sukcedovala Česká republika jako nástupnický stát do závazků plynoucích z Úmluvy dne 1. ledna 1993 (č. 396/1990 Sb.). (Ministerstvo životního prostředí)

7.6 Natura 2000, Ptací oblasti

Natura 2000 je soustava chráněných území, které vytvářejí na svém území podle jednotných principů všechny státy Evropské unie. Vytvoření soustavy Natura 2000 ukládají dva nejdůležitější právní předpisy EU na ochranu přírody:

- směrnice Rady 2009/147/EC, o ochraně volně žijících ptáků
-

- směrnice Rady 92/43/EHS, o ochraně přírodních stanovišť, volně žijících živočichů a planě rostoucích rostlin

Cílem této soustavy je zabezpečit ochranu těch druhů živočichů, rostlin a typů přírodních stanovišť, které jsou z evropského pohledu nejednodušší, nejvíce ohrožené, vzácné či omezené svým výskytem jen na určitém území.

Soustava Natura 2000 sestává ze dvou typů chráněných území – ptačích oblastí a evropsky významných lokalit. Ptačí oblasti, kterých je na území ČR 41, vyhlásila vláda ČR nařízením v letech 2004 – 05, v roce 2007 a poslední 2 v roce 2009. Evropsky významné lokality byly shrnuty do tzv. národního seznamu, který byl jako celek schválen vládou a publikován v podobě jejího nařízení pod č. 132/2005 Sb., následně novelizován nařízením č. 301/2007 Sb. pro panonskou oblast a nařízením vlády č. 371/2009 Sb. pro kontinentální oblast. Celkem je na území ČR 1082 lokalit. (Ministerstvo životního prostředí)

AOPK ČR pak vydala Zásady managementu stanovišť druhů v evropsky významných lokalitách soustavy Natura 2000, které zahrnují i ochranu stanovišť vodních živočichů a rostlin. Významné ptačí oblasti se váží také na vodní druhy ptačtva a tím na vodní plochy.

7.7 Problémy v současnosti

Typickým příkladem je technický vodohospodářský stav většiny rybníků. Důsledkem chybného rozhodnutí minulého politickoekonomického systému o neuváženém rozsáhlém scelování orné půdy docházelo po desítky let ke splachům z povodí do rybníků. Seriozní odhady naznačují, že celá třetina kapacity rybníků je dnes zanesena bahnem. Odbahnění rybníků je dnes oprávněně nejzávažnějším problémem českého rybníkářství i celé české a moravské krajiny.

Podobně lze hovořit o donekonečna diskutovaném problému působení rybožravých predátorů (zejména kormorána, vydry a volavky). Stejně jako ve většině zemí EU, i v České republice tyto predátoři devastují rybí obsádky a populace způsobem, jaký nemá obdoby a je státem z pozice chráněných živočichů kompenzačně vykrýván v podstatě symbolicky. Jen v roce 2003 dosáhly predátory způsobené škody v chovech ryb spolu s volnými vodami částky okolo 570 milionů Kč, přičemž úhrady od státu se poskytovaly v desítkách milionů korun.

7.8 Malé vodní nádrže

Rybníky lze zařadit do kategorie malých vodních nádrží, které jsou definovány ČSN 75 2410 jako nádrže, jejichž objem pod hladinu ovladatelného prostoru (hladinu normální) není větší než 2 mil. m³ a největší hloubka nepřesahuje 9 m. (SKALSKÁ 2008)

Podle účelové funkce se malé vodní nádrže dělí na:

- rybochovné
- závlahové

- ochranné
- hospodářské
- rekreační
- ekologicko-stabilizační

Rybochovné nádrže (rybníky) se využívají výhradně nebo převážně k chovu ryb, příp. k přidruženému chovu vodní drůbeže. Zřizují se v klimaticky a půdně vhodných polohách, bezpečně zásobených vodou z místních toků, nejlépe v úzkých soutěškách, kdy se stavbou krátké a nízké čelní hráze získá rozměrná zátopová plocha s velkým nádržním prostorem. Nádrže jsou *ojedinělé* (polní, luční, návesní, lesní) nebo *skupinové* (rybniční soustavy). Velikost nádrží je rozdílná – od 0,25-0,50 ha (návesní rybníky) až po 100 a více ha velkoprodukčních rybníků.

Závlahové nádrže se zřizují pro zemědělské účely a plní funkci zásobní nebo vyrovnávací. Zásobní závlahové nádrže zajišťují vodu pro místní závlahy menších rozloh, ležících mimo oblast velkoplošných závlahových soustav. Zásobní objem musí být zajištěn na potřebné množství vody, její časové využívání a ekonomiku rozvodu tlakové vody postřikem nebo gravitací. Vyrovnávací nádrže vytvářejí zásoby vody pro krátkodobé řízení odběru ve velkoplošných závlahových soustavách a vyrovnávají průtokové poměry v závlahových sítích. Opakem závlahových nádrží jsou nádrže odvodňovací, které akumulují odtok z odvodňovacích soustav.

Ochranné nádrže (retenční) mají zadržovat velké vody a tím ochránit nižší území před povodněmi a erozními účinky vody. Zřizují se hlavně na horních úsecích toků a jejich provoz se usměrňuje tak, aby nádržný prostor byl většinu doby prázdný a schopný zachytit povodňovou vlnu. Nádrže můžou současně plnit funkci *záchytnou*, odstraňují-li z vody sedimentační hrubší splaveniny.

Hospodářské nádrže zajišťují vodu pro speciální potřeby sídla. Jedná se o funkci zásobní, protipožární, čistící nebo okrasnou. Mají zpravidla menší rozměry, objem 250 – 3000 m³ a uspořádání přízpůsobené účelu.

Rekreační nádrže mají charakter upravených „přírodních“ koupališť (většinou rybníků) nebo se zřizují jako umělá koupaliště. Provoz je podřízený hygienickým normám zohledňujícím místní klimatické podmínky, čistotu vody, kapacitní možnosti pobřeží a vodní plochy.

Dle způsobu zásobení vodou rozlišujeme nádrže:

- dešťové
- pramenní
- říční (potoční)

Dešťové nádrže (nebeské), zpravidla o menších rozlohách v územních kotlinách bez stálého průtoku vody, jsou odkázány jen na přítok srážkové vody nebo z tajícího sněhu. Z toho důvodu by měly být hlubší, průměrně alespoň 2 m, s nepropustným dnem a strmými svahy, aby se co nej-

více snížily ztráty vody průsakem a výparem. Jsou vodohospodářsky významné, neboť zachycují a zmírňují erozně škodlivé odtoky za prudkých dešťů a tání a umožňují využít akumulovanou vodu pro místní potřeby zásobovací, závlahové, při současném chovu ryb. Za teplého letního počasí u tohoto typu nádrže roste riziko nežádoucího poklesu obsahu kyslíku ve vodě.

Pramenní nádrže jsou zásobeny vývěry podzemní vody ve dně nebo břehových svazích. Vydatnost vývěrů může být doplňována v kombinaci s přítokem vody dešťové a sněhové. Podzemní voda se hodí po provzdušnění a obohacení kyslíkem k chovu studenovodních ryb (pstruhů, hlavatek) a po prohrátí k zásobovacím účelům. Zvláštním druhem těchto nádrží jsou prostory vytěžených a zaplavených šterkovišť, pískoven a lomů. Charakter nádrží do značné míry ovlivňuje a limituje chemické složení vody.

Říční (potoční) nádrže se zřizují přímo na tocích jako nádrže *průtočné*, *obtokové* nebo *náhonové*.

Nádrže průtočné jsou umístěny přímo ve vodním toku, jenž je současně hlavním zdrojem vody. Údolí toku je přepaženo čelnou hrází, uzavírající prostor nádrže. Přítok do nádrže není regulovaný a celé průtočné množství (včetně velkých vod) prochází nádrží. Toto řešení vyžaduje většinou vybudování nákladného přelivu k bezpečnému převedení velkých vod přes hrázové těleso, nebo podstatné zvýšení hráze k zajištění většího retenčního prostoru. Obojí snižuje hospodárnost investice. Dalším nepříznivým úkazem je narušení rovnovážného splaveninového režimu toku usazováním splavenin v nádrži, zejména v horních částech zdrže. Průtoky velkých vod nádrž nežádoucím způsobem promývají, narušují klidný vývoj mikroorganismů. Vlivem stálého proudění se snižuje teplota vody v nádrži.

Nádrže obtokové jsou napájeny vodním tokem, který nádrží protéká, ale větší průtoky jsou odváděny obtokovým kanálem kolem nádrže. Z hlediska rybního hospodářství je obtokový rybník vhodnějším řešením, neboť přítok do nádrže je do určité míry regulovatelný. Podélný obtokový kanál musí mít ale dostatečnou kapacitu k bezpečnému převedení vod a je veden často v zářezu ve vyšším terénu podél zátopové čáry nádrže.

Nádrže náhonové (boční) jsou budovány mimo vodní tok pomocí boční hráze. Takové uspořádání je možné pouze v plochých údolích. Nádrž je napájena náhonem, přítok je regulovaný. Odtok z boční nádrže je ovládán výpustí, voda odtéká zpět do vodního toku kanálem. Velké vody jsou vedeny v původním toku, neprocházejí nádrží a nenarušují podmínky klidného vývoje mikroorganismů. Za určitých podmínek je možné zřídit boční nádrž i v sousedním údolí, kde mohou být vhodnější geologické a topografické podmínky pro její stavbu. Přívod vody pak může být otevřený nebo tlakový.

Celkový vodní obsah nádrže se dělí na tyto hlavní prostory:

- 1. prostor stálého nadržení** (gravitačně nelze vyprázdnit, je tzv. mrtvý) je umístěný pod nejnižší provozní hladinou. U malých nádrží neexistuje, protože výpust se umísťuje do nejnižšího místa zdrže,
- 2. prostor zásobní** (akumulační) je nad stálým prostorem, bývá nazýván prostorem užitkovým, hospodářským,

3. prostor ochranný (retenční) je nad užitkovým prostorem a je omezen nejvyšší přípustnou hladinou. Slouží k částečnému zadržení velkých vod a snížení škodlivých účinků povodňových vln,

4. litorální zóna (prostor kolem hranice podmáčení).

K hlavním stavebním objektů nádrží patří hráz, přívodní a výpustné zařízení, objekty na převedení velkých vod, odběry a různá speciální zařízení.

Hráz je základním stavebním prvkem. Používají se na její stavbu zpravidla zeminy místních zdrojů, které se do prostoru ukládají nasypáváním nebo naplavováním. Můžou být prosté sypané nebo s těsnícím jádrem (jílovým, betonovým). Hráze z jiných materiálu (zděné, betonové) jsou u malých nádrží výjimkou. Podle terénního uspořádání, funkce a účelu dělíme hráze na čelní, boční a dělící, z hlediska půdorysného uspořádání na přímé, zaoblené, lomené apod.

V příčném profilu mají zemní hráze tvar lichoběžníku se sklonem návodního svahu 1 : 2 – 4 a vzdušného svahu 1 : 1,5 – 3 podle druhu násypové zeminy a podle výšky hráze. Tu určuje výška požadovaného vzduť vody v nádrži bezpečnostně zvětšená o 0,6 – 1,1 m nad nejvyšší hladinu vody v nádrži, resp. o 0,8 – 1,8 m nad hladinu ovladatelného prostoru (přes hráz se nesmí při rozvlnění hladiny přelévat voda). Na napouštění nádrže slouží **nápuštěné objekty** (gravitační kanál, potrubí s nápuštěným stavidlem, tlakové potrubí se šoupátkovým uzávěrem), k vypouštění pak **požeráky (kbely)** a bezpečnostní přepady (přelivy). (SALAŠOVÁ 2008)

7.9 Rekreační využití rybníků

Rybníky jsou využitelné k letní rekreaci u vody. Rybochovné nádrže primárně neslouží jako střediska koupání a letních vodních sportů, přesto mají v rekreačním potenciálu území významný podíl.

Rekreace se uplatňuje především v nížinách do 300 – 350 m n. m, kde jsou vhodné klimatické podmínky a dlouhá sezóna.

Kapacita je počítána:

- Dle velikosti vodní plochy – 3 m² na návštěvníka do 50 m od břehu
- Dle délky pobřeží pro vstup do vody – 7,5 cm na návštěvníka (dle výzkumu najednou do vody vstupuje a vystupuje 1/10 návštěvníků)
- Dle velikosti pobřežních ploch 10 m² na člověka (z toho 3 m² jako plocha na slunění, zbytek zeleň, hřiště)

Podle Jurčí (1983) můžeme koupaliště v přírodě rozdělit na:

- Koupaliště na tekoucích vodách

-
- potoky a řeky
 - údolní nádrže
 - koupaliště na stojatých vodách
 - rybníky a jezera
 - tůňe, nádrže, zatopené lomy, doly, průsakové vody

Zejména při letních rekreacích nastává určité přeplnění území kolem vodních prostor, což, jak uvádí Jurča (1983) s sebou nese řadu problémů a negativních jevů v mnoha směrech, např. oblasti psychologické a hygienické.

Letní využití vodních ploch

Ve vodě

- koupání
- plavání
- skoky do vody
- vodní pólo
- jiné vodní hry

Na vodě

- rybolov – rekreační a sportovní
 - jízda na lodkách
 - vodní turistika
 - kanoistika
 - veslování
 - vodní slalom
 - vodácké jízdy zdatnosti
 - plachtění na vodě
 - jachting
-

- vodní bicykly (šlapadla)
- vodní lyžování
- vodní motorismus (motorové čluny)
- hausboty

Pod vodou

- potápění
- plavání pod vodou
- rybolov pod vodou

Zimní využití vodních ploch

Ve vodě

- otužování
- koupel po sauně
- zimní plavání

Na ledě

- bruslení
 - hokej
 - curling (metaná)
 - plachtění na ledě
 - skijöring – jízda na lyžích za koněm
 - motocykly na ploché dráze na ledě
 - Podmínky, podle kterých je vhodné posuzovat vhodnost vodních ploch k rekreaci
 - přístupnost
 - přitažlivost
 - širě aktivit, které lze provozovat
-

Rekreace se v případě rybníků dostává často do konfliktu s rybářstvím a rybochovem. Možnosti rekreace u vody závisí především na kvalitě vody. Povrch dna přírodního koupaliště je jedním z faktorů zpříjemňujících pobyt ve vodě. Dno musí být písčité nebo vytvořené z drobných oblázků, pevné, bez balvanů, bahna, bez ostrých kamenů, porostů a jiných překážek pod hladinou. Do hloubky 1 – 1,5 m se doporučuje dno zpevněné. (Kolektiv 1981)

Výpočet návštěvnosti vodních nádrží (Zásady a pravidla územního plánování, 1983)

Kapacita návštěvnosti je závislá nejen na velikosti vodní plochy, ale i na využitelné délce pobřeží a rozsahu rekreačních ploch. Při výpočtu se určí délka obvodu nádrže a délka jeho využitelné části (d), vhodná pro vstup do vody a k situování přilehlých pobřežních ploch. Kapacita návštěvnosti vyplývá z využitelné části pobřeží (d) a ukazatele vstupu do vody (v).

$$K = \frac{d}{v}$$

Kde: K = kapacita návštěvnosti

d = využitelná délka pobřeží pro vstup do vody

v = ukazatel vstupu do vody

$$v = \frac{p * 12,5\%}{100\%} = \frac{0,6m * 12,5}{100} = 7,5cm \quad \text{na jednoho návštěvníka}$$

Kde: p = průchod k vodě = 60 cm

Celek: 75% návštěvníků je na břehu, 25% ve vodě – předpoklad, že z toho 12,5% vstupuje nebo vystupuje z vody

Př.: Vodní nádrž o rozloze 10 ha, využitelná délka obvodu $d = 225$ m.

$$K = \frac{d}{v} = \frac{22500}{7,5} = 3000 \quad \text{návštěvníků}$$

potřeba pobřežních ploch:

na 1 návštěvníka 10 m²

na 3 000 návštěvníků 3 ha

7.10 Použitá literatura

- BÁRTA, F., NĚMEC, J. a kol. Krajina v České republice. Praha: Consult, 2007. 399 s. ISBN 80-903482-3-8.
- ČERŇANSKÝ, M. Zakládání rybníků a stavby rybáren. Lidová architektura. [online] 2011 [cit 2011-05-30] Dostupné z [www: http://www.lidova-architektura.cz/architektura-historie/stavby-typy/rybniky-rybnikarstvi.htm](http://www.lidova-architektura.cz/architektura-historie/stavby-typy/rybniky-rybnikarstvi.htm)
- Historický vývoj. Rybářské sdružení České republiky. Ryby.cz [online] 2013 [cit 2013-09-20] Dostupné z http://www.cz-ryby.cz/05_historie.htm
- Historie rybníkářství a cechu rybářského. Rybářství Třeboň Hld. a.s. Rybarstvi.cz. [online] 2013 [cit 2013-09-20] Dostupné z http://cs.wikipedia.org/wiki/Rybn%C3%ADk_Ro%C5%BEmberk
- Jakub Krčín. Rybářství Třeboň Hld. a.s. Rybarstvi.cz. [online] 2013 [cit 2013-09-20] Dostupné z: http://cs.wikipedia.org/wiki/Jakub_Kr%C4%8D%C3%ADn
- Jurča, J. Nauka o rekreaci. 1. vyd. Brno: Vysoká škola zemědělská, 1983. 124 s.
- Kolektiv. *Rekreace v krajině. I. díl – Základní vztahy*. Praha: Státní zemědělské nakladatelství, Rada pro životní prostředí při vládě ČSR, 1981.
- Mapa. Mapy.cz [online] 2013 [cit. 2013-10-01]. Dostupné z: www.mapy.cz
- SALAŠOVÁ, A. Malé vodní nádrže, 2008
- SKALSKÁ, P. Malé vodní nádrže. Studijní materiál pro ÚTSS, 2. Ročník. KVHEM 2008
- Štěpánek Netolický. Rybářství Třeboň Hld. a.s. Rybarstvi.cz. [online] 2013 [cit 2013-09-20] Dostupné z: <http://www.rybarstvi.cz/stepanek-netolicky.html>
- The Ramsar logo. The Ramsar Convention on Wetlands. [online]. 2013 [cit. 2013-10-01]. Dostupné z: www.ramsar.org
- Zásady a pravidla územního plánování. Názvosloví. Brno: VÚVA, 1983.
-

08 PRŮMYSL

INDUSTRIALIZACE

URBANIZACE

8 Průmysl a urbanizace – vliv na utváření krajiny

Krajina není statický, nýbrž dynamický objekt. Významným dynamickým prvkem ovlivňujícím ráz krajiny je rozšiřování (nebo naopak mizení) sídel. Urbanizace (proces koncentrace obyvatelstva do sídel, měst) v určitém pojetí probíhá již od doby zakládání prvních sídel v období neolitické revoluce v 6. tisíciletí př. n. l., kdy se z kočujících sběračů a lovců stávají zemědělstí osadníci. Přesto – podstatné urbanistické zásahy do krajiny ovlivňující její dnešní charakter přichází teprve před přibližně 150 lety, v polovině 19. století.

8.1 Pojmy týkající se současných urbanistických problémů a (post)industriální krajiny

Suburbanizace - pojem byl odvozen z anglického slova „suburb“, které původně znamenalo předměstí, okrajové sídliště, okrajovou oblast. Jedná se o přesun obyvatel, jejich aktivit a některých funkcí z jádrového města, čímž dochází k rozšiřování území města. Suburbanizací vznikají areály nové výstavby označované jako satelitní městečka (suburbia), nákupní nebo průmyslové zóny.

Sídelní kaše, urban sprawl - urban sprawl je forma suburbanizace, kterou je možno považovat za nežádoucí z ekonomického, sociálního i environmentálního pohledu. Sprawl, neboli rozlézání zástavby do volné krajiny je charakteristický neřízeným a nepromyšleným umístěním rezidenčních nebo komerčních areálů do krajiny.

Smršťování měst, urban shrinkage - je obecně nejčastěji spojováno hlavně s populačním úbytkem ve městech a dalšími s ním spojenými jevy jako postupné stárnutí populace, vystěhovalectví mladších a kvalifikovanějších obyvatel a vznik neatraktivních lokalit tzv. sociálně vyloučených lokalit ve městech aj.

Brownfields - jsou opuštěné a nevyužívané průmyslové, dopravní, zemědělské nebo obchodní nemovitosti (budovy a území, např. bývalé sklady, továrny, nádraží, překladiště, přístavy a letiště). Jejich nevyužití drobí strukturu měst a je zdrojem ekologických, ekonomických a sociálních problémů ve městě.

Greenfields - jsou území, která dosud nebyla zastavěna a je využívána jako zemědělská půda nebo jde o ryze přírodní plochy. Problémem je upřednostňování výstavby na greenfields před recyklací a výstavbou na plochách brownfields.

Blackfield - území s extrémní kontaminací. Dekontaminace je natolik složitá a náročná finančně i časově, že tím vyváří výraznou překážku pro nové využití lokality.

Industriální dědictví - pozůstatky industriální kultury, které mají historickou, technologickou, sociální, architektonickou nebo vědeckou hodnotu (strojní zařízení, dílny, továrny, mlýny, skladiště, obchody, doly, dopravní stavby, infrastruktura, místa se vztahem k průmyslu).

Konverze - souhrn procesů, jimiž, po zániku původního účelu stavby či souboru staveb, jsou tyto prostorové struktury zachovávány a příslušným způsobem upravovány pro nové využití tak, aby dále sloužily pro nově vybranou funkci.

8.2 Urbanizace od poloviny 19. století

Období průmyslové revoluce v polovině 19. století vychází z filozofie „Osvícenectví“ vyzdvihující lidský rozum, vzdělanost, schopnosti člověka či přesné logické myšlení a je charakteristické překročením a narušením ostré hranice města a venkova, které bylo víceméně respektováno již od středověku, kdy městské hradby oddělovaly volnou „venkovskou“ krajinu s poli, lesy a venkovskými sídly od hustě zastavěné plochy měst. Hradby měst, které přestaly být funkční a naopak bránily zvyšování podílu městského obyvatelstva, byly bourány a města se začala rozrůstat o nové čtvrtě. Měřítko krajiny mění postupně přibývající nové dominanty v podobě továrních objektů, železnic a silnic. V důsledku rozvoje se u nás počet obyvatel během 19. století zvýšil 1,7 krát; podíl venkovského obyvatelstva se však neustále snižoval. Prostřednictvím industrializace již společnost nepřeměňovala prostor na základě přírodních podmínek místa, ale stále více se společnost i nová výstavba řídila vlastními pravidly ke krajině nešetrnými.

8.3 Poválečný rozvoj a období socialismu

Další hluboké a dramatické změny nastaly od 50. let 20. století, kdy začaly být ve volné krajině stavěny zemědělská družstva, a zanikla tradiční venkovská plužina. Během této doby bylo výrazně urychleno stěhování obyvatel z venkova do měst a zároveň bylo propagováno charakterové přiblížení se vesnice městu, což vedlo k uniformitě a ztrátě tradiční tváře venkova. Řada měst se v tomto období rozrůstala do přilehlé krajiny, nové čtvrti byly často řešeny schematicky, s pravidelnou uliční sítí, města byla rozšiřována o panelová sídliště, v uhelných revírech byly sídla obklopeny industriální krajinou s haldami, odkališti a průmyslovými areály. Volná krajina a město v mnohých oblastech srostly v nepřehledný, nerozdělitelný celek. Specifickým rysem této etapy se stává také mizení sídel zapříčiněné odsunem sudetských Němců, výstavbou vodních nádrží a rozsáhlou povrchovou těžbou hnědého uhlí. Celkem bylo z krajiny vymazáno přibližně 1200 vesnic.

8.4 Suburbanizace dneška

Současný trend změn v krajině je charakteristický zejména suburbanizací a „fenomémem rodinného domu“ – snem o vlastní vile se zahradou a výhledem do krajiny - snem myšlenkově spojeným se šťastným a spokojeným životem. Z důvodů stále nové výstavby dochází k radikální změně poměru plochy města a rozpínajících se předměstí. Nekonečné suburbie jsou však nesoběstačné a závislé na vnitřním městě - jejich znakem a nutností se stává osobní automobil, který je jedinou spojnici mezi bydlištěm, rozsáhlým nákupním centrem na předměstí a centrem města. Aktuálními pojmy a tématy ve vazbě na urbanismus současnosti jsou suburbanizace, sídelní kaše, smršťování měst a problematika brownfields.

8.5 Industriální památky

Za Industriální památky považujeme odložené výrobní objekty a jejich navazující infrastrukturu. Jsou to především továrny, pivovary a textilky, důlní věže, cukrovary, skladiště, strojírenské haly, drážní objekty, pekárny a tiskárny, hutě, mlýny, kotelny, elektrocentrály, energovody, industriální stopy, které mohou vyvolávat pocit zmaru i romantické vzrušení a nostalgie. (Charta industriálního dědictví, 2003 In MATĚJKA 2009)

8.5.1 *Historický vývoj zájmu o průmyslové (industriální)dědictví*

Pokud se chceme zaměřit na rozvoj postindustriálního sídla, je vhodné vycházet z vývoje zájmu lidské společnosti nad otázkami nového využití starých průmyslových prostorů a do řešení interpretovat nejen zákony, ale také charty a prohlášení. Ochranou a uchováním průmyslových památek se věnuje obor zvaný průmyslová archeologie, který se zrodil v 70. letech 20. století ve Velké Británii. Ta je obecně považována za průkopníka v této oblasti neboť se zde projevil jako první ve světě soustavný a seriózní zájem o výzkum objektů z období industriální revoluce. (MERTA 2002 in MATĚJKA 2009)

První mezinárodní kongres věnující se uchování průmyslových památek se konal roku 1973 v Iron Bridge. Toto období je zlomové ve vývoji průmyslu; ve většině vyspělých zemí Evropy dochází k úpadku tradičních výrobních odvětví, jako je např. těžba a zpracování uhlí a rud, těžký průmysl, ale i textilní průmysl a další. Následkem toho došlo v mnoha městech k uvolnění průmyslových objektů, někdy i celých průmyslových areálů. Cesta vytváření obecného zájmu byla zdoluhavá a mnohé z těchto objektů byly doceněny až v devadesátých letech. Do období před 30 lety nikoho nenapadlo tyto budovy a areály nějakým způsobem chránit, natož bojovat proti jejich zbourání - vždyť ještě dnes lze často slyšet hlasy, že jsou jen jizvou na tváři města. (ZEMÁNKOVÁ 2003 in MATĚJKA 2009)

Zlomovým se stalo založení organizace TICCIH (The international Committee for Conservation of industrial heritage), která vznikla za cílem zastřešit mezinárodní spolupráci v oboru uchování průmyslového dědictví a péče o něj v roce 1975. Setkání jsou organizována co 3 roky. V roce 2003 byla sepsána Charta industriálního dědictví (v originále The Nizhny Tagil Carter for the Industrial Heritage), která stručně shrnuje podstatu industriálního dědictví, upozorňuje na jeho celospolečenské hodnoty a zároveň definuje hlavní priority a způsoby, jak tuto nedílnou součást našeho kulturního dědictví chránit a napomoci jejímu zachování.

V České republice lze za počátek péče o průmyslové dědictví považovat rok 1958, kdy byl vydán zákon č.22/1958 Sb. „O kulturních památkách“. Pořízení soupisu se však v počátcích omezovalo výhradně na památky předindustriálního období a doba industrializace byla považována za etapu vývoje společnosti, kterou není třeba významně chránit. (Mazáč, 2003 In MATĚJKA 2009). Špatný stav péče o technické památky a průmyslovou architekturu vedl v roce 1987 ke vzniku Sekce ochrany průmyslového dědictví (SOPD) při Národním technickém muzeu v Praze. Devadesátá léta minulého století v České republice jsou charakteristické překotnou změnou vlastníků průmyslových objektů, privatizací a restitucí. Docházelo k útlumu průmyslových odvětví a výrazně přibývalo opuštěných průmyslových areálů. Při vyhlašování útlumových programů byla zcela pomíjena možnost nového využití těchto areálů, což je zásadní diference od uzavírání průmyslo-

vých provozů v západní Evropě. Tam byly často zpracovány ještě před ukončením výroby návrhy na následné využití. Na stále navyšovaných odvalech byla poté realizována umělecká díla apod.

Od roku 1995 vedl ústav památkové péče programový projekt MKČR „Výzkum industriálních a technických objektů a areálů“. Dokumentaci týkající se uhelného hornictví zpracovával odborný tým specialistů SPÚ v Ostravě. Jako reakci na chátrání průmyslových památek SOPD připravila v roce 1997 výstavu „Nepřemění se technické objekty a industriální stavby v ruiny?“ a ukázala na základní problém postupného chátrání a následné demolice při nenalezení funkce objektu. Postupné pochopení nemožnosti uchovávat nekonečné areály muzeí průmyslu nastavilo trend rekonverze průmyslových areálů. Důležitým trendem současnosti se tedy stala péče a využití také průmyslových objektů památkově nechráněných. Od roku 2002 se tímto směrem zabývá Výzkumné centrum průmyslového dědictví VCPD při ČVUT v Praze. (ZEMÁNKOVÁ 2003 in MATĚJKA 2009)

8.6 Hodnota industriálních krajín

Industriální dědictví není jen kulturní hodnotou (stejně tak jako vývoj civilní architektury – obydlí, hudby a jiného umění), ale je to svědek období rozmachu mnohých českých a moravských měst. Technické památky jsou dokladem vývoje lidstva, jeho smýšlení, estetiky a evoluce, výrazu. Je třeba si uvědomit, že mnohá velká města vděčí za svůj rozvoj právě období rozvoje průmyslu. Pro tvář Ostravy je rozvoj průmyslu obzvláště markantní. V 18. století se začala budovat Severní dráha Ferdinandova, v té době byly také objeveny mohutné zásoby uhlí a vznikly první vysoké pece na výrobu oceli. To je doba, kdy Ostrava začíná významně růst a stává se jedním z největších měst v zemi. Když se člověk projde městem, tak ho překvapí, že zde prakticky nejsou historické domy, ale převažují stavby z 19. a přelomu 20. století. Industriální dědictví v takovémto městě je to - co mu dodává neopakovatelnost více než historické stavby. Mnohé industriální stavby jsou dnes už sice opuštěné a chátrají, ale to, že leží v těsné blízkosti centra města a v návaznosti na významné dopravní tepny, je řadí mezi dominanty města, bez kterých si občané své město nedokáží představit. Překotnost, rychlost a množství změn postihlo nedozírně všechny obyvatele i přírodu, vrylo se hluboko do lidských duší a proto je potřeba s nimi nakládat obezřetně, starat se o ně, dokumentovat a v neposlední řadě vytvořit o nich povědomí v celé společnosti.

Industriální architektura může rozvíjet osobnosti lidí, pomáhat chápat kulturní a sociální souvislosti oblasti; industrie – to už není fungující průmysl – to je pojem obsahující spíše nový zážitek, než vzpomínku. (DVOŘÁKOVÁ 2007 in MATĚJKA 2009)

Industriální architektura také splňuje potřebu současného člověka, který vyhledává vše nekonvenční, alternativní. Jde o typický rys naší nevyhraněné společnosti. Vztah k industriální architektuře se mění i mezi laickou veřejností. Ještě před deseti lety byly továrny něco hanlivého, co připomínalo dobu komunismu. V současnosti si lidé začínají uvědomovat, jaké máme kolem sebe krásné a zajímavé budovy. (SPÁČIL 2005 in MATĚJKA 2009)

8.7 Ohrožení industriálních krajín

Většinu industriálních památek charakterizují pozůstatky z předešlého intenzivního využívání a zároveň mizerné údržby. Často jsou poznamenány devastujícími stavebními zásahy a jsou „zaneseny špínou“. Neutichající a stále diskutovanou otázkou tedy zůstává: Jak naložit se zavřenými továrnami, celými přilehlými areály, odvaly – má význam tyto areály zachovávat a pokoušet se je chránit nebo přeměnit pro jinou funkci potřebnou ve městě či regionu? Jak vést boj proti tendenci trhu, kdy spekulanti s pozemky budou vždy nahrávat situacím vedoucím k záměrně řízenému chátrání areálů a následné demolici s vidinou zisku lukrativních pozemků umístěných často v blízkosti centra města? Pro demolice je dalším častým argumentem také skutečnost, že ve většině případů uzavření starých, znečišťujících továren znamenalo kvalitní přínos životnímu prostředí a že po mnohaleté exploataci zůstávají pozemky i pod budovami silně kontaminovány, což zvyšuje náklady na jejich nové využití. (Fragner, Hanzlová, 2005 In MATĚJKA 2009) Na druhou stranu tyto areály nejenže představují kus historie města Ostravy, ale i místní obyvatelé je označují za identitu místa, jsou s nimi spjati.

8.8 Stručné pojednání o problematice brownfields a využití postindustriálních ploch

Brownfields. Pozemky a budovy v urbanizovaném území, které ztratily svoje původní využití nebo jsou málo využité, mají často ekologické poškození a zdevastované výrobní budovy. (Jackson, 2008 in MATĚJKA 2009) Mohou představovat rozsáhlou část zastavěného území měst. Problematika brownfields se jako důsledek strukturálních změn společnosti objevuje mezi politickými tématy v rozvinutých zemích asi od roku 1970. V České republice je problematika brownfields řešena poměrně krátce, asi od roku 1997, kdy se začaly projevovat problematrické důsledky umělého udržovaného vývoje restrukturalizace z období před rokem 1989 a kdy výrazně docházelo k velkému ukončování nebo utlumování provozů velkých průmyslových podniků.

Přerušení koloběhu zanikání a opětovného vznikání – jak by se proces vzniku brownfields dal také popsat - je pro rozvoj průmyslových měst velkým problémem. Tyto plochy jsou totiž napojeny přímo na zbytek města – prostorově, funkčně i vizuálně navíc velmi často ve středu měst. V případě jejich nevyužití tak vzniká výrazná jizva obrazu města. Brownfields – to je soubor příležitostí, které by úspěšně revitalizovaná plocha městu a jeho občanům mohla nevyužívaná oblast přinést. Pozitiv v případě konverze brownfields je celá řada od pozitivních dopadů na suburbanizaci, přes zlepšení hospodářské základny města až po estetický vzhled a zvýšení kvality života občanů dotyčných obcí. Úspěšně řešené brownfields může přinést efektivnější a hospodárnější využívání ploch v zastavěném území spojené s omezováním prostorového růstu města. Příchod nových investorů do těchto objektů by měl mít za následek redukci zbytečných záborů půdy na zelených loukách (greenfields) a naplnit tak dnes tolik prosazovaný princip trvale udržitelného rozvoje. Další příležitostí pro plochy brownfields je ekologické vyčištění jejich prostředí, přičemž se také otevírá možnost nových zakázek pro firmy z okolí zabývající se sanací ekologických zátěží. Po úspěšné sanaci dojde k podstatnému zlepšení stavu jednotlivých složek životního prostředí města, především jeho centra, které je nejvíce exponované. Následnou úpravou vhodných vyčištěných ploch může dojít ke zvětšení celkové rozlohy veřejně přístupné zeleně na administrativním území obce. (VOJVODÍKOVÁ 2005, JACKSON - b 2005 in MATĚJKA 2009)

8.9 Problémy využití brownfields

Hlavní problémy při regeneraci brownfields způsobují majetkoprávní vztahy, nedostačující legislativa, vysoké náklady na regeneraci, ekologické zátěže a konkurence greenfields. V České republice chybí přiměřená úprava právního rámce, vhodné nástroje, státní programy rozvoje brownfields a také zkušenosti. Ostrava vykazuje zhruba 15 % zastavěné plochy v kategorii opuštěných průmyslových a zdevastovaných ploch. Některé z nich jsou pro rozvoj města i celého regionu významné. (Magistrát města ostravy, 2008 In MATĚJKA 2009) Neřešený rozpor mezi potenciálními možnostmi rozvoje a ekonomickou realitou může na dlouhou dobu vývoj regenerace brownfields zmrazit a ve svých důsledcích vést ke snahám zajistit městské funkce i nové rozvojové plochy jinde, zejména extenzivním rozvojem, směřujícím k městským periferiím za pokračující devastace brownfields lokalit. Dostatečnou výstrahou a motorem pro snahu o co největší znovuvyužití by měl být fakt, že přítomnost nevyužívané, zpustlé plochy a zdevastovaných objektů v kompaktní zástavbě snižuje atraktivitu dané lokality a hodnotu pozemků i nemovitostí pro potenciální investory, existující podnikatelský sektor i pro stálé obyvatele v jejich okolí. V oblasti se kumulují sociální, ekonomické i environmentální problémy a dochází k postupnému procesu „vymírání středu města“. (Jackson 2008 in MATĚJKA 2009)

8.10 Urban sprawl jako negativní činitel ve znovuvyužití brownfields

Mezi jedny z nejsilnějších faktorů, které ovlivňují v současné době vznik brownfields, popřípadě odsun jejich řešení do pozadí, je proces „urban sprawl“. Ten je být definován jako plošné rozrůstání (bujivé rozpínání) města formou výstavby jeho nových objektů a čtvrtí,

rezidenčních i komerčních, v jeho těsném zázemí i v odlehlejších lokalitách, kde díky tomu je obtížné rozpoznat hranice města. Tato nová výstavba je charakterizována rozvolněností, nízkou hustotou a prostorovou roztržitostí. Často se jedná o zástavbu na volných plochách („greenfields“) bez jakékoliv infrastruktury a občanské vybavenosti. Vznik jevu urban sprawl spadá do období 30. let 20. století, kdy ve Spojených státech začala výstavba rozsáhlých čtvrtí obytných domů jako jedna ze součástí amerického rozvoje. V České republice je určitá forma urban sprawl evidována až od 60. let 20. století, a to v podobě výstavby naddimenzovaných sídlišť, které nebyly provázány architektonicky, infrastrukturou ani dopravními sítěmi s původními kompaktními městskými centry. (HNILÍČKA 2005). Další negativní rozvoj tohoto druhu u nás se začal odvíjet po roce 1989. V posledních patnácti letech tak dochází v České republice k významným změnám v uspořádání měst. Typickým trendem je jejich prostorové rozšiřování bez přiměřeného přírůstku počtu obyvatel.

V okolí měst vznikají nové obytné okrsky a komerční zóny, které přináší poměrně radikální a v podstatě nevratné změny v našem systému osídlení. Tato negativní suburbanizace se rozvíjí především v zázemí našich největších měst (Praha, Brno, Plzeň, Olomouc, Ostrava...), kde se vedle rodinných domků staví hypermarkety, velká nákupní centra a zakládají se industriální zóny se sklady, logistickými centry i výrobou. (DOSTÁL 2008 in MATĚJKA 2009)

Rozvoj těchto příměstských zón často nepřímou podmiňuje úpadek vnitřních částí měst. Odchod obyvatel s vyššími příjmy ze čtvrtí vnitřního města a ze sídlišť na předměstí přináší snížení sociálního statusu těchto čtvrtí. Významný dopad má relokační komerčních funkcí z centra na před-

městí. Maloobchod se stěhuje za zákazníky na okraje měst a rozšiřující se výroba potřebuje větší plochy, které nachází za městem. Tím dochází k tomu, že ve vnitřních městech zůstávají nevyužité pozemky. Doprovodným prvkem je pak zvyšující se závislost na automobilové dopravě, nedostatek financí na obnovu existující výstavby, či existující nedostatečně využitě infrastruktury v jádrech měst. Sociologická segregace obyvatelstva s nebezpečím, že městská sídliště se postupem času stanou ghety se zvýšenou kriminalitou a s vybydleným, poloprázdným bytovým fondem. V neposlední řadě to jsou škody na životním prostředí, které mají zpětný dopad na kvalitu života lidí, kteří ve městech nebo kolem nich žijí (hluk, znečištění ovzduší, nakládání s odpadem i neprostopnost krajiny). (TABACH 2005; JACKSON 2002 in MATĚJKA 2009)

8.11 Postindustriální vegetace a možnost využití brownfields jako městského nebo krajinného parku, příklady ze zahraničí

Jednou z možností nového využití průmyslových areálů kde byla ukončena činnost a navazujících ploch brownfields je zakládání veřejných městských parků. Konverze postindustriálních ploch v parky se vyvíjí přibližně od 80. let 20. století. Příkladem můžou být například francouzský park La Villette (1984) vzniklý na ploše bývalých jatek, nebo Park de Bercy (1995). Mnoho příkladů můžeme nalézt taky v oblasti německé (post)industriální oblasti Porúří. Velmi zdařilým příkladem konverze průmyslového areálu v park je Landschaftspark Duisburg Nord navržený Peter Latz & Partner. Podrobným rozbořením jednotlivých přeměn v oblasti Porúří se zabýval ve své bakalářské práci Průmysl vs. zahrada Ondřej Semotán (2008).

Mezi nově zakládanými parky je stále vyšší procento těch, které vznikají na ploše brownfields a více či méně pracují také s průmyslovou minulostí prostoru a s vegetací, která je pro tyto areály typická. Proto se také objevují nové přístupy jak zacházet s touto specifickou a identitu místa vytvářející skladebnou částí nového „parku“.

V nových přístupech jsou více zohledňována ekologická kritéria a příroda je zapojována do struktury města. Snahy o ekologicky fungující park a o vnesení prvku divokosti do městského prostředí nám ukazují schopnosti přírody vytvořit a zachovat se. Příkladem úspěšného projektu, kde je sukcese brána jako klíčový koncept návrhu je německý park v Saarbrückenu. Byly zde ponechány ruiny staré industriální doby a plochy spontánní vegetace doplněny nově založenými plochami lučních trávníků s domácími druhy. Spontánní vegetace je tak postavena do kontrastu s více spořádanou konvenční výsadbou a zdá se, že tento princip je velmi vhodný. Dalším příkladem nového parku využívajícího sukcesní procesy je Gleispark v Porúří (Frintrop, Essen, Německo), který je založen na místě bývalého odstavného kolejiště. Vegetace se během doby neuzívání taxonomicky obohatila a stala velmi hodnotnou; cílem dalšího vývoje je tedy již pouze přiměřená péče, vytvoření obyvatelnosti a ponechání vegetace dalšímu přirozenému rozvoji.

Výzkumy poslední doby (občanského sdružení Civitas per populi) navíc ukazují, že častý vizuální kontakt s přírodním prostředím pozitivně ovlivňuje kapacitu naší pozornosti, soustředění se na práci, studium apod. (FRANĚK 2008 in MATĚJKA 2009)

Zároveň se ukazuje, že vizuální vlastnosti, které by mělo mít prostředí pro rekreaci, velmi dobře splňuje právě postindustriální vegetace. Jsou to totiž prvky prostředí jako fascinace (přirozená při-

tažlivost a atraktivnost), komplexita (složení z mnoha rozmanitých prvků), koherence (skládající se z prvků, které k sobě patří) a pokračování (umožňuje představu prostoru a jeho pokračování). (KAPLAN 1989) Přírodní prostředí postindustriální vegetace tyto parametry ideálně splňuje.

Enviromentální přínos postindustriální vegetace spočívá jen v habitatech divoké přírody. Stojí také za zmínku, že taková místa v městském prostředí přispívají k redukcí hluku, hrají roli ve zlepšování znečištění vzduchu, povrch absorbující srážky a zároveň mohou být příležitostí pro rekreaci.

Vedle alternativních parků nabízejících divokost přírody v městském prostředí vzniká v zahraničí také řada nových veřejných parků na plochách brownfields, které mají blíže k tradičně formálním parkům. Kromě ekologického hlediska je důraz kladen především na jejich multifunkčnost.

Je žádoucí, aby byl park zapojen ve struktuře města a zároveň město bylo součástí parku. Městské kulturní a jiné aktivity, restaurace, divadly, muzea, to vše se musí stát součástí parku. Kultura a příroda, město a park se mohou vzájemně doplňovat. (MATYÁŠOVÁ 2008 in MATĚJKA 2009)

8.12 Situace využití postindustriálních areálů v české republice

V České republice se zájem o industriální dědictví se díky politické situaci „naplno“ začal rozvíjet až po roce 1989. Za zvýšením zájmu lze spatřovat důvod také k extrémnímu rozsahu vyřazování průmyslových podniků ze své funkce. Zatímco v architektonickém prostředí již došlo k realizacím zdařilých konverzí průmyslových objektů (alespoň drobných budov), v prostředí zahradní a krajinářské architektury dosud nedošlo k žádnému výraznému počínu. (SEMOTÁN 2008)

Důvodem této neuspokojivé vizitky je pravděpodobně řádově nižší ekonomická návratnost realizace vybudovaného parku (i když to platí jen nepřímě, neboť park může výrazně zvýšit ekonomickou hodnotu okolního bydlení), a také nedostatek financí ve veřejném prostoru (parky nejsou většinou na rozdíl od budov soukromým majetkem). V porovnání s Německem v České republice také výrazně chybí tradice zahradních výstav, které jsou v Německu výbornými nástroji pro využití postindustriálních ploch. Řada cenných průmyslových objektů a areálů je ještě v užívání, naproti tomu řada z nich rychle chátrá a nalezení nového využití a jeho uskutečnění je nutné v co nejkratší době. (MATĚJKA 2009)

8.13 Možnosti zahradně - architektonické tvorby ve starých průmyslových areálech

V době nedostatku volného prostoru ve velkých městech je v současné postindustriální době, kdy řada provozů vypadá ze své funkce, jistým plýtváním tyto plochy ponechat ve stagnaci. Proto je aktuální otázka recyklace poprůmyslových (postindustriálních) ploch, která si klade za cíl mimo jiné i zadržení expanze měst do svého okolí – tak, aby se docílilo udržitelného rozvoje měst. Jen obtížně lze implantovat rozsáhlejší zelené plochy do organismu města, výjimku tvoří právě bývalé výrobní objekty. Pro svůj rozsah jsou často předurčeny pro napojení do systémů vyšších řádů, jakým jsou městské systémy zeleně a ÚSES, v jehož rámci mohou po čase hrát i významnou roli.

Primární kontrast - samotná podstata návratu vegetace do míst odkud byla odebrána a kde po času průmyslové záře vládly podmínky mnohdy abiotické je dostatečně silným, avšak přirozeným kontrastem a jistě by bylo vždy vhodné alespoň v základu uvažovat o návratu vegetace do takových postižených míst, řada kompozic těžší právě z takového kontrastu, ten je pak umocněn takovou formou vegetace, která se blíží formacím přirozeným. Jsou to mnohokrát zmiňovaná společenstva sukcesní. Více než v kterýchkoliv kompozicích je možné se těmito společenstvy zabývat právě na plochách postindustriálních. Park, či jiný útvar zahradní architektury pak může být i experimentální a velice dynamickou plochou, kde je možné se poučit například o specifické rezistenci jednotlivých druhů rostlin.

Kontrast vegetace vyrůstající z postindustriální matrice je nositelem silné symboliky zvratu, lze jej chápat jako zvrát k lepšímu, přirozenějšímu, s touto symbolikou lze pracovat a metaforicky tak měnit, nebo pouze přejmenovat některé části provozů na zahradně architektonické prvky, například prosklené haly na skleník, části betonových a kovových konstrukcí budov a jeřábů na pergoly a treláže, odkalovací a chladicí nádrže na vodní biotopy a bazény atp. a věnovat tento prostor spontánnímu vývoji, který zde pod těmito jmény může předvést své pestré kreace. Je potřeba hledat nové funkce pro staré věci, v řadě případů není třeba ani stávající konstrukce upravovat, pouze je zpřístupnit, očistit nebo doplnit. Velice potřebná a přínosná je v mnoha případech mezioborová spolupráce, například s architekty a výtvarníky, jelikož se jedná až na výjimky o díla komplexní a komplexní přístup umožní je vytvořit i obyvatelnými.

Zahradně architektonická tvorba může být tím, co zprostředkuje novou identifikace obyvatel krajiny, ať městské nebo mimoměstské, vytvoří symboly jejich domova v širším slova smyslu a může vytvořit i nové orientační body v krajině, k těmto je potřeba přistupovat zvláště citlivě. Formálně kompoziční postup při samotné konverzi je již dílem autora, je možné tvaroslovně kontrastovat, nebo tvarosloví přejímat, podstata se může objevit pouze v použití materiálů, je možné se nechat strukturami vést nebo jimi procházet napříč. Téměř vždy je možné hovořit o silném genu loci. Prázdnota a klid v dřívě plném, pulsujícím a rušném prostředí přináší pocit neutěšenosti prostoru. Tato atmosféra je prvkem, s nímž je možné v kompozici uvažovat například pro tvorbu tematických a meditačních zahrad a s ohledem na řadu aspektů vyvolává množství existenciálních otázek. Členitost prostředí, otevřenost a uzavřenost, veřejnost a soukromí, celek a detail, definované architekturou a terénem jsou jednoznačně jedním z hlavních motivů současného zahradního umění, postindustriální objekty často nabízejí neobvyklá řešení těchto principů, jinak obtížně budovatelných.

Využití takového potenciálu představují četné tematické zahrady, se zaměřením na kompozici vegetačních prvků, ale i sportovní aktivity, vzdělávání, umění, zábavu, atd. Při zachování struktur minulosti pracujeme s historií, s časovými rovinami a dílo má pak další rozměr. Při jeho správném využití je barevnější než dílo nové, které na svou historii teprve čeká.

8.14 Možnosti využití postindustriální vegetace

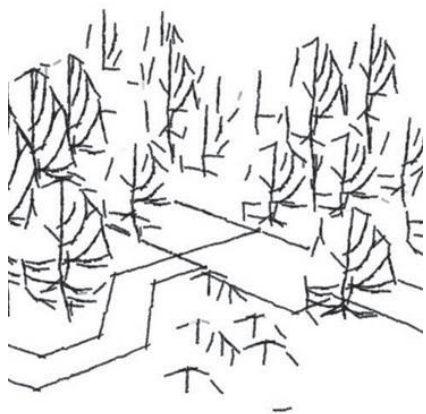
Zvláštní pozornost je v práci věnována postindustriální vegetaci, jejímu hodnocení a možnostem využití a začlenění do organismu města. Následující dělení vychází z množství změn v postindustriální vegetaci respektive poměru ponechání vývoje sukcese a lidských zásahů. Snaha o co nejvýstižnější pojmenování jednotlivých typů nakonec vyplynula v ponechání, adjustaci, komplementaci a negaci.

1. Ponechání - divočina (wilderness - wildlife)

Český překlad slova wildlife zní doslova „divočina“ či „divokost“. V anglické literatuře se v současnosti často používá tento termín v souvislosti se spontánní postindustriální vegetací. Divočinou jsou označována místa, která se ponechávají zcela přírodě a jejímu vývoji. Nazýváme takto lokality, kde se příroda má postarat „sama o sebe“ - bez zásahů člověka. Tento typ vegetace najde uplatnění zejména v odlehlejších částech průmyslem zasažených oblastí nebo v místech, kde je vývojové stadium botanicky nebo zoologicky hodnotné a zásah by znamenal narušení. Příkladem může být výzkum entomologů Ostravské univerzity, kteří popsali na odvalech 234 druhů brouků mezi kterými je mnoho vzácných a ohrožených druhů. V místech výstupů horkých plynů z nitra doutnajících hald se například vyskytuje celoevropsky vzácný druh drábčička – *Staphylinus pedator*. (MATĚJKA 2007)

Obr. 51, Obr. 52 Wildlife – divočina – ponechání (MATĚJKA 2009)

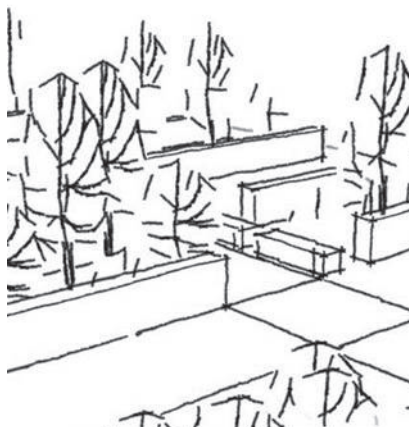

Obr. 53, Obr. 54 Adjustace – úprava (MATĚJKA 2009)

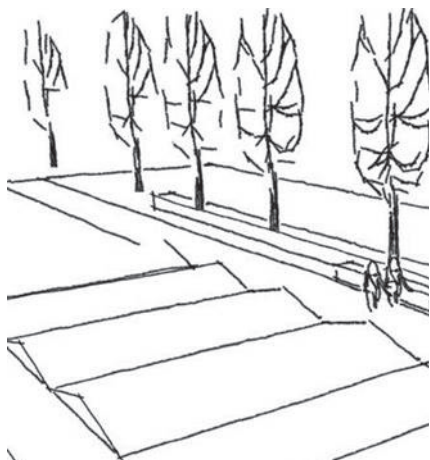
2. Adjustace (úprava) - ponechání sukcesní vegetace se zpřístupněním prostoru

U tohoto typu práce s vegetací je brán zřetel na přirozenou sukcesi, ale již zde vstupuje zásah člověka a předpoklad intenzivnějšího využití prostoru lidmi. Pro práci s vegetací v tomto typu by se dal použít pojem „řízená sukcese“, která představuje vývoj vegetace se vstupem cizího činitele

(nastartování procesu, usměrňování žádoucím směrem). Jedná se tedy o způsob péče, při kterém je vývoj rostlinných společenstev na daném území významně ovlivňován člověkem, a to tak, aby tyto fytoceenózy v co nejkratší době dosáhly požadovaných vlastností. K nejčastěji používaným metodám řízení sukcese patří introdukce rostlinného materiálu a různé způsoby údržby porostu (mulčování, borkování, sečení). Vlastní postup zahrnuje podporu spontánně vznikající vegetace, její doladování a posilování. Základním východiskem je znalost jednotlivých sukces-

Obr. 55, Obr. 56 Komplementace – doplnění (MATĚJKA 2009)

Obr. 57, Obr. 58 Negace – potlačení (MATĚJKA 2009)

ních stádií ve vztahu k typu a vlastnostem konkrétního substrátu. Tento typ nalezne uplatnění jak v odlehlejších oblastech průmyslem ovlivněné krajiny, tak i v územích přetvářených na parky v případě, že je dodrženo pravidlo zpřístupnění základní sítě cest nebo pěšin. Vytvoří se tedy jakási městská divočina, která ve srovnání s tradičními prvky může vyvolat motivaci k aktivitě, kterou bychom jinde nekonali - např. inspirovat k průzkumnickému a dobrodružnému chování. Potěšení z městské divočiny pramení z její vitality a nepředvídatelnosti, z pocitu, že zůstává tam, kde by neměla.

3. Komplementace (doplnění) - zachování segmentů postindustriální vegetace a její dotvoření novými skladebnými prvky

Spontánní vegetace je zde postavena do kontrastu s více spořádanou konvenční výsadbou. Přirozená vegetace se zde daleko více než v předchozím typu podřizuje návrhu tvůrce, který pouze využívá její atraktivitu a divokost k dotvoření svého záměru. Je zde jasně definována a zřetelná péče o prostor. Charakteristickými prvky mohou být například stříhané živé stěny, pravidelné cesty nebo rastry stromů. Tento typ se daleko více podobá konvenčnímu charakteru veřejného prostoru a jeho uplatnění bude zejména v oblastech s předpokladem vyšší intenzity využití.

4. Negace (potlačení) - ignorování stávající vegetace, její likvidace a tvorba novými prvky. Jedná se o pravý opak divočiny (wildlife)

Tvůrce zde popírá postindustriální vegetaci a pracuje výhradně s novými kompozičními prvky. Často vegetace doplňuje architektonický charakter průmyslové stavby - nepočítá však s doplněním charakteristické vegetace. Tento typ nachází uplatnění zejména v blízkosti objektů, které prošly konverzí nebo v územích kde proběhla na ploše brownfields nová výstavba.

Z přecházejícího popisu jednotlivých základních typů je zřejmé, že tyto skupiny jsou jen ztěží uplatnitelné odtržitě. Pro vytvoření fungujícího prostoru v postindustriálním území je potřeba kombinovat podle funkce, využití a primárního účelu konkrétní plochy. Výhodou prvních dvou typů (převážně zachovávána postindustriální sukcesní vegetace) spočívá v tom, že snadno kolonizuje ta místa, která by bylo extrémně složité obnovit konvenčním způsobem a tak nejen zachovává a podporuje postindustriální estetiku místa, ale zároveň snižuje náklady a náročnost úprav prostoru. Na druhou stranu je zřejmá lidská touha a potřeba po čistém, přehledném, jednoduše pojmenovatelném a známém prostředí, což splňují více poslední dva typy.

8.15 Specifický příklad – železniční brownfields

Vymezení definice železničních brownfields vychází z obecné definice brownfields. Železničními brownfieldy rozumíme drážní pozemky (kolejiště), budovy a ostatní objekty sloužící drážní dopravě, jež pozbyly svou původní funkci a jsou v současné době ponechány ladem. Mezi hlavní příčiny vzniku železničních brownfields patří velká vzdálenost stanic od sídla, což je patrné zejména na místních tratích a u malých obcí. Obzvláště ve vrchovinách a pahorkatinách je důležitým hlediskem také větší délka trasy železničního spojení oproti silničnímu, což je způsobeno nutností dodržovat niveletu trati. Ve spojitosti se špatným technickým stavem místních železnic (a tím pomalou přepravou) jsou pro osobní dopravu železnice do značné míry znevýhodněny. Oproti tomu v nižších polohách (například na Jižní Moravě) klesal význam železnice z důvodu

ukončení těžby místních ložisek hnědého uhlí a omezení pěstování cukrové řepy. Její doprava byla důvodem k výstavbě některých místních železnic. Dalším aspektem je transformace výrobní sféry z velkých státních podniků do více menších soukromých firem. Pro tyto menší subjekty je možnost železniční dopravy málo flexibilní a těžkopádná a nese sebou zvýšení podílu přepravy zboží i materiálu kamiony. S tím souvisí i zánik četných továrních vleček a tlak na zrušení provozu některých, zejména koncových, lokálních tratí. Zároveň je nutné upozornit, že železnice již neodmyslitelně patří k české krajině - stejně jako boží muka, polní meze, nebo dřevěné sloupy elektrického vedení.

V zahraničí i u nás narůstá podíl areálů a objektů tradičně spojených s dráhou, nicméně dnes už dávno nevyužívaných nebo i chátrajících, často ve velmi strategických polohách blízko městských center nebo důležitých silničních tahů, někdy také poněkud v otevřené krajině a mohlo by se tedy zdát, že bez perspektivy.

Na zahraničních příkladech, které byly analyzovány, je možno poznat a srovnat, že přeměna a využití těchto „mrtvých zón“ v živoucí areály je docela dobře možná.

Vzhledem ke svému výrazně liniovému charakteru a zvláštním ekologickým poměrům jsou železniční brownfieldy velmi specifické a je potřeba k nim přistupovat velmi individuálně. Přesto je vhodné uvést alespoň základní přehled typologie železničních brownfields a možnosti přístupů k jejich konverzi.

Příklady konverzí železničních brownfields v zahraničí: Park am Nordbahnhof, Natur – Park Schöneberger Südgelände Berlín, Nordsternpark, Gleisdreieck Berlín, Gleispark Frintrop, Nádraží v Halle (Salle).

8.16 Příklady regenerace postindustriální krajiny

8.16.1 Německo - Duisburg - Landschaftspark Duisburg – Nord

Autor - Peter Latz & Partner, 1989

Původní využití - Těžký průmysl - hornictví, hutě, vysoké pece

Nové využití: Jednotlivé kompoziční prvky tedy využívají ponechaných architektonických konstrukcí. Nádrže chladících věží daly vzniknout vodnímu biotopu obdobně jako odkalovací nádrže. Pravoúhlá síť betonových bunkrů na železnou rudu vytvořila ideální systém pro tematické zahrady, od minimalistických šterkových ploch a trávnickových pásů po horolezecké stěny a kužely. Sintrovací koje vyplnily jediné skutečně formální kompozice půvabných drobných zahrad a zákoutí. Jeřábní konstrukce byla doplněna o vysutou lávku a je promenádou s popínavými rostlinami. Zatopený plynojem nabídl funkci potápěčského centra, strojové haly byly konvertovány na koncertní a výstavní prostory, vysoké pece jsou rozhlednami.

Poznámky: rozloha 200 ha, Landschaftspark-krajinářský park, je možné označit za zavádějící termín pro tento typ parku, avšak zatím nebylo nalezeno zcela výstižné označení a tak je často můžeme nalézt pod názvem postindustriální park nebo brownfield park. „Jedním z nejsilnějších momentů bylo

Obr. 59, Obr. 60 Landschaftspark Duisburg (In MATĚJKA 2009)

Obr. 61 Nordsternpark Gelsenkirchen (MATĚJKA 2009)

to, že park nevznikal naráz, ale postupně, jednotlivé části vznikaly dle plánu samostatně, i dle toho jak ustupoval průmysl. Byl dostatek času věnovat se jednotlivým částem do posledních detailů.

8.16.2 Německo - Gelsenkirchen - Nordsternpark Gelsenkirchen

Původní využití: Důl Nordstern

Nové využití: Krajinářský park, restaurace, výstavní prostory, bytové jednotky.

Poznámky: Důl byl uzavřen roku 1993 a již roku 1997 se konala Bundesgartenschau na plochách „důlní krajiny“. BUGA umožnila přetvoření prostor bývalého dolu Nordstern v krajinářský park nového typu. Jak je v celém Emscherparku zaužíváno, i zde byla do kompozice zahrnuta industriální minulost místa, terén a volné plochy byly z větší části přetvořeny, cenná architektura však zůstala zachována při konverzi funkce a park je tedy hrdým nositelem titulu postindustriální park. Přestože se jedná spíše o krajinářský park, jsou jeho intenzivnější části podřízeny racionálnímu geometrickému řešení, jak tomu například v případě velkého parteru, který je členěn do čtvercového rastru, každý takový čtverec je pak autonomně ztvárněn. Dominantním odkazem na průmyslovou minulost zde přesmykly nové ocelové pergoly, které svou hustotou prostor, jinak plochý, vertikálně oživují. Nordstern park je ryzí ukázkou formálněji utvářeného, však funkčního postindustriálního parku, který byl i pod tíhou Bundesgartenschau silně přetvořen.

8.16.3 Německo - Frintrop, Essen - Gleispark Frintrop

Původní využití: Seřazovací nádraží (kolejiště města Frintrop)

Nové využití: Park s výrazným použitím sukcese.

Poznámky: Vzácným příkladem čisté zahradně architektonické úpravy postindustriální plochy je ruderální „Kolejištní park.“ Na místě bývalého odstavného kolejiště města Frintrop (Essen) byla založen jednoduchá ruderální parková plocha. Ústup těžkého průmyslu v 60. letech znamenal i pro odkladné kolejiště konec jeho využívání, od té doby 25ha velká plocha organizovaná přísně paralelními liniemi kolejí neměla využití. Až v roce 1998 ji odkoupil od německých drah Regionální spolek Ruhr (RVR-Regional Verband Ruhr) a hledal pro místo nové využití. Mezitím však se stala plocha důležitým refugiem hmyzu a drobného zvířectva a s bohatým taxonomickým složením flóry. Řešení žádající zpřístupnění plochy široké veřejnosti nabídlo nevšední kompromis.

Obr. 62, 63, 64 Gleispark Frintrop (MATĚJKA 2009)

Ve svém prostorovém základu byl park již hotov, bohaté složení vegetace a její uspořádání bylo hodnotné a potřebné uchovat. Kolejiště, jehož meziprostory důkladně zarostly březovými háji, vytvořilo cestní síť s velkým množstvím alternativ, tvoří lineární labyrint. Některé části naopak zůstaly světlé, s velkým množstvím kvetoucích stepních bylin. Do obou těchto prostor byly umístěny „kazatelny“ – schodiště s vyhlídkou, ze kterých je možné výborně pozorovat strunové členění parku. Výrazného akcentu doznaly vstupy do parku, s expresivním ocelovým ostěním.

8.16.4 Německo - Gelsenkirchen - Halde Rheinlbe

Autor: Herman Prigman

Původní využití: Odval.

Nové využití: Park, Skulpturwal (les se sovkulturami při použití odpadních materiálů průmyslového období - kusy zdí, betonové bloky, ocelové pláty a při použití přírodních materiálů – dubové kmeny a šterk).

Poznámky: Roku 1999 proběhla poslední navážka a Herman Prigann, německý výtvarník, „ekologický sochař“, mohl začít s modelací a modifikací haldy, avšak již od počátku 90. let působí na plochách bývalého dolu Rheinlbe, kde vytváří les se sovkulturami- Skulpturwald. Estetické uzpůsobení svahů haldy se přímo odkazuje na ikonu landartu, kterou vytvořil roku 1970 Robert Smithson, tzv. Spiral Jetty (USA), respektive Spiral Hill (1971 Holandsko). Na místo jedné průběžné spirály vytvořil ovšem Prigann 3 rampové stezky, které stoupají do vrchního kruhu. Z tohoto kruhu stoupají vzhůru schody k 12m vysoké plastice z 35 betonových panelů. Stejně jako všechny ostatní Prigannovy plastiky na haldě odkazuje se i tato v užití matriálu na industriální minulost místa.

Obr. 65 Halde Rheinlbe (www.webbaviation.de)

8.16.5 Německo - Bottrop - Halde Haniel Bottrop

Autor: Augustín Ibarrola , 2002

Původní využití: Odval

Nové využití: Křížová cesta, divadelní amfiteátr, nová krajina.

Obr. 66 Halde Haniel Bottrop (MATĚJKA 2009)

Obr. 67 Halde Haniel Bottrop (MATĚJKA 2009)

Poznámky: NejvyššíHalda Porúří (159m) je stále ještě z části ve svém primárním užívání, současně však nabyla novou, kulturní funkci. Do vrcholových partií haldy byl zasazen kruhový amfiteatr řeckého typu, zhruba pro 800 návštěvníků. V roce otevření Ruhrtriennale 2002 realizoval baskidský malíř a sochař Augustín Ibarrola jeho projekt „100 Totemů“ v blízkosti amfiteátru. Umělecká instalace ze sta železničních pražců, dále výtvarně barevně dotvořených ohraničuje tento díl haldy a tvoří zároveň pozadí pro amfiteatr a je bez pochyb výraznou dominantou, jež upoutá pozornost. Práce má svěst dohromady zdánlivou protichůdnost průmyslových prostor a přírody. Z jižní strany byla na vrchol haldy realizována křížová cesta když jednotlivá zastavení jsou pojata formou industriálních prvků.

8.17 Použitá literatrua

BUČEK, A. Ekonomické paradigma a osud krajiny. In Tvář naší země - krajina domova: [3. ročník konference o krajině. Praha a Průhonice 8.-10. března 2005. Vyd. 1. Lomnice nad Popelkou: Studio JB pro Společnost pro krajinu, 2005, 171 s. ISBN 80-86512-26-6.

CABAN, Š. Příspěvek o industriální architektuře. In: *Industriální stopy – Vestiges of industry*. Karlínská studia Praha a Výzkumné centrum průmyslového dědictví ČVUT v Praze. Praha 2005. ISBN: 80-239-5440-7.

DIMITROVSKÝ, K. *Zemědělské, lesnické a hydrické rekultivace území ovlivněných báňskou činností*. Praha: Ústav zemědělských a potravinářských informací, 2000, 66 s. ISBN 80-7271-065-6.

DVOŘÁKOVÁ et. all. *Industriál – Paměť – Východiska*. Titanic Grada. Praha 2007. ISBN: 978-80-86652-33-7.

FIALOVÁ, J. PSOTOVÁ, H. *Rekultivace včera, dnes a zítra*. Brno: MENDELU v Brně 2011. ISBN 978-80-7375-499-0.

Fialová, J., Marková, J., Kupec, P., Schneider, J., Kozumplíková, A., Vyskot, I., Šlezinger, M., Domojšová, K. *Revitalizace v krajině*. Brno: MZLU v Brně 2009

FRAGNER, B (ed.). Průmyslové dědictví / Industrial Heritage. In *Sborník příspěvků k mezinárodnímu bienále Industriální stopy*. České vysoké učení technické v Praze, 2008. 344 s. Česky a anglicky. ISBN 978-80-01-04067-6.

FRAGNER, B., HANZLOVÁ, A.. *Industriální stopy – Vestiges of industry, architektura konverzí průmyslového dědictví v České republice 2000-2005*. Karlínská studia Praha a Výzkumné centrum průmyslového dědictví ČVUT v Praze. Praha 2005. ISBN: 80-239-5440-7.

HAVRLANT, M. (a). *Antropogenní formy reliéfu a životní prostředí v ostravské průmyslové oblasti*. Státní pedagogické nakladatelství. Praha 1980 (Spisy pedagogické fakulty v Ostravě, sv. 41). Vydání první, 153 s. 14-054-80.

HOPE W., KRONSBELN S. *Landschaftspark* Duisburg-Nord: Mercator-Verlag, 1999. 135s. ISBN 3-87463-280-6.

Charta industriálního dědictví. Výzkumné centrum průmyslového dědictví ČVUT v Praze [online]. 2003 [cit. 2009-05-05]. Dostupný z [www: <http://vcpcd.cvut.cz/33-206-dokumenty-charta-industrialniho-dedictvi.aspx>](http://vcpcd.cvut.cz/33-206-dokumenty-charta-industrialniho-dedictvi.aspx). Původní text: Dostupný z WWW: [<http://www.mnactec.at/ticcih/>](http://www.mnactec.at/ticcih/).

KRÁLOVÁ, H. Řeky pro život: revitalizace řek a péče o nivní biotopy. Brno: Veronica, 2001. 439 s. ISBN 80-238-8939-7.

Luftaufnahmen von Deutschland. Dostupný z [www: www.webbaviation.de](http://www.webbaviation.de).

MARTIŠ, M. Člověk versus krajina. 1. vyd. Praha: Horizont, 1988, 262 s.

-
- MATĚJKA, D. *Možnosti rozvoje postindustriálního sídla*. Lednice, 2009. 45 s. Mendelova zemědělská a lesnická univerzita v Brně, Zahradnická fakulta. Diplomová práce.
- MERTA, J. Průmyslová archeologie. *Fórum architektury a stavitelství*. 2002, roč. 10, č. 2, s. 34-37.
- New garden design. Köln: daab, 2005. 198s. ISBN 3-937718-19-2.
- Pokorný, E., Filip, J. Láznička, V. *Rekultivace*. 1. vyd. V Brně: Mendelova zemědělská a lesnická univerzita, 2001. 128 s. ISBN 80-7157-489-9.
- SEMOTÁN, Ondřej. *Průmysl vs. zahrada*. Lednice, 2008. 45 s. Mendelova zemědělská a lesnická univerzita v Brně, Zahradnická fakulta. Bakalářská práce..
- ŠTÝS, S. *Rekultivace území postižených těžbou nerostných surovin*. 1. vyd. Praha: SNTL, 1981, 678s.
- ZEMÁNKOVÁ, H. *Tvořit ve vytvořeném: Nové funkční využívání uvolněných objektů*. Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2003. 157 s. ISBN 80-7204-281-5.
-

09 REKREACE

9 KRAJINA A REKREACE

Společenské prostředí je výhodné pro plnění sociálních funkcí člověka, ovšem méně výhodné, či dokonce nevýhodné, pro jeho základní (živočišné) funkce biologické, resp. i mnohé psychologické. Důvody mohou být různé: toxicita zevního prostředí, na které je lidský organismus většinou jen málo adaptabilní, přetížení mezi psychologické adaptability člověka hlukem, spěchem, komplikovaností, konfliktností, nedotížení mezi somatické adaptability člověka způsobené odlehčením pohybového, oběhového a dýchacího ústrojí. Důsledky jsou ve výsledku často podobné: stres, civilizační nemoci, ochabování těla, snížená odolnost organismu. (JURČA 1983)

Pro zmírnění působení těchto negativních faktorů a jejich důsledků je vhodné, aby co nejvíce času člověk trávil v přirozenějším prostředí, tedy v přírodě a krajině, jak uvádí HODAŇ a DOHNAL (2005). Krajina díky své různorodosti prostředí (výkyvy teplot, různé povrchy, terén, vlhčí vzduch, zelená barva, čistší prostředí, klid...) pozitivně ovlivňuje jak fyzickou kondici, tak psychiku člověka. Je tedy ideálním prostředím pro trávení volného času a rekreaci. Aby nedocházelo k jejímu poškozování je ovšem nutné umisťovat rekreační aktivity do vhodného typu krajiny, respektovat rekreační potenciál a únosnost krajiny.

9.1 Základní pojmy

Rekreace

Rekreace je slovo latinského původu. *Creo* znamená tvořit, plodit, vyrábět bez nucení. *Re* znamená znovu. *Recreo* znamená znovu, opět tvořit, oživit, osvěžit, obnovit, zotavit. *Recreatio* se vysvětluje jako osvěžení, občerstvení, zotavení.

Pojem *Re-create* je opakem postupného vyčerpávání organismu způsobeného nejen základními životními procesy (bazální i s činností spojený energetický výdej, s věkem související degenerativní procesy...), realizací přijatých socioprofesionálních rolí, ale především pracovní činností.

Rekreace – pojem chápaný ve významu obnovy a dalšího rozvoje. Aktivní proces, ve kterém se člověk zaměřuje na sebe sama, cílem je obnova tělesných a duševních sil člověka, prostřednictvím aktivního, tvořivého zainteresování se na činnostech, při vykonávání kterých nejen přijímá, ale i reprodukuje nebo tvoří nové hodnoty, což mu přináší zotavení a radost z uplatnění svých schopností. Zásadně se odlišuje od pasivního trávení volného času, od pasivního odpočinku, kterému chybí záměrné, vědomé obnovování a který je méně efektivní, než aktivní rekreace. Jediná „výhoda“ pasivního odpočinku je typicky lidská – nemá na člověka žádné nároky, je vyjádřením pohodlí a pohodlnosti, což ovšem o rekreaci nelze říct. (HODAŇ, DOHNAL 2005)

Proces rekreace se uskutečňuje obvykle při změně životního rytmu, prostředí, charakteru zaangažovanosti jednotlivých částí organismu člověka, jako kompenzace činnosti v pracovní nebo mimopracovní části dne.

Turismus

Forma cestovního ruchu, prostředek k uskutečnění rekreace, charakterizuje ho přesun z místa bydliště k cíli rekreačního a turistického pobytu. Účel může být různý, od rekreačního, přes poznávací, sportovní až po obchodní.

Cestovní ruch

Souhrn aktivit osob cestujících do místa mimo jejich obvyklé prostředí nebo pobývajících v těchto místech po dobu kratší než jeden souvislý rok za účelem trávení volného času, podnikání nebo jinými účely a zároveň souhrn procesů budování a provozování zařízení služeb pro účastníky cestovního ruchu včetně aktivit osob, které tyto služby nabízejí a zajišťují, aktivit spojených s využíváním a ochranou zdrojů pro cestovní ruch (průmysl cestovního ruchu), a dále souhrn politických a veřejně právních aktivit a reakce místní komunity a ekosystémů na uvedené aktivity. (PÁSKOVÁ, ZELENKA 2002)

Souhrn jevů a vztahů vznikajících při cestování a přechodným pobytem ve volném čase mimo bydliště. Je formou uspokojování potřeb rekreace, turistiky, kultury, lázeňské péče atd. (NEPOMUCKÝ 2004)

Cestovní ruch je jedním z nejvýznamnějších odvětví národního hospodářství, jehož výnosy pozitivně ovlivňují růst hrubého domácího produktu (HDP). Má průřezový charakter, tj. na jeho realizaci se podílí mnoho dalších odvětví – doprava, stavebnictví, kultura apod. Mezi rozhodující služby cestovního ruchu patří: Poskytování ubytovacích a stravovacích služeb; Zajištění dopravních služeb; Informatika a turistický servis (průvodcovská činnost, organizátorská činnost, tlumočnictví atd.); Produkce a prodej informačních materiálů, knih, brožur, suvenýrů atd.

9.2 Environmentální otázky rekreace – potenciál a únosnost krajiny

S rekreací je nutně spojen ekologický problém. Týká se schopnosti přírodního prostředí absorbovat bez negativních následků určité množství lidí, činností a příslušných zařízení. Návrat do přírody není jen turistika, ale díky civilizačnímu vývoji je spojen se vznikem různých činností (typu „outdoor activities“), které jsou opět materiálně podmíněny – ne pouze ve smyslu používaného náčiní, ale ve smyslu vytyčovaných tras, areálů, technických zařízení jako vleky, lanovky apod. (HODAŇ, DOHNAL 2005)

Je nutno si uvědomit, že rekreace není jen pobyt člověka v prostředí, přírodě, krajině, ale i jeho přesun do tohoto prostředí, a tedy rekreace významně přispívá k dopravní zátěži, která má řadu negativních dopadů na krajinu – hluk, exhalace, vibrace (proti působí odvodnění silničního tělesa a stavba vozovky bez spár s protivibračními vložkami), nehodovost, působení na estetiku krajiny, lidskou psychiku, dělicí účinek – bariéra, plošné nároky.

Rekreační potenciál a únosnost krajiny

Rekreačním potenciálem území jsou podle JURČI (1983) přirozené atraktivní prvky území, které je činí lákavějším pro návštěvu a pobyt v době volného času.

Rekreační kapacita pak vychází z možností dopravy, zásobování, ubytování, stravování, hygienických zařízení, četnosti a hustoty návštěvnosti.

Toto rozdělení vzniklo v polovině 60. let v Ústavu krajinné ekologie ČSAV (tehdejší Ústav pro tvorbu a ochranu krajiny) při rozboru živelného náporu rekreaantů na určitá území.

Rekreační potenciál

Rekreační potenciál se mění v důsledku urbanizačních a výrobních procesů, změn v hierarchizaci rekreačních činností a významu jednotlivých složek krajiny ve vztahu k rekreaci. (Kolektiv, 1981) Studium struktury a vazeb potenciálů na straně nabídky a tranzitních tras považují Hasman a Šíp (2001) za jeden z nejdůležitějších nástrojů rozvoje cestovního ruchu na úrovni míst, území, mikroregionů, regionů, státních útvarů, resp. příhraničních zón. Rekreační potenciály dělí takto:

Primární potenciál - existence a rozmístění přírodních a společenských atraktivit. Pestrost druhů, stupeň přitažlivosti a kvalita těchto atraktivit profiluje možnosti využitelnosti dané lokality, oblasti nebo regionu v cestovním ruchu.

Mezi přírodní atraktivity patří: klima (určuje sezónnost), poloha místa a jeho prostorové vazby, morfologické členění terénu, hydrosféra, fyto a zoosféra, kvalita životního prostředí.

Ke společenským atraktivitám patří: architektonické stavby a památky, historická sídla, muzea a galerie, divadla, koncerty, festivaly, produkty virtuální reality, sportovní zařízení a sportovní události, národní, oblastní a lokální historie, tradice, zvyky, mýty, pověsti, folklór, kuchyně, jazyk.

Přírodní a společenské atraktivity jsou nejvíce čerpaným potenciálem, který stál u počátku zrodu cestovního ruchu.

Sekundární potenciál - základní funkcí sekundárního potenciálu ve vztahu k cestovnímu ruchu je komercializace primárního potenciálu (přírodních a společenských atraktivit).

Sekundární potenciál vytváří materiálně-technickou základnu, realizuje příjmy v lokalitě, vytváří pracovní místa, oživuje centra měst, venkovskou krajinu a zvyšuje přitažlivost místa.

Sekundární potenciál je závislý na přitažlivosti, resp. bonitě primárního potenciálu. O míře využívání sekundárního potenciálu rozhodují marketingové schopnosti zainteresovaného managementu.

Materiálně-technická základna vytváří v destinacích cestovního ruchu předpoklady realizace. Ubytovací a stravovací kapacity se širokou škálou služeb určují míru čerpání primárního potenciálu. Výstavba materiálně-technické základny je vázána na explanaci celé řady potenciálů, které rozhodují o výši investic, resp. o proveditelnosti budovatelského záměru.

Terciární potenciál - organizuje, rozvíjí a stabilizuje. Vzniká na bázi institucionálního vnímání cestovního ruchu jako alternativního prvku lokálního, regionálního a národního rozvoje ekonomiky.

Institucionální role spočívá v organizaci, řízení a podpoře rozvoje podnikatelské sféry, vzdělávací, osvětové a legislativní činnosti, územního plánování, které dále vytváří podmínky k rozvoji cestovního ruchu, a kompletního marketingového monitoringu.

Rekreační kapacita

Rekreační kapacita (únosnost) se podle Kolektivu (1981) při posuzování možností a mezí návštěvnosti rozděluje na:

Fyzickou – množství osob, případně i dopravních prostředků, které se do území vejdou, aniž by došlo k jeho fyzické destrukci (největší možná zátěž, snesitelná nárazově, avšak opakování či pravidelnost takovéto zátěže může způsobit nevratné škody)

Ekologickou – závislou na odolnosti jednotlivých biocenóz a na schopnosti jejich regenerace, je dána hranicí, při jejímž překročení začne rekreace působit negativně na prostředí

Psychologickou – související s tím, co lidé od pobytu v přírodě očekávají; tam, kde je požadována samota pro regeneraci člověka, je psychologická kapacita velmi nízká; psychologická kapacita je dána takovou koncentrací osob a dopravních prostředků, při níž se ještě sami návštěvníci cítí dobře v přeplněném prostředí; roli hraje také dobrá organizace služeb a péče o zájmy návštěvníků

PÁSKOVÁ in SCHNEIDER, FIALOVÁ, VYSKOT (2008) dodávají ještě dva druhy kapacit:

Ekonomická kapacita – pomocí optimalizační rovnice určuje dlouhodobě udržitelný kompromis mezi ekonomickou výtěžností a kvalitou životního prostředí v destinaci (stanovuje míru maximálního ekonomického přínosu cestovního ruchu pro destinaci při současné minimalizaci čerpání kapitálu cestovního ruchu, tj. kvality socio-kulturního i přírodního prostředí)

Socio-kulturní kapacita – hranice rozvoje cestovního ruchu, při jejímž překročení způsobují aktivity cestovního ruchu v místní komunitě nevratné změny – narušení lokálního životního stylu, postupnou ztrátu identity, změnu v hodnotové hierarchii (může vzniknout „pozitivní ghetto“ lépe situovaných návštěvníků a části místních obyvatel, která se díky těmto návštěvníkům movitou stává

GAVLOVSKÝ (2002) pohlíží na rekreační kapacitu krajiny jako na potřebu najít takové její zatížení, kdy je příroda buď sama, nebo s pomocí člověka schopna se regenerovat. Jinak pomine rekreační působení prostředí a cestovní ruch se této oblasti začne vyhýbat.

Určení optimálního nebo maximálně únosného počtu návštěvníků pro jednotlivé oblasti je velmi složité, zejména pokud se týká rekreace v chráněných územích, kde mimo jiné je limitujícím faktorem např. propustnost systému pěších cest.

NEPOMUCKÝ (2004) uvádí orientační kategorie intenzity zatížení krajiny:

velmi intenzivní	15-20 ob/ha	optimální	5-10 ob/ha
intenzivní	10-15 ob/ha	extenzivní	0,5-2,5 ob/ha

Samozřejmě ovšem existují místa s mnohem vyšší možností zatížení – jedná se obvykle o prostory přímo určené k rekreaci, vybavené potřebnými službami, zázemím, mobiliářem, infrastrukturou a s pravidelnou péčí a údržbou, která místu pomáhá vrátit se do původního stavu a odstraňuje poškození místa způsobené rekreací a umožňuje tak opětovné rekreační využití. Příkladem mohou být pláže, pro které Zásady a pravidla územního plánování (1983) udávají zátěž až 1000 osob/ha, nebo les se zvýšenou rekreační funkcí (až 100 osob/ha).

Negativní vlivy rekreace na krajinu

Rekreace se podle Kolektivu (1981) a Gavlovského (2002) projevuje většinou těmito jevy (které dále vyvolávají negativní vlivy a účinky na krajinu):

Výstavba komunikací a objektů k zajištění rekreace. Degradace krajiny a zmenšování jejích rekreačních hodnot chatovou zástavbou. Přeměna přírodních oblastí ve vysoce urbanizované celky. Nadměrná hustota a četnost zařízení a činností sloužících k zajištění rekreace.

Nadměrné soustředování obyvatelstva a rekreačních aktivit do určitých oblastí. Hluk z rekreačních aktivit. Nárůst kriminálních aktivit. Nadměrná produkce odpadů v rekreačních oblastech. Prostředí není většinou na jejich likvidaci připraveno ani přírodními podmínkami, ani technickými předpoklady a zařízeními.

Rekreační migrace. Doprava za rekreací, rekreační migrace. Kromě obecných negativních vlivů dopravy (hluk, výfukové plyny, zábor ploch pro parkoviště a komunikace) to znamená i směřování dopravy do oblastí, které by jinak byly těchto účinků ušetřeny.

Hluk - kromě dopravy se na něm podílí řada sportovních a rekreačních zařízení a činností.

Přímé poškození krajiny vstupem turisty (sešlapem), rekreačními aktivitami (lyžařská, cyklistická a pěší eroze) a nevhodným chováním (trhání rostlin, rušení či krmení zvěře, odhazování odpadků).

Eroze - sešlap půdy. Tlak osoby ležící je 0,38 N/cm², stojící 2,0 N/cm², při sestupu strmým terénem 560 N/cm². Vliv horské cyklistiky, paraglidingu.

Možnost zvýšeného působení různých kriminálních aktivit, vyvolaných nebo umožňovaných cestovním ruchem a rekreací.

9.3 Vyhodnocení vhodnosti krajiny k rekreaci

Kromě rekreačního potenciálu a únosnosti krajiny vstupují do hodnocení vhodnosti krajiny k rekreaci i další faktory. PICHLEROVÁ a BENČAŤ (2009) uvádí jako základní předpoklady krajiny orientované na rozvoj cestovního ruchu tyto: atraktivita, kultura (historie), „image“ krajiny, přístupnost a bezpečnost.

Přístupnost může být chápána jako časová a prostorová dostupnost, která umožňuje optimální návaznost mezi hlavními cykly dne (bydlení – práce – odpočinek). Podle aspektu dostupnosti z nástupního místa můžeme rekreaci rozdělit na:

- polodenní – max. 1 hod tam a zpět od nástupního místa (0,5 hodiny jedna cesta)
- celodenní – vzdálenou max 4 hod tam a zpět od nástupního místa
- víkendová – max. 6 hod

Základním faktorem ovlivňujícím možnosti a způsoby rekreace v krajině jsou obvykle přírodní podmínky. Jsou primární daností území, u které se hodnotí, nakolik podmiňují míru rekreační hodnoty území. Posuzují se především (JURČA 1983 a PICHLEROVÁ, BENČAŤ, 2009):

Bioklimatické danosti (teplotní poměry, sluneční svit, srážky, proudění vzduchu...) - např. u plánování zimních sportovních areálů, aby byla dostatečně zajištěna sněhová pokrývka tj. 60% doby, alespoň 80 dnů se sněhovou pokrývkou a průměrné maximum sněhové pokrývky alespoň 40 cm, přičemž např. na Lysé hoře dosahují zimní pobytové dny až 200.

Geomorfologické danosti (nadmořská výšky, reliéf, expozice, sklonitost...) - působí na umožnění nebo omezení výhledu a tedy širšího chápání krásy krajiny, ovlivňuje měřítko prostorů a působí i na kvalitu pohybových, zejména turistických forem rekreace, poskytuje větší proměnlivost klimatických faktorů.

Charakter a poměr zastoupení nenarušených krajinných prvků (les, louka, vodní plocha, zemědělské pozemky...) - např. délka okrajů vodních ploch, na které závisí využitelnost vod rekreačně, délka okrajů lesa, která vyjadřuje členitost lesní vegetace, proměnlivost forem, linií, barev, výhledů, intimních míst, světla a stínu, mikroklimatických poměrů – maximální délkou lesních okrajů se vyznačují čtverce s rozdrobenými lesíky a vesměs s vysokým podílem rozptýlené zeleně, „parkové“ krajiny drobných lesíků, kde podíl lesní plochy často nepřesáhne 30%.

Tyto podmínky se posuzují zejména se zřetelem na jejich význam pro vyrovnávání biologických a biopsychologických nároků lidského organismu a jednostranného působení industriální civilizace. Na základě specifikace klimatických, geomorfologických a prostorových daností rekreační krajiny je možné vymezit určité **krajinné typy rekreační krajiny**, se kterými je spjata možnost realizace příslušných rekreačních aktivit. Základní přehled typů rekreačních krajín pro Slovensko uvádí PICHLEROVÁ a BENČAŤ (2009), pro podmínky České republiky byly charakteristiky upraveny.

I. Nížinný typ krajiny

klimatická charakteristika:

- teplá – mírně teplá oblast, nad 50 letních dní za rok (25 °C a více)
- Ø roční teplota v VI-VIII > 17 °C, teplota vody na koupání v celoměsíčním průměru aspoň 18 °C

-
- oblačnost v měsících VI-VIII ve 14:00h představuje 50-60%
 - Ø počet jasných dní aspoň 3,5 – 6,5 za měsíc

geomorfologická a výšková charakteristika:

- rovinatá, zvlněná až mírně kopcovitá do 250 (300) m n.m.
- vodní plochy a řeky s hygienicky nezávadnou vodou

funkční využití:

- možnost výrazného letního využití pro koupání a vodní sporty
- ostatní příměstské prostory – procházka, turistika, výlety (pikniky), všechny letní hry a sporty
- v zimě bruslení a nenáročná sáňkování

II. Pahorkatinný typ krajiny

klimatická charakteristika:

- mírně teplá oblast s počtem letních dní pod 50 dní za rok
- Ø roční teplota v VI-VIII 15 °C a víc, teplota vody na koupání v celoměsíčním průměru aspoň 16 °C
- oblačnost v VI-VIII ve 14:00h 50-60 %
- Ø počet jasných dní aspoň 4 za měsíc
- Ø 40-60 dní za rok sněhové pokrývky s 15-20 cm

geomorfologická a výšková charakteristika:

- zvlněná, kopcovitá krajina, členěná údolími potoků, 250 – 600 m n.m.
- vodní plochy (nádrže, jezera, přírodní koupaliště) a řeky s hygienicky nezávadnou vodou

funkční využití:

- možnost letního využití na koupání a vodní sporty
 - ostatní příměstské prostory – procházka, turistika, výlety (pikniky), všechny letní hry a sporty
-

-
- možnost nenáročné realizace zimních sportů (rekreační sjezdové lyžování, bruslení, běh na lyžích, sáňkování, lední hokej)

III. Vrchovinný a podhorský typ krajiny

klimatická charakteristika:

- mírně teplá až chladná oblast, Ø teplota v zimních měsících $-3 - 5,5$ °C, průměr minim -20 °C
- Ø oblačnost v zimě 60-65%, v létě 55-60%
- proudění vzduchu v průběhu dne 2 – 3 Beauf.
- Ø 60-70 dní za rok se sněhovou pokrývkou, 15-30 cm

geomorfologická a výšková charakteristika:

- středohorská až horská krajina výrazně diferencovaná údolními se širokou paletou sklonů a expozič, 500 – 900 m n.m.
- horské potoky, bystřiny, řeky
- pro lyžování 1500-2000 m široké louky s 10° - 15° sklonem a S-SZ-SV expozič

funkční využití:

- možnost celoročního využití, prioritně pro letní a zimní turistiku, zimní sporty (sjezdování, běh na lyžích, sáňkování, bobování)
- v příměstských rekreačních prostorech procházky, všechny pozemní sporty, lodky, plachtění, rybolov, apod.

IV. Horský typ krajiny

klimatická charakteristika:

- chladná oblast, Ø teplota v zimních měsících -7 °C
 - Ø oblačnost v zimě do 65 %, v létě až 74 %
 - proudění vzduchu v průběhu dne – slabé větry do 2-3 Beauf.
 - Ø 100-150 dní se sněhovou pokrývkou s Ø trvalou měsíční výškou 40-190 cm, optimum 120 dní se souvislou 60 cm sněhovou pokrývkou
-

geomorfologická a výšková charakteristika:

- středo- až vysokohorská krajina se značně diferencovanými výškovými, sklonovými a expozičními poměry s rozložitými hřebeny, holemi, skalními stěnami
- nadmořská výška nad 1000 m n.m.

funkční využití:

- v rekreačních aktivitách převládá pohybová složka nad pobytovou, dominují zimní sporty rekreační i závodní, turistika s mírnou převahou v létě

Negativní vlivy omezující rekreaci

Jsou to faktory, které z hlediska základních rekreačních předpokladů negativně působí na rekreační hodnotu území, danou mírou převahy jeho kladných hodnot nad zápornými. Patří mezi ně:

Negativní civilizační vlivy

- znečištění přírodního prostředí
- nadměrná hlučnost
- devastace území (eroze, těžba nerostů, výsypky, odkaliště...)

Negativní přírodní danosti

- nadměrný výskyt „závadné“ flóry (alergeny), parazitních druhů fauny (klíště, komár) ve spojení s výskytem nálezů (encefalitida, vzteklna)
- extrémní sklonitost

Celospolečenský zájem znemožňující rekreaci

- chráněná území
- vodohospodářsky významné plochy
- plochy pro speciální využití (lov, těžba, vojenství...)
- půdoochranné lesy

Rekreace v územích se specifickou funkcí

Rekreace nachází možnosti i v územích se specifickou funkcí, jako jsou nejrůznější ochranná pásma, je ovšem ji vždy přizpůsobit limitům daného území (někde se nesmí např. rozdělávat ohně), jinak to jsou území s převážně přírodním charakterem a tedy pro rekreaci žádoucí.

Podle GAVLOVSKÉHO (2002) můžeme tato území rozdělit na několik typů: **Území z rekreačního využití vyloučená z důvodu jejich ochrany (tato území jsou zpravidla oplocená nebo označená výstražnými tabulemi):**

- Ochranná hygienická pásma 1. a 2. stupně povrchových a podzemních zdrojů pitné nebo léčivé vody. Tato území jsou často velmi atraktivní.
- Území s důležitými ložisky nerostných surovin.
- Území vyčleněná pro speciální státní zájmy jako vojenské prostory, pohraniční pásma.
- Ochranná pásma letišť.
- Ochranné koridory kolem vysokorychlostních železničních tratí a kolem dálnic.
- Ochranná pásma plynovodu a ropovodu.

Území z rekreačního využití vyloučená z důvodu jejich znehodnocení:

- Průmyslové areály.
- Dobývací prostory, výsypky, haldy.
- Sklárky odpadů průmyslových i komunálních.
- Intenzivně využívané zemědělské plochy.
- Prostory s objekty živočišné a rostlinné výroby.
- Lesní prostory poškozené emisemi nebo kalamitou.

Území kde je rekreační využití omezeno:

- Velkoplošně chráněná území (NP, CHKO, Rezervace).
 - Ochranná území 2. b a 3. stupně ochrany zdrojů pitné vody.
 - Registrované významné krajinné prvky plnící funkci biocenter a biokoridoru.
 - Remízky, skupiny stromů, které tvoří kostru ekologické stability území (hnízdění ptáku, zvěře, závětrří, vláha, tvorba semen).
 - Slepá ramena řek, močály, mokřady jako významné indikátory stavu životního prostředí.
 - Území ohrožená sesuvy půd.
 - Území chráněná jako lesní půdní fond.
-

9.4 Udržitelná rekreace

Jak již bylo zmíněno, rekreační zátěž a s ní spojené aktivity mohou krajinu poškozovat. Přítomnost rekreantů může mít negativní dopad nejen na prostředí, ale i na společenství lidí žijících v daném území (hluk, přeplnění prostoru, jiné kulturní zvyklosti, nárůst kriminality) či způsobit v území ekonomické disproporce. Aby k podobným jevům nedocházelo, je na místě zabývat se možnostmi udržitelné rekreace. Zohledňování těchto otázek nahrávají i proměny společnosti v ekonomickém, politickém a sociálním systému, které s sebou nesou podle Hodaně a Dohnala (2005) i změnu hodnotových priorit, kterou můžeme označit jako posun od hodnot materialistických (orientace na ekonomickou prosperitu, hmotné zabezpečení, stabilní ekonomický růst, dodržování sociálního řádu) k hodnotám postmaterialistickým (svoboda seberealizace individua, možnost občanů víc se podílet na důležitých vlastních rozhodnutích, víc ovlivňovat správu věcí veřejných v bezprostředním okolí, vytvářet méně impersonální a více humánní společnost, žít v kvalitním prostředí). Lze tedy očekávat i v rekreaci a cestovním ruchu očekávat ohleduplnost k přírodě či návrat k regionálním hodnotám.

Udržitelný cestovní ruch

Udržitelnost turismu je definována na základě environmentální, sociální a kulturní ohleduplnosti. Mundilová (2009) stanovuje pro udržitelný turismus několik principů:

- Přírodní a kulturní prostředí má svou vnitřní hodnotu a jeho ochrana je základem pro dlouhotrvající úspěch
- Vztah mezi turismem a prostředím, jak přírodním, tak také kulturním, musí být koncipován tak, aby byl dlouhodobě udržitelný
- Turismus může vylepšovat unikátní přírodní a kulturní prvky
- Turistické aktivity by měly plně respektovat a reflektovat přírodní prostředí
- Únosná kapacita prostředí by měla být hlavní úvahou při řízení ochrany přírodního a kulturního dědictví
- Mělo by být dosaženo vyváženosti mezi potřebami návštěvníků, prostředím a místními obyvateli
- Zapojení místních do procesu plánování udržitelného turismu je bazální pro harmonii mezi turismem a místním obyvatelstvem.

Udržitelný turismus naplňuje potřeby současných turistů a hostitelských oblastí a zároveň neohrožuje příležitosti do budoucna. Tj. zabezpečuje zajištění současných potřeb účastníků cestovního ruchu a přitom pomáhá rozvoji území. S přihlédnutím k šetrnému využívání přírodních a kulturních hodnot vede k dlouhodobé prosperitě dané oblasti. Vyznačuje se:

- Hlubší vazbou na místní obyvatelstvo,

-
- Respektem k přírodnímu prostředí,
 - Malým měřítkem
 - Vysokou specifičností nabízeného produktu

Trvale udržitelný turismus (TUT) – je tedy podle MUNDILOVÉ (2009) charakterizován jako turismus, který respektuje kulturu, způsob života a socio-ekonomické struktury místních obyvatel, vytváří rovnováhu mezi produkcí a spotřebou a je ohleduplný k ŽP a přitom nesnižuje ekonomické zisky. Kombinuje ochranu ŽP s ekonomickým rozvojem.

Měkký turismus a zodpovědné cestování

Představují k životnímu prostředí šetrnější alternativu. Přístup této turistiky k přírodě lze vyjádřit přívlastky jako: zelená, alternativní, šetrná, individuální, ohleduplná, přírodní, odpovědná, udržitelná, ekologická, atd. Podle socioložky Hany Librové se jedná o „ochotu lidí zřít se výhod civilizace ve prospěch přírody a obyvatel hostitelských zemí“.

Termín je obecně užíván od 1980. Zatímco termíny „zelený turismus“ nebo „přírodní turismus“ zohledňují ekologickou nezávadnost, „měkký turismus“ zdůrazňuje socio-kulturní aspekty. Na jedné straně podporuje ekonomický rozvoj navštívené země, ale zároveň ji neníčí. Přičemž se využívá postřehu, že ponechání původní tváře krajiny a kultury je mnohem ekonomičtější než výstavba hotelů, silnic, parkovišť, bazénů, apod.

Měkký turismus je charakterizován:

- Kompatibilitou s přírodou: ochranou krajiny, vody, půdy, květeny, zvířeny a přírody obecně;
- Kompatibilitou se zdravím: zdravím člověka i živočichů, pěstováním biopotravin, soukromou a veřejnou rekreací;
- Sociální kompatibilitou: souladem s místními mravy a zvyky, tradicemi, místní sociální strukturou;
- Ekonomickou kompatibilitou: ekonomickým přínosem regionu, přínosem pro rozvoj místního podnikání, rozvojem turistických možností;
- Fyzickou kompatibilitou: schopností infrastruktury zajistit služby pro turistický rozvoj a dostatečnými prostorovými poměry území.

Pro tzv. **tvrdý turismus** je charakteristická pohodlnost, pasivita cestujících a s tím spojená přeprava rychlými dopravními prostředky do nejbližších míst. Turisté vyznávající tvrdou variantu cestování nemají zájem na tom, aby se od svých hostitelů kulturně obohatili. Naopak se snaží vlastní návyky „importovat“ do ciziny. Není brán ohled na energetické nároky cestování a dopady na životní prostředí.

Cestovní ruch je podle agentury CzechTourism (2009) vzhledem k závislosti na pozemních do-

pravních prostředcích a zejména letecké přepravě jedním z hlavních zdrojů ekologické nerovnováhy na naší planetě. Odvětví produkuje cca 5 % světových emisí CO₂, jak zaznělo na konferenci Climate Change and Tourism, kterou pořádala v říjnu 2007 organizace Spojené národy společně s United Nations World Tourism Organization.

9.5 Venkovská turistika a agroturistika

Podle Librové (1987) člověk k životu potřebuje krajinu. Tato potřeba krajiny má charakter základní druhové potřeby, vývojově zakotvené a vytvořené během stadia lovců a sběrače. Sociální potřeba krajiny vykazuje poměrně stabilní strukturu žádoucích krajinných složek a prvků, odpovídající původnímu kulturnímu pojetí v tzv. arkadské krajině a pravděpodobně skladbě lesostepní krajiny, v níž se člověk vyvíjel jako druh.

Rostoucí sociální potřeba krajiny naráží na nemožnost své saturace v zázemí bydliště a to i mnohde na venkově, kde je intenzivně zemědělsky využívána, a způsobuje rozsáhlé migrace obyvatelstva za rekreaci do zmenšujícího se, rekreačně a ekologicky vyhovujícího prostoru (obvykle pohraniční hory, nejčastěji Krkonoše a Jeseníky) s dalšími destruktivními důsledky a nežádoucími vlivy. Řešením by mohla být **kvalitní zemědělská krajina, která by plnila i funkci rekreační**, tj. kromě ekonomické funkce by měla i ekologické a estetické kvality (tradiční proporce, složky a prvky, zeleň a silueta lesů, rozptýlená zeleň, stromové solitery, přirozená křivka vodních toků, přirozené orientační body a komunikace). Rekreaci a cestovní ruch odehrávající se v těchto oblastech můžeme označit jako venkovskou turistiku.

Venkovská turistika je podle Pourové (2002) cestovní ruch rozvíjející se mimo oblasti rekreačních a turistických center i mimo oblast městského osídlení. Zahrnuje všechny činnosti účastníka cestovního ruchu v prostředí venkova. Převážně se však váže na venkovské osídlení spjaté se zemědělstvím a životem na venkově.

Pro provozování venkovské turistiky jsou podle Janotky (1999) typické:

- ohleduplný vztah k přírodě a krajině, neboť ta je motivem turistova pobytu
- decentralizované, nenásilně umístěné ubytování s omezenou kapacitou (penziony do 50 lůžek), což snižuje koncentraci turistů a negativní dopady turistiky
- komorní, téměř rodinné prostředí a zázemí pro ubytování hostů, respektující individualitu hostů a neorganizovanost denního režimu, umožňující improvizaci
- vytváření zázemí pro typicky venkovské a krajinné sportovní aktivity (pěší turistika, cykloturistika, vodní sporty, zimní sporty lyžařské a běžecké, míčové hry, horolezectví, jízdy na koni, stanování, volný pobyt v přírodě, sběr lesních plodů, rybaření apod.)
- pochopení pro maximální soukromí, individuální zájmy a aktivitu návštěvníků
- regionalita – objevování místních krás, tradic, přírodních a kulturních zajímavostí, místních produktů, jídel

ČERTÍK in MUNDILOVÁ (2009) uvádí několik cílů venkovské turistiky. Jsou jimi především:

- Rozvíjení drobné podnikatelské aktivity na venkově
- Odlehčení přetížené infrastruktury měst
- Snaha o omezení stěhování lidí z venkova a o celkovou stabilizaci venkova
- Péče o přírodní prostředí a krajinný ráz venkova
- Přiblížení místních krás, kultury a tradic, což by mělo vést k jejich rozvoji a ochraně
- Navrácení člověka do přírodního prostředí

Jako vhodnou krajinu pro venkovskou turistiku označuje Přívozníková (2004) sídla vesnického charakteru v rovinaté, mírně zvlněné i členité krajině charakteru vrchovin a podhorských a horských oblastí. Krajina je ideálně průměrně nebo podprůměrně osídlená, s vyšším podílem lesů, trvalých travních porostů, vodních ploch a turisticky značených cest, mozaikovitá a s přiměřeným měřítkem jednotlivých ploch v krajině, atraktivní s přírodními i kulturními zajímavostmi.

Agroturistika je, jak uvádí Pourová (2002) specifickou formou venkovského cestovního ruchu, která vedle bezprostředního využívání přírody a krajiny venkova je charakteristická přímým vztahem k zemědělským pracím nebo usedlostem (budovám) se zemědělskou funkcí. Je provozována podnikateli v zemědělské prvovýrobě jako vedlejší, doplňková činnost sloužící k získání dodatečných finančních prostředků s tím, že zemědělská výroba by měla být činností dominantní.

Je představována souhrnem služeb (ubytovacích, stravovacích a ostatních), činnostmi na farmě i v okolním prostředí, ale i možnostmi zážitků, které zemědělský subjekt poskytuje (prodává) návštěvníkům za účelem rekreace a odpočinku.

Agroturistika je ekologicky šetrnou formou trávení dovolené. Rekreaanti jsou v tomto případě ubytováni přímo na zemědělských farmách, které často navíc bývají zaměřeny na produkci biopotravin. Do chodu farmářského statku se návštěvníci aktivně zapojují. Děti z měst mají ideální šanci navázat kontakt s domácími zvířaty, jejichž podobu často znají jen prostřednictvím televizních obrazovek a školních učebnic. Zemědělcům slouží agroturistika jako slušný přívůdek. Specifikem agroturistiky je ubytování v soukromí, na rodinných farmách, podstatným znakem se tedy stává spolužití s farmářovou rodinou.

Pozitiva agroturistiky:

- představuje ideální spojení služeb cestovního ruchu se zemědělským prostředím
 - respektuje přirozené přírodní a životní prostředí
 - přispívá ke krajinotvorbě
 - umožňuje objevovat místní krásy a tradice a popularizovat je navenek
-

- sleduje navrácení člověka k přírodě
- stimuluje rozvoj dalších podnikatelských aktivit

Negativní dopady:

- přetěžování žen – farmářek, na kterých vedle práce v zemědělství a v domácnosti spočívá těžší práce v oblasti agroturistiky (praní, úklid, podávání snídaně apod.)
- negativní dopad na životní prostředí (poškozené polní cesty, vyrušování stád zvěře, odpadky)
- příliš velká návštěvnost a nepřizpůsobení se původní vesnické sociální struktuře může znamenat zátěž a stres pro místní obyvatelstvo
- může dojít k úbytku půdy v důsledku výstavby ubytovacích zařízení či dalších součástí infrastruktury cestovního ruchu

9.6 Použitá literatura

Czech Tourism. Články a komentáře - Světové trendy v cestovním ruchu - 2. díl: *Cestovat zodpovědně* [online]. [cit. 2009-11-26] Dostupný z [www: http://czechtourism.cz.cattani.netservis.cz/statistiky-a-trendy/clanky-a-komentare/](http://czechtourism.cz.cattani.netservis.cz/statistiky-a-trendy/clanky-a-komentare/)

GAVLOVSKÝ, E. *Teorie turismu. Učební texty pro 1. ročník oboru Geovědní a montánní turismus*. Ostrava: VŠB – TU Ostrava, 2002.

HODANĚ, B., DOHNAL, T. *Rekreologie*. Olomouc: Hanex, 2005.

HASMAN, M., ŠÍP, J. *Potenciál území k rekreaci*. In *Život. Prostr.*, Vol. 35, No. 5/2001.

JANOTKA, K. *Venkovská turistika a agroturistika – Specifické segmenty cestovního ruchu*. Pardubice: Střední odborná škola cestovního ruchu s.r.o., 1999.

JURČA, J. *Nauka o rekreaci*. Brno: VŠZ, 1983.

Kolektiv. *Rekreace v krajině. I. díl – Základní vztahy*. Praha: Státní zemědělské nakladatelství, Rada pro životní prostředí při vládě ČR, 1981.

LIBROVÁ, H. *Sociální potřeba a hodnota krajiny*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1987.

MUNDILOVÁ, E. *Udržitelný turismus a jeho podoby* [online]. *Enviport – otevřený portál životního prostředí*, 2009. [cit. 2009-11-26] Copyright 2007 Josef Hálek. Dostupný z WWW: <http://www.enviport.cz/udrzitelny-turismus-a-jeho-20540.aspx>

NEPOMUCKÝ, P. *Materiály k předmětu rekreace*. Lednice: MZLU, 2004. Nepublikováno.

PÁSKOVÁ, M., Zelenka, J. *Výkladový slovník cestovního ruchu*. MMR, 2002.

PICHLEROVÁ, M., BENČAĚ, T. *Cestovní ruch v krajině*. Zvolen: Technická univerzita vo Zvolene, 2009. 116 s. ISBN 978-80-228-1985-5.

POUROVÁ, M. *Agroturistika*. Praha: Credit pro Českou zemědělskou univerzitu, 2002.

PŘÍVOZNÍKOVÁ, L. *Hodnocení přírodních podmínek pro jednotlivé druhy rekreačního využití krajiny*. Diplomová práce. Lednice: MZLU Brno, 2004. 100 s.

SCHNEIDER, J., FIALOVÁ, J., VYSKOT, I. *Krajinná rekreologie I*. Brno: MZLU, 2008.

Udržitelný cestovní ruch [online]. Dostupný z [www: http://ucr.uhk.cz/](http://ucr.uhk.cz/)

Zásady a pravidla územního plánování. Koncepce funkčních složek. Brno: VÚVA (Výzkumný ústav výstavby a architektury), 1983.

SUPUKA, J., VREŠTIAK P. *Základy tvorby parkových lesů (a iných rekreačných lesů).* 1. vyd. Bratislava: Veda, 1984, 226 s.

10 PERCEPCE

A ESTETIKA KRAJINY

10 PERCEPCE A ESTETIKA KRAJINY

10.1 Vnímání krajiny

10.1.1 *Environmentální psychologie*

Environmentální psychologie (psychologie životního prostředí) vznikla ve 40. a 50. letech minulého století. Ve středu zájmu této disciplíny je vztah mezi prostředím a chováním člověka. Po určitou dobu se dokonce nezabývala přírodním prostředím vůbec, byla zaměřena především na otázku, jak soudobý design, architektura a urbanismus ovlivňují chování člověka.

Moderní, poválečná architektura přinesla různé zásadní a revoluční změny – například rozlehlá sídliště vybudovaná na okraji tradičních měst, budovy bez oken apod. Po určité době se zjistilo, že něco není v pořádku – lidé žijící v nové architektuře se chovají jinak, než obyvatelé tradičních sídel a trpí nejrůznějšími problémy. Architekti proto žádali po psychologii vysvětlení, chtěli vědět, jaké prvky moderního designu, architektury či urbanistických řešení vedly k negativním změnám v chování a prožívání. (FRANĚK 2007)

10.1.2 *Vnímání (percepce)*

Vnímání (též percepce) zachycuje to, co v daný okamžik působí na smysly, informuje o vnějším světě (barva, chuť) i vnitřním (bolest, zadýchání). Vnímání je subjektivním odrazem objektivní reality v našem vědomí prostřednictvím receptorů. Umožňuje základní orientaci v prostředí, re-spektive v aktuální situaci. Výsledky vnímání jsou počítky a vjemy. (wikipedia)

Krajina je vnímána dvěma způsoby:

1. Popis krajinných elementů (ne všech, ale pouze těch, které pozorovatel považuje za důležité)
2. Popis + přiřazení vlastností (hodnocení)

Vnímání je realizováno jako odrážení reality, probíhá jako rozhovor mezi člověkem a krajinným prostorem. Dochází k přepisu krajinné reality prostřednictvím smyslů, v této fázi do procesu vstupuje subjektivita. Vše je ve vzájemné interakci, se změnou krajiny se mění i informace, které jsou přijímány.

Člověk vnímá krajinu z důvodu cítit se bezpečně ve svém teritoriu, s cílem zabezpečit si potravu či kvůli potřebě orientace.

Vnímání probíhá prostřednictvím smyslů. Člověk je vybaven pěti smysly – zrakem, sluchem, čichem, hmatem a chutí. Někteří autoři považují za důležitý tzv. magnetický smysl, schopnost zachytit změny magnetismu a kvality geologického podloží, tzv. geomantie.

10.1.3 Filtr osobnosti

Vnímání člověka je dvojího druhu:

Komplementární – znamená, že jsou zapojeny všechny smysly

Selektivní – znamená, že si pozorovatel vybírá, co vidí

Filtr osobnosti souvisí se selektivním vnímáním konkrétních znaků krajiny, které jsou výrazné, prvků, které jsou čitelné (dominanty, úkryty pro pocit bezpečí) a prvků, ke kterým si člověk vytváří určitou vazbu.

Rozdílné je fokální vnímání, kdy při vnímání určitého prvku se na něj pozorovatel soustředí a vnímá ho vědomě, zatímco podvědomě vnímá ty prvky, které jej nezajímají (periferní vidění, okrajové, podprahové vnímání).

Úloha smyslů:

- Zrak - zajišťuje 90% vnímání
- Sluch - doplňuje základní zrakovou informaci
- Čich - centrum čichu je v mozku umístěno vedle centra paměti, proto je většina čichových informací dlouho zapamatovatelná
- Hmat – uplatňuje se například v zahradách pro nevidomé lidi
- Chuť – souvisí s konzumací potravy, „Krajina musí být jedlá“

První vjemy krajiny lze shrnout do odpovědí na základní otázky:

- Líbí se – nelíbí?
- Patří (mně, někomu) – nepatří?
- Jaké jsou emoční prožitky? (vnímání reality vždy vyvolává emoce)

Vnímání je ovlivněno očekáváním pozorovatele: Je v krajině to, co čeká?

- Pokud ano – následuje pocit harmonické krajiny
- Pokud ne – následuje pozitivní nebo negativní reakce

Ve vnímání krajiny hraje důležitou roli i to, zda je ta samá krajinná scéna vnímána poprvé, nebo opakovaně. Zvláštností lidského vnímání je přiřazování kontextu, významu – tzv. symbolismus. (Sémiotika je věda zabývající se studiem významů, axiologie je věda, která významům přiřazuje hodnoty.

Postup vnímání má základní kroky:

- Očekávání
- Percepce
- Pozorování s očekáváním – výsledkem je harmonie, nebo disharmonie

Vnímání krajiny závisí od:

1. Struktury osobnosti:

- Zdravotní stav
- Věk, pohlaví (mladší jsou adaptabilní, starší konzervativní)

2. Struktury zkušenosti

- Profese, vzdělání, bydlení, zájmy

3. Ostatní faktory

10.1.4 Interaktivita vnímání

Lidé mohou být rozděleni podle toho, jak vnímají – tzv. archetypy člověka

Ektomorfové – vnímají krajinu jako pozadí pro emoce, často projektanti

Endomorfové – přijímají vliv krajiny na své emoce, často umělci

Mezomorfové – krajinu ovládají, často developři

V krajině člověk vystupuje jako divák, ale současně i jako aktér, pobývání v krajině je proto částečně řízeno. Detaily tohoto procesu uvádí Valenta (2008). Člověk se dívá, naslouchá, čichá, dotýká se, chutná, vnímá vnitřními smysly, vnímá celým tělem, vcítuje se, prožívá, reflektuje a sebereflektuje, představuje si, mění scénu ve své fantazii, reaguje na situaci, rozhoduje se, jedná. Uplatnění jednotlivých činností je u každého člověka individuální. Kromě objektivně existující podoby krajiny záleží na subjektivní dispozici vnímatele (někdo vnímá spíše krásu, jiný historický aspekt krajiny, někdo atmosférické jevy, někdo houby...). Vnímání podmiňuje i sociální role a tzv. psychologický typ člověka. Sociální role ovlivňuje, jak pozorovatel krajinu „čte“. Jiné významy a charakteristiky bude hledat developer, jiný turista, rodák, geolog, lesník, myslivec. Psychologický typ vnímatele podle Černouška in Valenta (2008) existuje ve třech variantách. Ektomorfní typ promítá do krajiny svoje nálady, nevnímá krajinu takovou, jaká je, ale jakou ji chce. Mezomorfní typ vnímá přírodu a krajinu jako soupeře, s kterým se snaží soutěžit a ovládnout ho, dobýt ho, vlastnit. Endomorfní typ pak vnímá krajinu tím, že ji nechává na sebe působit, krajinu vnímá a smyslově prožívá. (In. Flekalová 2010)

10.1.5 Archetypy člověka podle vztahu ke krajině

Podle vztahu ke krajině se lidé rozdělují na archetypy:

Nomád - žije bez trvalého vztahu ke krajině, sám ji netvoří

Rolník – představuje člověka – tvůrce, má trvalý vztah ke krajině, žije v jejím konkrétním místě, kvalita jeho života závisí od kvality prostředí

Městský člověk – je jasně vymezený ve svém teritoriu, tvoří svůj prostor

10.1.6 Archetypy krajiny

Pokud má člověk v sobě zakotven jeden krajinný archetyp, ostatní se mu zdají „špatné.“ Do estetického hodnocení krajiny vstupují osobní preference. Librova (1988) soudí, že velkou roli hraje pocit krajiny domova, tedy obvykle takové krajiny, ve které člověk prožil dětství, a váže se k ní pocitem bezpečí. V takové krajině se pak cítí doma celý život a je pro něj hodnotícím měřítkem co do malebnosti. Zejména obrys horizontu a další charakteristické krajinné prvky si s sebou neseme v podvědomí.

- Hora – je divoká, přírodní, nespoutaná krajina, „přírodní národy“ v ní vidí správnou, dobrou, harmonickou krajinu
- Zahrada (pole) – je neustále kultivovaná krajina (více se vyskytuje v ČR, v SR se jedná kulturní/přírodní krajinu)
- Svatyně – zprostředkovává setkání s prapředky, svatá hora, posvátný háj
- Město – je jasně vymezeno proti přírodním procesům (středověká fortifikace, obrana proti hrozbě přírodních sil)

10.1.7 Optika lidského oka

Lidské oko je párový orgán, který umožňuje člověku vidět. Zrak je smysl, který umožňuje živočichům vnímat světlo, různé barvy, tvary. Pro člověka je to smysl nejdůležitější, většinu všech informací vnímá zrakem. Zrak je zaměřen především na vnímání kontrastu, proto dovoluje vidění kontur předmětů, jejich vzdálenost a významně se podílí na orientaci v prostoru. Struktura lidského oka se plně přizpůsobuje potřebě zaostřit paprsek světla na sítnici. Světlo vstoupí přes rohovku do oblasti vyplněné komorovou vodou, a dopadá na čočku skrz panenku (pupil, zornice, zřítelnice). Ta se pomocí svalů (duhovka, iris) roztahuje a zužuje, čímž reguluje množství procházejícího světla. Pomocí svalů je také regulována čočka, která zaostřuje paprsky, aby se sbíhaly přesně na sítnici, kde vytvářejí převrácený obraz. Celá zbývající oblast oka je vyplněna sklivcem, který udržuje v oku stálý tlak a tím i tvar. (Wikipedia)

Lidské vnímání prostoru lze kvantifikovat v úhlových jednotkách:

Horizontální úhel: vědomý 30° vlevo i vpravo, k tomu se přidává 15° (vpravo i vlevo) periferní vidění. Pokud se zapojí pohyb očí, úhel činí 120°, s pohybem hlavy celkově 120 – 180°.

Vertikální úhel: nad osou roviny očí člověk vidí od 35 – 40°, pod osou 20 – 35°

Vzdálenost, na jakou je člověk schopen vidět: v absolutní rovině přibližně 5,3 km (způsobeno zakřivením Země), pokud se vezme v úvahu refrakce světla – na vzdálenost 4,8 km, v členitém terén i 80 km.

Faktory viditelnosti:

- Terén
- Počasí – mlha, déšť, sníh
- Den – noc

Vzdálenost: na krátkou vzdálenost (1,5 km) člověk rozeznává detaily, na střední vzdálenost (3,5 – 4,5 km) nerozeznává detaily, vnímá textury (les smrkový, bukový), na dlouhou vzdálenost člověk vnímá siluety (nad 4,5 km)

Konečný vjem závisí na počtu prvků, které se v něm vyskytují. Přehlcení prostoru přílišným množstvím prvků zapříčiní jeho nečitelný charakter; prázdnota naopak má za následek „horror vacui“ – strach z prázdného prostoru.

Vizuálně vnímatelné znaky jako hlavní složku krajinného rázu vyzdvihuje Vorel (2007). Souhrn těchto rysů nazývá „krajinnou scénou“, ve které hraje roli uspořádání jednotlivých viditelných prvků – terénu, vegetace, staveb, land-use. Samozřejmě vnímání ostatními smysly může posilovat účinek vizuálního vnímání. Vorel (2007, s. 150): „*Estetickou atraktivitu... podporují i další znaky krajinné scény, jakými jsou struktura ploch a jejich barevnost, výrazné uspořádání (konfigurace) linií a bodů a význam dominant a dominantních rysů krajiny*“. (In FLEKALOVÁ 2010)

Jay APPLETON (The experience of Landscape) definuje: výhledy, úkryty, hazardy

Habitat theory (teorie životního prostoru člověka) uvádí estetické uspokojení, které vychází ze zkušenosti vnímání krajiny. Teorie vychází ze spontánního vnímání krajinných prvků, které svými tvary, barvami, prostorovým uspořádáním a dalšími viditelnými vlastnostmi působí jako orientační znaky prostředí vhodného k přežití.

Prospect – refuge theory (teorie výhledů a úkrytů) má zato, že schopnost vidět a schopnost se ukrýt jsou nevyhnutelné z hlediska přežití člověka. Appleton definuje výhled jako místo, odkud má člověk neomezenou schopnost vidět, a úkryt jako místo s možností se schovat. Krajinu, ve které člověk vnímá tato místa, považuje za estetickou.

Typy výhledů:

- Panorama (široký záběr vnímání) – při přerušení obrazu má člověk schopnost si jej doplnit, domyslet (pomocí představivosti)
- Pohled – je ohraničený okraji, definovaný vertikálním ohraničením, případně horizontálním – pod stromy, pohled z jeskyně
- Sekundární panorama – je typem nepřímého pohledu. Bod, ze kterého vnímám je jinde – tzv. potenciální výhled (věž, skalní útes, horizont)
- Sekundární pohled – odchýlený (meandry řeky, cesta), offset (zlom)

Úkryty se dělí podle:

- Funkce - (skryše, přístřešek)
- Původu - (přírodní, umělý)
- Materiálu - (země – jeskyně, vegetace – les, tráva, mlha)
- Přístupnosti

Hazardy:

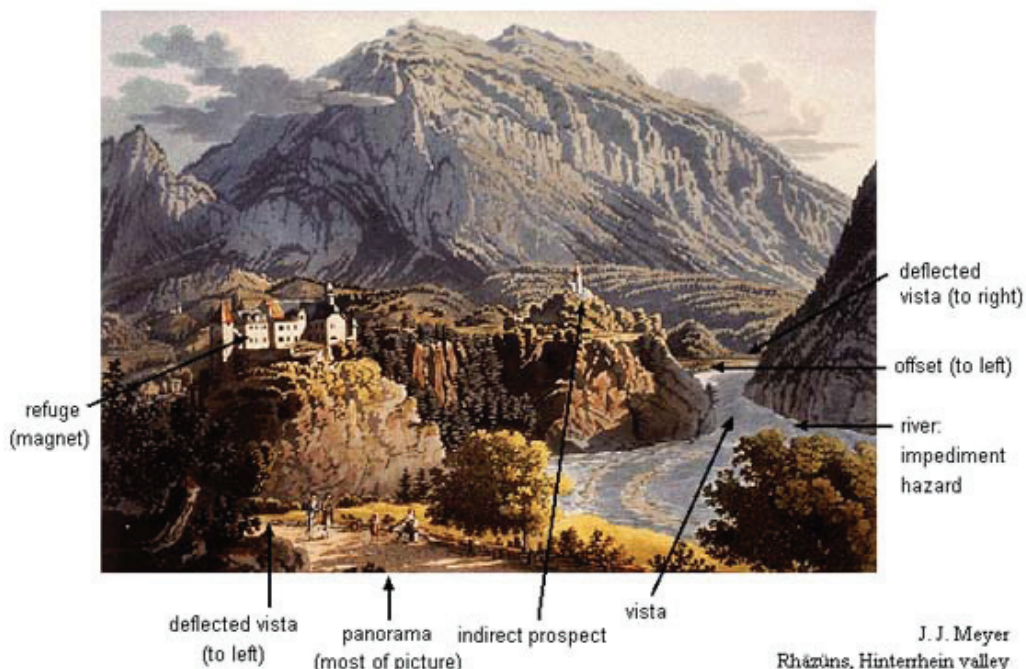
Výhledy a úkryty mají význam ochranný. K tomu, aby fungovala symbolika výhledů a úkrytů, je potřebná i symbolika hazardů – nebezpečí. Představují je živé bytosti (lidé, ostatní), počasí, voda, oheň, pohyb (na útesech), přírodní a umělé překážky, nedostatky (např. žízeň).

10.1.8 *Teorie savany*

Dle této teorie člověk vzešel ze savany a z toho vycházejí i atavismy – asociace, které vycházejí ze zkušeností celého lidstva. Například lavičky se v parku umísťují tak, aby měl člověk krytá záda.

Člověk je svým dědičně daným psychickým vyladěním vázán na krajiny „savanové“ povahy s jednotlivými stromy, pravděpodobně jako dědictví africké krajiny, ve které se kdysi lidský rod vyvinul. V takovéto krajině se údajně člověk bezpečně, protože stromy poskytují úkryt, nicméně krajina je dostatečně přehledná, aby umožňovala vidět blížící se nebezpečí, nebo kořist. Také LIBROVÁ (1987) poukazuje na potřebu člověka pobývat ve volné krajině, zejména lesostepního charakteru, která je dána prostředím, ve kterém se jako druh vyvíjel a jemuž se přizpůsobil. V lesostepní krajině je schopen si zajistit obživu i bezpečí a odtud pravděpodobně pramení uklidňující účinek krajiny na celou nervovou soustavu a estetická záliba v krajinných scénériích s rozptýlenou zelení. Podobnost vzhledu parků v anglickém krajinářském stylu a savan připomíná ULRICH in JORGENSEN (2004), což by podle něj mohl být důvod jejich všeobecné oblíbenosti.

Tuto teorii zpochybňují STELLA a STIBRAL (2009) – např. proto, že lidský druh se po odchodu z Afriky nevyvíjel jen v savanách a byl nucen se pro přežití adaptovat i v jiných krajinách, v prů-

Obr. 68 J. J. MEYER, „Das Schloss Rätzüns und der Galanda-Berg“ (1826), (www.ualberta.ca)

zkoumání hodnocení estetických kvalit krajiny lidé dávají přednost krajinám se stopami lidské činnosti, což by v přírodní savaně nebylo. Ideálem větší části historického období byly geometrické kompozice, anglický park naplňující „savanna theory“ se vyvinul až ve století osmnáctém. Spíše se přiklání k teorii KAPLANA a KAPLANOVÉ, kterou zmiňují i LIBROVÁ (2006). Zásadními aspekty důležitými pro pozitivní vnímání krajiny jsou komplexita (čím více nezávislých prvků na scéně, tím je vyšší), spojitost (uspořádanost opakujících se prvků v krajině, usnadňuje pochopení krajiny) a zároveň čitelnost a tajemnost krajiny. Čitelnost znamená přehledný terén s orientačními body, kde člověk nebloudí, má možnost najít útočiště, potravu, vodu, má pocit bezpečí, tajemnost dává do budoucna příslib další explorační, tj. krajina není nudná.

10.1.9 Fenomenologie

Fenomenologie zkoumá skutečnosti, jevy, zkušenosti tak, jak se člověku jeví. Je to filozofický směr, založený **Edmundem Husserlem** ve snaze o pevnější a určitější založení filozofie, aby se tak mohla stát také pevným základem pro vědecké zkoumání skutečnosti vůbec. Husserl si všiml, že lidská intence, zájem či pozornost k předmětu zcela samozřejmě „přeskakuje“ od dané zkušenosti k věci samé a tím se připravuje o možnost zkoumat zkušenost jako takovou. Přitom všechno, co poznává a ví, získává právě prostřednictvím této zkušenosti.

Martin Heidegger byl německý fenomenologický filozof, žák Edmunda Husserla a jeden z nevlivnějších filozofů 20. století.

Prof. Jan Patočka byl jedním z nejvýznamnějších českých filozofů 20. století. Zabýval se fenome-

nologií, filozofií dějin, filozofickým dílem J. A. Komenského, T. G. Masaryka a E. Husserla, českou literaturou, uměním a kulturou. Patočkovovo dílo a jeho osobnost výrazně ovlivnily soudobé české myšlení, zejména v kruzích nezávislé inteligence a disentu 60. až 80. let.

Christian Norberg-Schulz byl norský historik a teoretik architektury. Je znám pro své četné knihy z oblasti historie (obzvláště architektury italské klasické tradice, a z ní především baroka) a také z oblasti teorie architektury. V oblasti teorie architektury se jeho zájem posunul od analytických a psychologických teorií v počátku jeho intelektuální kariéry směrem k fenomenologii místa. Patří mezi první teoretiky architektury, kteří využili fenomenologii a ontologické myšlení Martina Heideggera v oblasti architektury.

Některé jevy mají charakter fenoménu, jedinečnost místa (fenomémem je more, útesy, poušť, propast, řeka, klimatické jevy – mlha, svítání...). Fenoménu je nutné respektovat při zahradně – krajinářské tvorbě.

10.1.10 *Genius loci, anima loci, genius temporis*

Genius loci – původně anima loci – je pojem vycházející z keltských kultů. Duše, která zemřela, údajně létá nad krajinou a ochraňuje žijící. Vychází z přírodních kultů stromů, pramenů, kamenů, hor ... jako jejich osobní duch, esenciální bytost míst.

Genius temporis – představuje faktor času, ducha doby, ducha času...

Duch místa, může na člověka působit vizuálně, přes jiné smysly, ale možná i mimosmyslově. Toto působení vystihují RYSOVÁ a CÍLEK (2005). Genius loci býval ochranným duchem místa, dnes tento pojem obvykle vyjadřuje specifickou, význačnou atmosféru místa, spíše než ochranného ducha. Duch místa je téměř vždy spojen s dávnější minulostí a ta v podobě kulturní paměti přetrvává a vytváří nezaměnitelnou a jedinečnou atmosféru dané lokality. Genius loci jako jedinečný a charakteristický aspekt místa je často oslavován umělci a spisovateli, nebo zachycen v pohádkách, folklóru. Stejně často je přítomen v neviditelné kulturní vlně (příběhy, umění, vzpomínky, víra), jako ve fyzické stránce místa (památky, hranice, řeky lesy, architektonický styl, lidová architektura, stezky, výhledy atd.), nebo v mezilidských vztazích (přítomnost příbuzných, přátel, kořeny rodu). CÍLEK (2007) doporučuje zvážit při rozvoji každého města i každé krajiny, jaký je jejich genius loci, aby nedošlo k poškození základu duchovní kostry krajiny, vepsané do tvarů, struktur a barev kraje.

10.2 Estetické vnímání přírody a krajiny

Estetické cítění každého člověka je individuální a ve vztahu ke krajině se na něm podílí mnoho faktorů. Jednak je to vliv estetiky krajiny domova, místa, kde vyrůstá a které se MU otiskne do paměti a podvědomě s ním pak porovnává ostatní viděné krajiny, jednak je to vliv výchovy a vzdělání, kdy se dozví, co je v přírodě hodnotné a co tedy máme esteticky oceňovat. Přesto je možno vystopovat v estetickém hodnocení krajiny obecné rysy, společné pro celý kulturní okruh nebo celou historickou epochu. I v hodnocení estetických kvalit krajiny lze hovořit o módě. Člověk je sociální tvor a dle LIBROVÉ (1988) své okolí vnímá na základě zkušeností celé společnosti a v sociálně daných vzorcích.

Co se týká současného estetického postoje ke krajině, STIBRAL (2005) upozorňuje, že je výsledkem dlouhého kulturního vývoje a evropská civilizace k němu dospěla až v novověku. Estetické oceňování přírody a krajiny jako celku není až tak obvyklé, jak je patrné dále v historickém přehledu.

Při důrazu na ty historické epochy, které se nějak vztahují i k dnešnímu vnímání krajiny, je dobré začít v **antice**. Podle STIBRALA (2005) se antika esteticky vztahovala spíše k jednotlivým přírodním objektům (květy, zvířata). V pozdějším období antiky, helenismu, od 3. století př. n. l. se začíná formovat zárodek krajinomalby, který by nebyl možný bez zájmu o krajinu jako celek. Jako jeden z důvodů je možné uvést i to, že doba helénismu je spjata s rozvojem života ve městech, kde lidé začali pociťovat odcizenost od okolního světa.

Estetické koncepty se řeší ve společenských obdobích, kdy je preferována individualita jednotlivce (renesance, romantismus – člověk se obrací k vlastním emocím, baroko používá estetiku jako nástroj moci).

Antické spisy se zabývají pojmem **topia** (= krása, zahrada) a „**locus amoenus**“, což je latinský literární termín souhrnně označující idealizované místo bezpečí a pohodlí. Je to obvykle pěkný stinný trávník nebo otevřená lesní krajina připomínající zahradu Eden. Locus amoenus je tvořen třemi základními elementy: stromy, trávou (loukou, trávníkem) a vodou. Zahrady založené na těchto principech zvýrazňují rozdíly mezi městským a venkovským životem nebo slouží jako útočiště před během času a smrtelností.

Prvořadá byla estetika přírody; estetické vnímání obydlí, zahrady a města se rozvíjí později. Existovaly dva základní předobrazy ideální krajiny:

- **Arkádie** – na principu harmonie soužití

- **Bukolika** – pastýřské scény, klid pasoucích se stád, strom se stínem, studnička, spojení člověka s božstvem (nymfa, amoret...)

Malíř Hieronymus Bosch – nizozemský malíř raného romantismu – zobrazoval arkadskou krajinu. Na svých obrazech zachycuje divou zvěř v klidu jako symbol ráje. Krása krajiny je daná souladem významů, ne jen proporcí, což znamená harmonii mezi duchem (vyšší ideou) a rozumem (využívání krajiny, hospodářskou prosperitou).

Obr. 69 Hieronymus BOSCH, Zahrada pozemských rozkoší (www.hieronymus-bosch.org/)

Toto vnímání vykryštovalo v období římském, v dílech Vergiliových (70-19 př. n. l.). Zobrazoval idealizovaný pastýřský život, plynoucí v blaženém nicnedělání v krásné krajině. Librová (1988) podotýká, že arkadská krajina je prvním jednotným evropským zobrazením krajiny, ještě nezátíženým ideologickými principy, ale spíš vyjadřujícím biologicky danou potřebu určitého krajinného typu – klid na slunci, spočinutí v chládku, pramenitá voda, bezpečný úkryt, bujná vegetace, věčné jaro ale zároveň hojnost plodů, zvěře i ptactva a erotické naplnění smyslů. Což by mohlo být potvrzeno i vytrvalostí tohoto modelu, který znovuobjevila renesance, která na jejím podkladě vytvořila ideální typ krajiny, který se vrací v romantismu, jako představa estetického útvaru, realizovaného zejména v anglických krajinářských parcích.

Důvod římské obliby krajiny může být i v tom, že, jak uvádí STIBRAL (2005) Římané všeobecně měli úctu k zemědělské práci a životu na venkově a rádi se vraceli na venkov i z důvodů rekreačních. I když ani tady ještě nedochází k ocenění existující krajiny jako celku, ale spíše jednotlivých líbezných míst, nehledě na to, že v oblíbě je krajina nějakým způsobem kultivovaná, adorace divoké přírody přichází až v novověku.

Středověk na tuto antickou tradici nenavázal. Se změněnými podmínkami života obyvatel, kde bylo víceméně všechno přímo závislé na zemědělské prvovýrobě a každodenním kontaktu s přírodou, na které si v potu tváře dobývalo obživu, pro estetické vztahování nebyl prostor. Jak připomíná LIBROVÁ (1988), silná závislost na přírodě nedovolila podívat se na krajinu s odstupem jako na estetický objekt.

Krása krajiny je zastřena strachem z Boha a přírody, krásu přírody je vnímána jako krásu božského.

Sv. František z Assisi – patron ekologů, vnímal krásu krajiny, ale zároveň praví, že krásu přírody odvádí člověka od zaměření na Boha.

Obr. 70 J. PATINIER: Sv. Hieronymus na poušti, okolo r. 1520 (www.artmight.com)

Až **renesance** pak oceňuje estetické stránky přírody tak, jak to chápeme dnes (STIBRAL 2005).

Zvýšený zájem o přírodu, která je vnímatelná smysly, přináší větší citlivost k estetickým stránkám přírody. To je patrné ve vývoji malířství, kde roste podíl a význam pozadí a rozvíjí se studium jednotlivých přírodních objektů (květ, skála...). Objevují se první krajinky, zatím jako skice a studie (Leonardo, Dürer). Dochází též k prvnímu historicky doloženému výstupu na hory: Francesco Petrarca byl první člověk, který se kochá krásou krajiny, podniká záměrné výpravy s cílem „dívat se na krajinu“, na osamělá místa vystupuje s bázní před Bohem.

Renesance se ovšem k přírodě obrací i jako k předmětu poznání, výzkumu. Přichází společně s novým pohledem na přírodu a krajinu i další aspekt, dříve neznámý. (STIBRAL 2005) Člověk začal sám sebe vnímat jako tvůrce, přetvářejícího krajinu a možná i s tím souvisí její estetické ohodnocení, skrze poznání a vloženou práci a ocenění vlastního „úspěchu“, a také skrze vyčlenění se z přírody a vztahování se k ní jako k objektu. Tento aspekt je důležitý zejména v Holandsku, kde se rozvíjelo ocenění harmonické krajiny, prosperující k lidskému užitku (LIBROVÁ 1988).

Protestantské země v Evropě vnímají krásu krajiny jako krásu obyčejných věcí, častým námětem je zobrazení práce.

Zájem o estetické hodnoty přírody a krajiny stoupá především v 17. století, jak dokumentuje např. holandská krajinomalba a klasicizující krajináři jako Claude Lorrain, ale i citlivý přístup baroka při umísťování staveb v krajině.

Obr. 71 P. BREUGHEL, Lovci na sněhu, 1565 (www.artmight.com)

Obr. 72 Claude LORRAIN, Svatba Izáka s Rebekou, 1648 (www.artmigh.com)

Obr. 73 Claude LORRAIN, The Dance of the Seasons (1600 – 1682), (www.artmigh.com)

Oceňovaná je krajina spjatá s každodenním životem, není protiváhou lidské společnosti, která byla důležitá v období romantismu. Holanďtí malíři krajináři také objevili estetickou hodnotu oblohy, dotvářející obraz krajiny. Plochý reliéf holandské krajiny si vynutil snížení horizontu a volný prostor pak zaplnila proměňující se obloha (LIBROVÁ 1988). Renesance všeobecně přináší cit pro prostor, jak na obrazech, tak ve vnímání. (STIBRAL 2005) I proto opět ožívá koncept krajiny ideální, naplňující očekávání tohoto citu.

Renesance nalézá krásu ve vnímání dokonalosti proporcí (základní geometrické útvary tvoří čtverec a kruh). Krajina se začíná vědomě estetizovat, její hodnotu přímo ovlivňují filozofické koncepty. Poprvé se v krajině objevují aleje, které ale ještě netvoří koncept pro široké krajinné prostory, netvoří paprsky os, ale jen krátké přímé linie.

Farme ornée (okrasný statek) spojuje krásu a hospodářský užitek (rybníky, dobře udržovaný les). Renesance nezdůrazňuje duchovní objekty, ale hlavně lidský rozměr – vše má být proporční, harmonické, čitelné.

Na ocenění krásy krajiny měly vliv i objevné cesty, které podnítily obrazotvornost Evropanů. Tropy jsou obdivovány čistě pro svůj vzhled, bez ohledu na užitečnost či funkci, což je úplně nový pohled. (Stibral 2005)

Na těchto základech pak v 17. století vzniká krajinářství jako svébytný malířský žánr, aby pobídlo k estetickému obdivu k přírodě a napříště formovalo vkus nejširších vrstev. (STIBRAL 2005)

Baroko pak s krajinou i tvůrčím způsobem pracuje, cíleně vytváří malebné scenérie tím, jak vkládá do krajiny architekturu, cesty, aleje. (STIBRAL 2005)

V období 1618 – 1648 doznívají sice ještě renesanční koncepty, ale už v r. 1620 nastává zlom, který souvisí s posílením katolicismu.

Základní principy baroka:

1. “majestát” světské a církevní moci, vyzdvihování náboženských principů
2. Pořádek – pěkné je to, co je uspořádané: uspořádání prostoru, poprvé se objevuje přímá dlouhá linie v krajině
3. Vazba „pěkné – funkční“ – to co je užitečné, je i krásné
4. Potlačuje se význam proporčnosti
5. Využívány jsou symboly, dominanty – zvýrazňují se důležité body, vedou k nim aleje

Baroko v českých zemích vrcholí a končí za vlády Josefa II. (90. Léta 18. století.)

Na počátku moderního obdivu k přírodě pak stojí anglická estetika, reprezentována na zač. **18. století lordem Shaftesburym.** (STIBRAL 2005) Ten ve svém díle syntetizuje vnímání přírody jako dokonalého díla Božího, dokonalého a hodného obdivu v celku. Dokonalost přírody ov-

šem člověk nemůže napodobit (natož v geometrizované zahradě), proto oceňuje přírodu volnou, přirozenou. Tyto teze posléze rozvine Rousseau. A k této volné a divoké přírodě, nesoucí v sobě tajemství, ať už Boha, nebo vesmíru, se pak obrací romantismus.

Vnímání krajiny jako celku naplňuje až **romantismus**, přesně naopak proti věku rozumu vnímá krajinu citem a jako námět, jímž se city dají vyjádřit. (LIBROVÁ 1988) Také jako první tvrdí, že estetická hodnota nemusí být dílem člověka, ale že se nachází v přírodě.

Na konci 17. století začíná upadat moranarchie a baroko už neodráží majestát světské moci. Končí feudalismus a nastupují ideje republiky a průmyslové revoluce. V Anglii vzniká tzv. Kit-Cat club, jehož cílem je podpora silného parlamentu a oslabení monarchie a to i prostřednictvím umění – členové klubu začínají napadat estetiku baroka (Alexander Pope, William Kent, John Vanbrugh). V polovině 19. Století nastupuje parlamentní monarchie, formuje se republika, kde se do popředí dostává měšťanství. Se životem ve městech souvisí zhoršování stavu životního prostředí, znečištění měst, člověk se proto obrací ke krajině, zdravé a dokonalé přírodě, k tomu, co je nad ním, co ho přesahuje. Typický je návrat k harmonii – bukolické scény.

Toto nazírání vzniklo jednak jako reakce na zhoršující se životní prostředí ve městech, jednak jako reakce na pravidly sešněrovanou morálku a bezpečí a předvídatelnost života. I proto je charakteristickým jevem romantismu postava poutníka. (Librová 1988) Únik do krajiny je i únikem do nepředvídatelného prostředí, kde se člověk musí spoléhat sám na sebe a zároveň má na sebe čas. Romantismus tak v kráse krajiny nachází hlavně cestu k lidskému nitru, neraduje se ještě z krásy krajiny jen pro ni, ale pro pocity, které v člověku vyvolává. Nicméně přináší opravdové pobývání v krajině jako normu trávení volného času, spojené s přímým vnímáním esteticky hodnotné krajiny, čímž se liší například od již zmiňované pozdní antiky, kde Arkádie byla krajinou ideální, nereálnou, spíš snem, který ovšem měl daleko do realizace a který nepotřeboval být konfrontován s realistickým zážitkem. Tato „potřeba krajiny“ se stává zejména v Českých zemích sociální normou, podpořenou národní identifikací.

Romantismus přináší také jako novinku dnes již samozřejmou zálibu v horách jako estetické hodnotě. Jak uvádí Librová, (1988) je to umožněno díky terénním zkušenostem badatelů, ideologií romantiků, hledajících divoké scenérie a díky vlivu Číny a Japonska, kde byly hory tradičně oblíbené. Romantik se ztotožňuje s velikostí horské přírody, cítí se vymaněn z pout všednosti. Hory také reprezentují obdiv k neužitečné krajině, nevhodné k zemědělskému využívání, úzce související s útekem od civilizace. Jedná se samozřejmě zejména o lidi z měst, „prostý, venkovský lid“, stále ještě závislý na zemědělství, to nevidí. Nicméně estetický kánon zůstává zachován a prostřednictvím uměleckých děl ovlivňuje estetické vnímání krajiny dodnes. Je to i proto, že s obdobím romantismu u nás se kryje i zdokonalení reprodukčních technik (grafické techniky tisku), tedy romantická krajinomalba mohla ovlivnit široké vrstvy obyvatelstva a jako běžná součást domácností se podílela na vytváření veřejného vkusu. (LIBROVÁ 1987)

Dědictvím romantického nazírání na přírodu je podle STIBRALA (2005) také fakt, že příroda je často i podvědomě vnímána jako pěkná, v opozici k ošklivým lidským výtvorům (technika, město apod.). Dalším dědictvím je masová oblíbenost turistiky, umožňující s přírodou bezprostřední kontakt.

Vzory vnímání krajiny byly v 19. století ovlivněny i souvislostí s hledáním národní identity. Významná místa pro národní identitu nemusí být primárně přímo hodnocena jako krásná, ale utvářejí hodnotový žebříček a krása je jim přiznána zpětně, v souvislosti se symbolem, který s sebou nesou.

19. století je obdobím bojů za práva na vlast, jazyk, krajina je vnímána jako symbol národa. V r. 1848 se začínají podnikat programové výpravy na silná symbolická místa (Říp, Vyšehrad, Trosky, Blaník, na Slovensku Devín, Kriváň, Králova Hoľa...). Krásné je to, co je typické, chápáno na symbolické úrovni. Zobrazování národních motivů se odrazilo v tvorbě Mikoláše Aleše, Josefa Lady, na Slovensku Ludovíta Fully, Martina Benky, Janko Alexyho...

Národní obrození v Čechách, pojaté jako odlišení od německého etnika, bylo od počátku spojováno s venkovským lidem a odtud se bere silná tradice venkovské tematiky v české kultuře. Pozitivní hodnoty spatřované u venkovského lidu (čestnost, přímost, věrnost, láska k rodině, vlasti a pravdě, svéhlavost, ale zároveň uvážlivost, moudrost, nepokořitelnost, ohleduplnost) jsou symbolicky vyjádřeny v zobrazení krajiny. Právě česká krajina zbavuje obrozence pocitu méněcennosti vůči německé kultuře, její krása je argumentem, k němuž se odvolávala víra ve slavné předurčení národa. LIBROVÁ (1988, s. 96): „*Vlastenecké cítění a smysl pro krajinu se u nás rodily téměř zároveň a zároveň pronikly do srdcí lidí. O to pevnější bylo a zůstalo jejich spojení.*“ (LIBROVÁ 1988)

Schéma, které se v souvislosti s typickou českou krajinou vytvořilo, zobrazovalo líbeznou, úrodnou krajinu s měkkými konturami a lehce zvlněným reliéfem, rozptýlenou zelení na mezích a podél cest, s modravými kopci v dáli, idylou kapličky nebo božích muk. Do tohoto obrazu patří i slunečný den, zrající obilí, děti koupající se v potoce. (Librová 1988) Oproti estetickým preferencím romantiků typická česká krajina není významná nedotčeností a původností, ale právě svým mlékem a strdím, vlídnou tváří, kterou nastavuje člověku k obdělávání a životu. Ačkoli tato „modelová“ obytná krajina nevznikla jako výsledek estetických záměrů zemědělců, ale funkčním výrobním optimem v tehdejších podmínkách (výrobní způsob, vlastnictví půdy), stala se jakousi estetickou normou. (LIBROVÁ 1987)

Určitým modelem této typické krajiny je takzvaná barokní krajina, o které se hovoří v souvislosti např. s Ladovými obrázky. Popis této krajiny a její faktickou neexistenci zprostředkovává Sádlo et al. (2005). Nicméně podle něj existují znaky, objevující se v české krajině poprvé právě v baroku, které přetrvaly a kterým máme dnes tendenci přisuzovat roli tradičních znaků české krajiny: jasná definice land-use ve smyslu pole – louka – pastvina, úbytek rybníků, šíření nových rostlin v souvislosti se zemědělským pokrokem (brambory, cukrová řepa, jírovec apod.), využití malých vodních toků jako pohonu a úpravy nivy, z důvodu masivního využití dřeva les nabývá formu enkláv v jinak odlesněné krajině, zvětšení rozsahu kulturní krajiny do dnešní podoby, architektonizace krajiny drobnou (zejména sakrální) architekturou, podmanění krajinných dominant a vytváření typické siluety obce (kostel v centru, působící z dálky jako orientační bod). Baroko racionálně uchopuje krajinu, využívá ji a sjednocuje do celistvého výrazu (jasně definované mozaiky ploch), který je přívětivý pro člověka – umožňuje snadnou orientaci a pochopení.

Estetické názory ovlivňující vnímání širších vrstev se šířily mezi lidmi skrze umělecká díla. Český národ je jedním z mála národů, který v hymně opěvuje krásy krajiny místo hrdinských činů, velikosti panovníka nebo vypjatě národních témat. To, že umělecká tvorba silně ovlivňuje vztah člověka ke krajině tvrdí i FINGEROVÁ a FINGER (1999) – díla českých malířů (Lada, Aleš) a malířů

krajinářů zobrazená na stránkách učebnic a časopisů formovala obecné vědomí o české krajině přetrvávající několik generací.

Přelom 19. a 20. století je **období secese**, kdy se v umění zobrazuje příroda jako projev životní síly. Současně však nastává dekadence v opovrhování přírodou a zdůrazňováním civilizace. Tento postoj následně převzala i moderna a avantgarda u umění oslavujícím pokrok (futurismus aj.)

V polovině 19. století se z Francie šíří móda opětného **realistického pohledu** na krajinu. (Librová 1987) Je snahou názírat na krajinu objektivně. Na rozdíl od romantiků, kteří v krajině hledali vyjádření svého nitra a přizpůsobovali mu její obraz, je nyní snahou neutrální zachycení pozorovaného. Realisté tak vnímají krajinu jako autonomní hodnotu, ne jako výraz ideje, symbol. Tato samostatná entita pak může být zkoumána různými prostředky, ať už vědeckými, nebo uměleckými.

Názory na estetické oceňování přírody se ve 20. století proměňovaly společně s množstvím uměleckých směrů a filozofických doktrín, které v té době vznikaly. Tak STIBRAL (2005) poukazuje např. na funkcionalismus, který se vrací ke kráse přímých linií a geometrických tvarů a od kterého tyto myšlenky přijal a dále rozpracoval socialistický realismus, který považuje za nejkrásnější, když je krajina korunována lidským dílem, sloužícím výrobě (tovární komín, přehrada apod.). Vztah ke krajině a její „industrializaci“ se projevuje postupně už od počátku 19. století. Vztahování ke krajině je ovlivněné vědou, krajina se z živé bytosti, se kterou člověk žil v bezprostředním spojení, stává nástrojem, prostředkem k získání surovin a plodin. Na druhou stranu tento vztah umožnil odstup od krajiny a možnost vzniku současného pojetí krajiny. (HÁJEK 2008)

Období **socialistického realismu** v první pol. 20. století zobrazuje symboly technického pokroku – továrny, doly, města. Jako reakce se v 60. letech formují ekologická hnutí, která často přebírají estetické preference romantismu či myšlenky J. J. Rousseaua. V ochraně krajiny se objevuje vliv estetických preferencí – jsou chráněny krajiny pocitované jako esteticky hodnotné a v rámci druhotné ochrany se upřednostňují druhy považované za pěkné.

Každopádně příroda zůstává místem útěku u útočiště před špinavým městem. Podobně jako v průběhu celé historie se i tady ukazuje rozdíl oficiální estetické teorie a vnímání širší veřejnosti, který se stírá až ve 20. století v souvislosti s efekty širokého dopadu sdělovacích prostředků, informační propojenosti a globalizace.

V šedesátých letech 20. století pak nově se formující ekologické hnutí přináší estetické ocenění ekologicky stabilních segmentů přírody⁴. V tomto duchu je dnes koncipováno i všeobecné vzdělání, které implikuje vědomí nutnosti zachování přírody a jejích přirozených hodnot a estetickým se stává to, co je pro přírodu přirozené, včetně např. bažinatých říčních meandrů, které byly v lidové mytologii chápány jako sídlo nečistých sil. Z tohoto pohledu je možno zobecnit některé rysy krajinné scény, které jsou všeobecně přijatelnými estetickými hodnotami. Například:

4 Příklad vlivu kulturního okruhu – popud chránit divokou, přírodní krajinu vzešel ze Spojených států amerických, kdy rychlá zkáza panenské přírody dobývané pionýry byla tím kontrastem, který vyvolal silný kult divočiny v americké kultuře (NP Yellowstone 1878), jak upozorňuje Lów a Míchal (2003), kdežto v Evropě, která už divočinu neměla, se v takové míře vůbec neprojevil.

- zřetelné uplatnění přirozeně působících přírodních partií (např. členitý okraj lesa, meandrující vodoteč s doprovodnou zelení, vodní plocha zářmována lesním porostem)
- uplatnění cenných ekosystémů v krajinné scéně (např. litorální porosty rybníka nebo skalnatý svah s travinnými a křovinnými porosty)
- přirozeně působící přírodní charakter krajinných dominant a horizontů vymezujících prostor (skalnaté nebo lesnaté horizonty)
- přírodní prostředí se zřetelným způsobem tradičního hospodaření (typické členění zemědělských ploch, vinice)
- vyvážený vztah ploch relativně přírodních a přírodě blízkých k plochám zemědělsky využívaným
- krajina s vysokým podílem rozptýlené zeleně (porosty mezi, doprovodná a liniová zeleň solitérní stromy)
- krajina s maloplošnou strukturou (VOREL 1999)
- soulad přírodního prostředí a staveb, vyznačujících se tradičními formami, materiály a tradiční měřítkem (krkonošská chalupa v prudké stráni, statek ležící mezi rybníky)
- soulad přírodního prostředí a zástavby (rozptýlená zástavba na podhorských stráních, volně stojící statky a stavení, kompaktní zástavba vesnice v zeleni zahrad a s dominantou kostela)
- soulad přírodního prostředí a dominujícího účinku cenné architektury (poutní kostel, křížová cesta v krajině)

MÍČHAL (2001) soudí, že člověk nemůže trvale žít v ošklivém prostředí. Nenaplnění jeho potřeby se projevuje subjektivním pocitem nepohody. Naopak vnímání krásy rozvíjí pocity pohody. Proto je estetická hodnota krajiny jedním z faktorů celkové společenské hodnoty. (SALAŠOVÁ, FLEKALOVÁ 2009)

10.2.1 Estetické normy současnosti

Pro současnou dobu je typický eklektismus – člověk si neumí utvořit vlastní názor, obrací se proto k ideálům minulosti.

Neodarwinismus - za estetický objekt považuje opačné pohlaví

Environmentální estetika – krásné je to, co je zdravé. Tato estetika se formuje v 70. letech 20. stol. V Německu a projevuje se v zahradním umění (West Park Mnichov), krásu krajiny nespojuje s člověkem a impakty. Estetika a filozofie se vracejí k přírodním hodnotám, které dosud reflektovalo pouze umění a přírodní vědy.

Land art - krajinu abstrahuje do symbolů, ty jsou vyjádřeny tvary

Neotaoismus – vychází z principů taoismu (harmonické souznění se světem, přírodou jako plynutím věčných přeměn universa, příroda jako tok neustálých změn, střídání jin a jang), a feng-šuej

Neoplatonismus – se soustředí na krajinu s vyšší ideou

Neoromantismus – neosentimentalismus

Konceptualismus – to, co člověka zajímá, není krása, ale význam

Teorie smyslového tahu – vychází z faktu, že každý smyslový orgán je různě citlivý k různým podnětům, nevysvětluje vznik estetických struktur užitečností, ale tendencemi lidského vnímání

Portmanovská biologie – zdůrazňuje jevové stránky živých bytostí – v přírodě jsou struktury určené k vnímání někomu jinému (tzv. adresné jevy – mimikry), i jevy neadresné, bez konkrétního pozorovatele (tvaru dírkovců, rozsivek, květy). Jsou to ale komplikované estetické struktury, které nemají funkci užitečnosti.

Globalizace – staví na komerci a konzumu a „estetice ruky trhu“. Potřebuje a vidí současný člověk krásu?

Použitá literatura

APPLETON, Jay. *The Experience of Landscape*. London: John Wiley, 1975.

BOSCH, H. *Zahradá pozemských rozkoší*. [online]. 2013 [cit. 2013-08-15] Dostupný z [www: www.hieronymus-bosch.org](http://www.hieronymus-bosch.org).

BREUGHEL, P. *Lovci na sněhu*. [online]. 2013 [cit. 2013-08-15] Dostupný z [www: www.artmight.com](http://www.artmight.com)

ČERNOUŠEK, Ml. *Psychologie životního prostředí*. 1.vyd. Praha: Karolinum, 1992, 142 s. ISBN 80-7066-550-5.

FLEKALOVÁ, M. a TRNKA, P. *Rozptýlená zeleň v hodnocení krajinného rázu*. Disertační práce. Mendelova univerzita v Brně: Agronomická fakulta, Ústav aplikované a krajinné ekologie, 2010.

FRANĚK, M. *Co je a kde se vzala Environmentální psychologie*. In: *Bedrník: časopis pro ekogramotnost*. Horní Maršov: SEVER, 2007. ISSN 1801-1381. 6x ročně.

LIBROVÁ, Hana. *Láska ke krajině*. 1. vyd. Brno: Blok, 1988, 165 s.

LORRAIN, C. *Svatba Izáka s Rebekou*. 2013 [cit. 2013-08-15] Dostupný z [www: www.artmight.com](http://www.artmight.com).

LORRAIN, C. *The Dance of the Seasons*. 2013 [cit. 2013-08-15] Dostupný z [www: www.artmight.com](http://www.artmight.com).

PATINIER, J. *Sv. Hieronymus na poušti*. [online]. 2013 [cit. 2013-08-15] Dostupný z [www: www.artmight.com](http://www.artmight.com).

Prospect-Refuge Theory. Notes on JAY APPLETON. *The Experience of Landscape* (London: John Wiley, 1975) and „Tintern Abbey“. University of Alberta. [online]. 2013 [cit. 2013-08-15]. Dostupný z [www: http://www.ualberta.ca/~dmiall/Tintern07/TinternRev/Prospect.htm](http://www.ualberta.ca/~dmiall/Tintern07/TinternRev/Prospect.htm).

SALAŠOVÁ, A. *Estetika krajiny*. Přednáška NK2 2009.

STIBRAL, K. *Proč je příroda krásná*. Dokořán, 2005.

Vnímání. *Wikipedia*. [online]. 2013 [cit. 2013-08-15] Dostupný z <http://cs.wikipedia.org/wiki/Vn%C3%ADm%C3%A1n%C3%AD>. Konec formulář

11 KOMPONOVANÁ KRAJINA

11 KOMPONOVANÁ KRAJINA

11.1 Úvod, definice pojmu komponovaná krajina

V odborných kruzích jsou komponované krajiny často nazývány také pojmy urbanizovaná, architektonizovaná či komponovaná architektonizovaná krajina, záměrně koncipovaná krajina, rozsáhlý krajinný celek nebo historický krajinný celek. Přestože sémantika prvních pojmů inklinuje primárně spíše k prostorově plošně reorganizovaným krajinám, komponované krajiny je možné vnímat i mnohem obšírněji. V anglicky mluvících zemích se užívá termín *designed landscape*, v některých případech pak, ne zcela správně, *composed landscape* nebo *composing landscape*. (KULIŠTÁKOVÁ a kol. 2011)

Kulturní krajina vznikala a formovala se v různém přírodním, historickém a socio-ekonomickém prostředí. V naprosté většině byla ovlivněna spontánní hospodářskou činností člověka. Za nejvýznamnější krajinotvorné činnosti jsou na území České republiky – a ve středoevropském prostoru obecně – považovány: zemědělství, lesnictví, vodní hospodářství, urbanizace, doprava, těžba a průmysl, v poslední době i masivní rekreace. (SALAŠOVÁ)

Porozumění významu a utváření komponovaných krajin v historii, stejně jako rozeznání jejich určujících hodnot a prostorových, estetických i symbolických souvislostí, úzce souvisí s identifikací a vymezením tohoto specifického typu kulturní krajiny v krajině dnešní doby. Vymezení vlastnosti krajinné kompozice znamená, že je jejich hranice spoluurčena kompozicí prostoru a velikostí území, jehož charakter spoluurčuje, případně se v něm fyzicky projevuje. S ohledem na prostorové vymezení krajiny může být měřítko velmi rozdílné, důležitá je v tomto směru sémantika procesu „komponování“, pochopení geneze území, rozpoznání jednotlivých entit a rysů kompozice a jejich souvislostí.

Termín kompozice vychází z latinského základu slova *compositio*, označujícího skladbu, sestavení, ale také dohodu a smíření⁹. Kompozice je utvářena nejrůznějšími entitami, které mohou mít různorodý charakter a projev, přičemž kompozice formuluje jejich vzájemnou spojitost a vytváří z nich jednotný celek. Z tohoto pohledu vyjadřuje kompozice souvislost mezi minimálně dvěma kompozičními prvky. Znamená to tedy, že kontextové minimum kompozice je formováno minimálně dvěma entitami (vlastnostmi, jevy) a jejich vzájemným vztahem. V kontextu tvorby je výraz „komponovat“ významově spojen s promyšleným skládáním, „skládáním not do nové melodie“, skládáním krajinotvorných prvků v krajině do nového obrazu. Podstatná je logika tvorby krajinné kompozice, která nevychází primárně z utilitárních funkcí prostoru, ale z jakéhosi vyššího smyslu, který do něj chce člověk vnést – je to smysl pro krásu, vesmírný řád, mystiku. Člověk tak z krajiny vytváří prostor interpretace a demonstrace svých myšlenek, postojů a sdělení. Liechtensteinové tvorbou Lednicko-valtického areálu prokazovali své postavení ve společnosti, Schlikové úctu k Panně Marii, římovští cisterciáci význam oběti Ježíše Krista. Touha vnášet do krajiny také jiný než jen hospodářský a čistě ekonomický rozměr je charakteristická snad pro všechny kultury a je nejčastěji spojena s mystikou a náboženskými kulty.

Vymezení sémantické i prostorové hranice komponované krajiny je velmi komplikované, nehledě na to, že součástí mnohých krajinných kompozic jsou často vzdálené pohledové dominanty, akcentované pomoci průhledů, trasování cest a promyšleného otírání pohledů a scén. Na znakové

hladině pak může být komponovaná krajina symbolicky propojena s místy vzdálenými i tisíce kilometrů, jak je to patrné na křesťanských stavbách, které vycházejí z tvarosloví jeruzalémských originálů nebo v incké mytologii z duality vesmírných a pozemských objektů.

Výbor pro světové dědictví (UNESCO) charakterizoval v roce 1996 komponované krajiny jako typ kulturních krajin, jež byly definovány jako kombinovaná díla přírody a člověka, která jsou dokladem vývoje lidské společnosti a sídel v průběhu historie a jsou ovlivněna fyzikálními jevy anebo příležitostmi danými jejich přírodním prostředím a vlivem postupných společenských, ekonomických a kulturních vlivů, jak vnějších, tak vnitřních. Přitom krajina komponovaná jako subtyp krajiny kulturní je definována jako krajina navržená a vytvořená záměrně člověkem a jsou do ní řazeny jak zahrady a parky, tak rozsáhlé krajinné kompozice. Na základě pojmového vymezení je možné rozdělit komponované krajiny do několika typů, které se však mohou navzájem prolínat, překrývat a doplňovat. (KULIŠŤÁKOVÁ 2011)

Ve střední Evropě existuje velké množství území, která byla utvářena podle jasného a zřetelného uměleckého (výtvarného, architektonického či urbanistického), náboženského a/nebo filozofického konceptu. V těchto případech je možno krajinu právem označit za společné dílo přírody a člověka. Pro všechny typy krajin, jejichž změny byly prováděny cíleně s velkým důrazem na jejich kompoziční, symbolické a estetické parametry, je užíváno označení „komponovaná krajina“. Obvykle je možno rozlišit dokonce konkrétního tvůrce původního historického záměru.

Česká republika je krajinou neobyčejně bohatou na počet i kvalitu komponovaných prostorů. Na území Čech, Moravy a Slezska pocházejí z období vrcholného středověku (13. – 14. stol.), renesance (15. – 16. stol.), baroka (17. stol.) a romantismu (19. stol.). Silný vliv na krajinné kompozice třech posledně jmenovaných slohových období mělo zahradní umění. Klasické principy tvorby zahrad obvykle překračovaly jejich hranice a pokračovaly velkoryse do volné krajiny. Renesanční, barokní a romantické kompozice přitom dokázaly velmi dobře sladit hospodářské požadavky v krajině s estetickými principy tvorby zahrad. (SALAŠOVÁ)

11.2 Typy komponovaných krajin

11.2.1 Zahrady, parky, barokní obory, bažantnice a jiné jasně vymezené prostory

Tento typ komponovaných krajin zahrnuje prostory často plošně reorganizované v duchu myšlenky kompozice. U těchto krajin nedochází pouze k vymezení hlavních kompozičních os, ale k celkovým změnám prostoru. Plní-li takováto místa jakékoliv užitkové funkce, jsou zcela podřízena vlastnostem kompozice a estetickým kompozičním záměrům. Jasně definovaná kompozice a prostorová hranice ostře vymezují tento typ komponovaných krajin vůči jejich okolí – kulturní nebo komponované krajině, případně intravilánu města.

Do tohoto typu je možné zařadit veškeré zámecké zahrady, městské a lázeňské parky. Dále je možno sem přičlenit i barokní obory a bažantnice, které byly z hospodářských důvodů jasně vymezeny vůči svému okolí zdmi nebo ploty a v barokní době výrazně estetizovány (mikulovská Tiergarten).

11.2.2 *Rozsáhlé krajinářské kompozice*

Rozsáhlé krajinářské celky jsou tvořeny kompoziční kostrou, která je utvářena na pozadí krajiny přirozeně formované hospodářskou činností. Jsou to komponované krajiny, jejichž prostor je organizován na základě předem daného kompozičního plánu.

V tomto typu krajiny se kompoziční principy prolínají s hospodářskými a ekonomickými požadavky na území. Prostorová hranice je na rozdíl od předchozího typu nejasná. Často jsou tyto krajinné kompozice provázány se vzdálenými dominantami, přesahujícími hranice panství.

Příkladem rozsáhlých krajinářských kompozic jsou šlechtická sídla vznikající v době baroka i v pozdějších obdobích, jako např. Lednicko-valtický areál, Jičínsko, Čimelicko-Rakovicko, Novodvorský, Mikulovsko-Falkensteinský, Kačina, Novohradsko, Novozámecko, Olomoucký Svatý Kopeček atd.

11.2.3 *Komponované krajinné osy*

Tyto kompozice nekladou důraz na přetváření okolního prostředí v duchu kompoziční myšlenky, avšak důmyslně využívají danosti, které jim prostor nabízí. Jsou tvořeny vzájemně provázanými kompozičními body s výraznými vizuálními i symbolickými parametry. Vzájemné vztahy mohou být výjimečně utvářeny i sítí cest.

Do této kategorie patří poutní a pašijové cesty, případně i některé cesty křížové, které nebyly koncipovány na půdorysu jeruzalémské Via dolorosa. V našem kulturním prostředí vedou tyto cesty obvykle k velkým městům, poutním kostelům, horám, pramenům či svatyním. Mezi výrazně symbolické krajinné kompozice, které lze mnohdy z běžné perspektivy jen obtížně vnímat, patří skryté symboly posvátné geografie. (KULIŠŤÁKOVÁ a kol. 2011)

11.3 **Charakteristiky komponovaných krajín**

Podstatným znakem i prostředkem sebereflexe lidské existence v okolním světě je umění a obecná potřeba kreativního vyjadřování. Lidská kreativita, napříč prostorem i časem, odráží touhu po sdílení vlastních myšlenek, názorů, postojů, pocitů, vkusových soudů i prožitků, ale také touhu po komunikaci s Bohem, božstvy i člověkem. Kreativní tvorba vyjadřuje příklad komunikace založený na symbolech, asociativním myšlení i psychologii vnímání. Velkolepé dílo vyjadřování vlastního já, ale i vnitřní touhy po všeobjímajícím řádu, představují krajinné kompozice.

Kompozice vnitřní a vnější – forma a obsah

Tvorba komponovaných krajín byla založena na záměrném skládání krajinotvorných prvků v jednotný, vzájemně propojený celek. Tato záměrná skladba se odrážela nejen v promyšleném organizování prostoru, ale také v symbolických sděleních. Základní vlastností krajinné kompozice je její celistvost, která tkví ve schopnosti propojit hospodářské a kulturně-společenské (reprezentativní) požadavky s estetickými, duchovními a symbolickými roviny krajiny. Základ komponovaných krajín tedy nespočívá pouze v prostorové skladbě (kompozici – vnější rovina, forma), ale i v myšlenkovém obsahu (konceptu – vnitřní rovina, obsah), který dílo utváří v abstraktní rovině.

Koncepcí vytváří čtvrtý rozměr kompozice, jeho hlubší podstatu, jež povznáší dílo jako celek na mnohem vyšší úroveň. Zatímco vnitřní kompozici je možné pochopit až po hluboké osobní zkušenosti s danou krajinou, jejím historickým vývojem, atmosférou apod., pro identifikaci základní hmotné kostry kompozice je možné využít poznatků z terénu a nejrůznějších map, na kterých jsou hmotné skladebné prvky zachyceny.

Vnitřní strukturu kompozice je možné vyjádřit jako soubor myšlenek, pohnutek, citění, které vedly ke konkrétní prostorové organizaci. Dnes je velmi těžké stanovit, do jaké míry se motivy a myšlenky tvůrce otiskly do hmotné kostry kompozice. Rozklíčování myšlenkového pozadí kompozice úzce souvisí s pochopením zažitých symbolů, dogmat, duchovního vnímání světa té které doby.

Na základě základní kompoziční myšlenky je možné rozdělit kompozice na tři typy:

- sakrální – sakrální krajinné kompozice jsou nejčastěji spojeny s kostelem, kaplí, klášterem nebo drobnými sakrálními objekty. Obvykle se jedná o pašijové a křížové cesty a poutní areály.
- profánní – profánní krajinné kompozice jsou nejčastěji spojeny se sídlem aristokracie nebo s hospodářským zázemím a místy pro odpočinek a rekreaci. Bývají vázány na zámky, hrady, letohrádky, dvory, bažantnice a obory apod.
- kombinované – kombinované krajinné kompozice představují krajiny, v nichž se na kompozici podílejí jak prvky sakrálního, tak profánního charakteru. (KULIŠŤÁKOVÁ a kol. 2011)

11.4 Skladba krajinné kompozice

11.4.1 Kompoziční body

V krajinné kompozici vytvářejí body akcenty krajinných kompozičních vazeb. Body mají velmi často charakter dominant s nejrůznějším prostorovým významem. Kompoziční body mají v krajinné kompozici význam center, prostorových uzlů nebo jader kompozice. Mezi kompoziční body však mohou patřit i významná vyhlídková místa, která se výrazně prostorově neuplatňují. Tato místa jsou nepostradatelná z hlediska vnímání krajinné kompozice, neboť jejich poloha byla většinou důmyslně vybírána.

11.4.2 Kompoziční linie (osy, vazby)

Kompoziční linie představují spojnice mezi dílčími prvky kompozice. Jejich význam spočívá v zajištění celistvosti komponované krajiny a ve vyjádření hlavních prostorových souvislostí a vztahů mezi dílčími prvky kompozice, ale i jejich vztahu k celku. Linie mohou mít charakter fyzických, vizuálních, symbolických a kombinovaných os.

Fyzické osy se nejvýrazněji podílejí na hmotném základu kompozice. Nejčastěji jsou tvořeny cestami, alejemi, stromořadími, lesními průseky, vodními kanály, urbanistickými osami apod. Tyto vazby mohou mít charakter přímých (zejména v období baroka a klasicismu), ale i vinutých linií (romantismus a pozdější období).

Vizuální kompoziční vazby definují kompoziční vztahy na percepční rovině. Určují vztahy mezi dílčími prvky a napomáhají při vnímání programové náplně kompozice. Jsou jednou ze základních vlastností krajinné kompozice, protože se výrazně podílejí na smyslovém vnímání krajinného celku. Zároveň však vizuální vazby ovlivňují hmotnou strukturu kompozice, neboť podmiňují rozmístění volných ploch a pohledových bariér (vizuální vazby charakteru průhledu a podhledu). Vizuální vazby byly komponovány z významných kompozičních míst, z vyhlídkových tras (kočárové cesty, lázeňské vyhlídkové okruhy apod.) nebo z tzv. bran (přístupové místo, ze kterého se území otevírá pohledům). V prostoru jsou často fixovány vazbami fyzickými (kombinovaná vazba – např. alej, v jejíž ose je umožněn pohled na věž kostela).

Symbolické vazby jsou spojeny s obsahovou (vnitřní) náplní kompozice. Představují kompoziční vztahy na znakové úrovni, vyjadřují skryté souvislosti a utvářejí krajinnou kompozici na symbolické rovině. Vznik i zachování symbolických vazeb předpokládá asociativní myšlení tvůrce i pozorovatele a pochopení těchto vazeb je podmíněno jednak znalostí znakového jazyka, ale rovněž vědomostmi o místě, jeho historii a dějinách.

Příkladem symbolického rozměru kompozice jsou svaté kopce, křížové cesty, které svým tvaroslovím odkazují na jeruzalémské originály a svou ikonografií vyprávějí příběhy.

Kompoziční plocha - jedná se o prostorově rozsáhlé celky krajinné kompozice, které jsou vůči svému okolí často vymezeny fyzicky (hmotné hranice), vizuálně (krajinná scéna) nebo symbolicky (ztvárnění příběhu v krajinně jedinečnou skladbou kompozičních prvků).

Mezi plošné kompoziční objekty je možné řadit zámecké zahrady, obory, bažantnice, lesní celky, rybníky a rybníční soustavy, svaté hory, poutní areály, lázeňské parky atd.

11.4.3 Význam kompozičních prvků pro kompozici jako celek

Z hlediska významu jednotlivých prvků pro kompozici jako celek je možné dělit kompoziční prvky dělit na hlavní, vedlejší a doplňkové.

Hlavní kompoziční prvky jsou zásadní pro pochopení principů kompozice: jedná se nejčastěji o jádra krajinné kompozice, od nichž se odvíjí celek a hlavní kompoziční vztahy, vytvářející kosturu kompozice. Ztrátou hlavního kompozičního prvku dochází k zásadním změnám ve vlastnostech krajinné kompozice a ke ztrátám její celistvosti.

Vedlejší kompoziční prvky jsou určující pro pochopení charakteru komponované krajiny. Ztrátou těchto prvků dochází k dílčím změnám v krajinné kompozici, a to zejména v menším měřítku.

Doplňkové kompoziční prvky nemají zásadní vliv na hlavní kompoziční schéma komponované krajiny. Ztrátou těchto prvků dochází k dílčím změnám s vazbou na jednotlivé krajinářské podcelky. (KULIŠŤÁKOVÁ a kol. 2011)

11.5 Vznik a vývoj komponovaných krajin

Prvotní náznaky záměrného koncipování prostoru jsou známy již od neolitu. Ústředním tématem předkřesťanských úprav krajiny byly kulty a rituály určované pohybem kosmických těles, které vymezovaly roční rytmus života tehdejší zemědělské společnosti. Se vznikem křesťanství a s jeho šířením v evropském kulturním prostředí se pozornost člověka obrací k Bohu. Vznikají kompozice související s životem a obětí Ježíše Krista, s Bohem, apoštoly, mučedníky.

S novověkem se krajinné úpravy dosud oslavující Boha stávají nástrojem prezentace aristokracie. Velkolepé krajinné kompozice zdůrazňují mocenské postavení člověka. Tyto tendence, založené na geometrické organizaci prostoru, přetrvávají až do 2. poloviny 18. století, kdy jsou nahrazeny přírodně-krajinářskými úpravami, oslavujícími přírodu a krásu užitné krajiny.

S rozvojem feudalismu a feudální společnosti se v krajině začínají projevovat snahy o její ztvárnění jako prosperujícího a krásného panství. Začíná být vnímána jako funkční hospodářský prostor, výkladní skříň rodu, nástroj prezentace společenského postavení a majetku i jako prostředek vyjádření názoru a exhibice vzdělání a vkusu. Krajina se stává vědomým uměleckým dílem – gesamtkunstwerk, kombinujícím v sobě poznatky z výtvarného umění, architektury, urbanismu i umění zahradního. S úpadkem feudalismu a postupným nástupem kapitalismu se myšlenkou záměrné krajinné kompozice stává návrat k přirozené krajině – krásné, zdravé, určené k odpočinku a rekreaci, což se projevuje nejen v lázeňských městech. Úpravy městských prostorů a propojování s krajinou byly iniciovány a aktivně realizovány množstvím okrašlovacích spolků.

11.5.1 Předkřesťanské kompozice

V období neolitu, kdy se z člověka sběrače formoval zemědělec s usedlým způsobem života, dochází k proměnám vztahu ke krajině, což pravděpodobně přineslo i změny dosavadních posvátných rituálů. Krajina prvního zemědělce tak dostala profánní i sakrální rozměr. První předpoklady záměrného umístění a organizace prostoru pro potřeby magických rituálních obřadů pocházejí z tohoto období. Jelikož systém kosmického řádu určoval denní i roční rytmus jedince a společnosti, bylo mnoho rituálů spojeno s konkrétními dny roku.

Potřeba rozpoznání důležitých fází roku se odrážela ve vyměřování nejrůznějších vizírů a jejich vztahu k putování kosmických těles (Slunce, Měsíce, hvězd) v době slunovratů a rovnodennosti. Vizíry mohly být uměle vytvořené (opracované kameny, kůly apod.) nebo přírodního charakteru (výrazné přírodní dominanty). Přírodním vizírem u rondelu u Bysně byl Říp, v případě rondelu u Vedrovic na jižní Moravě to byl Děvín.

V období neolitu vznikají první rondely, které s velkou pravděpodobností sloužily právě jako jakési prostorové kalendáře (sluneční, lunární) v jejichž středu se vykonávaly kultovní obřady. Svatyně z okolí Mokotřas či Bysně měly čtyři brány a byly orientovány podle světových stran a astronomických parametrů. Z období latěnu, spojeného s keltskou kulturou, jsou známy svatyně čtvercového půdorysu (nemetony) o velikosti stran 100 × 100 m, ohraničené valy.

Mnohé předkřesťanské rituální stavby jsou lokalizovány okolo Řípu, který Bójové pokládali za sídlo bohů a duchovní střed země (omfalos). Nejvýznamnějšími, dodnes zachovanými výtvoři předkřesťanského období, které do krajiny vnaší jiný než čistě hospodářský rozměr, jsou mega-

litické stavby a geoglyfy (případně petroglyfy) známé po celém světě. Na evropském kontinentě se nejvíce megalitických staveb zachovalo na území Francie a Velké Británie, kde se také nachází nejznámější evropský geoglyf, zvaný Bílý kůň.

Na území bývalého Československa se většina předkřesťanských staveb a objektů dochovala jen v archeologických stopách. Je důležité podotknout, že neolitické rondely doložené u nás jsou staršího data než známější kamenné objekty z Británie. Ve střední Evropě tyto objekty zanikly díky použití méně odolného stavebního materiálu (dřeva), ale i díky následným společenským změnám (Třísov, Havránok). V mnoha případech pak byla pohanská kultovní místa překryta pozdějšími křesťanskými úpravami (Svatý kopeček u Mikulova).

11.5.2 *Středověké sakrální kompozice*

Vztah mezi člověkem a okolním prostředím byl ve středověku spíše bázlivý, ne však nepřátelský. Okolní přírodě tak tehdejší společnost stále přisuzovala nadpřirozený původ a moc. S příchodem křesťanství se stará posvátná místa krajiny (sacrum) transformovala do svatých kopců a míst obohacených křesťanskými symboly a legendami. První záměrné zásahy převyšující běžné hospodaření vždy souvisely s posvátnými místy a jejich úpravami k nejrůznějším kultům a rituálům.

Až z roku 1139 pochází první zmínky nepřímo dokládající vědomou kultivaci prostoru k odpočinku, a to podle dobově platných estetických pravidel. Tehdy kníže Soběslav daroval vyšehradské kapitule zahradu ve vyšehradském podhradí určenou pro „procházky a rozjímání členů řádu“. V období feudalismu (13. století), které provázela rozsáhlá kolonizace našeho území, jsou v krajině na vrcholech strategicky významných kopců budovány první hrady (geopolitické důvody). V krajině se tak projevují první výrazné antropogenní dominanty, které se později stanou významnými pohledovými prvky komponovaných krajin, ať už jako zříceniny nebo renesančně a barokně přestavěné zámky. S kolonizací souvisí také budování klášterů, které se stávají společně s kostelíky duchovními i kulturními centry země.

Nepřístupnost Svaté země vedla v Evropě k budování kopií sakrálních staveb a poutních míst vycházejících svým tvaroslovím z originálů. Kopírování Svaté chýše (Santa Casa), chrámu Božího hrobu i jeruzalémské křížové cesty (Via dolorosa) a kalvárie mělo zabezpečit kultovní autenticitu a přenést posvátnost původního objektu na nově vznikající dílo.

Poutní místa ve městech i na vrcholech kopců tak začínala vytvářet duchovní centra země, od nichž se duchovní život rozvíjel. Významnou sakrální krajinnou kompozicí střední Evropy představuje Kalwaria Zebrzydowska, založená v roce 1602 Mikolajem Zebrzydowskim. Na Moravě vzniká první svatá hora nad jihomoravským Mikulovem iniciativou kardinála Františka Dietrichsteina v roce 1623. Součástí velkolepé přestavby Mikulova bylo ve stejném roce také budování kaple sv. Šebestiána nad Mikulovem s rozsáhlým pašijovým cyklem lemujícím cestu od paty kopce. Ve stejném období byla vybudována i naše nejslavnější loretánská kaple zvaná Pražská Loreta. Tu nechala, po návštěvě Mikulova, vybudovat v letech 1625–1631 Benigna Kateřina, choť svobodného pána z Lobkovic. V průběhu 17. a 18. století vzniklo po celé naší zemi dalších přibližně pět desítek loretánských kaplí.

Výstavba nových poutních míst nebyla založena pouze na budování staveb, ale také na jejich důmyslném umístění a celkovém uspořádání krajiny. Svou promyšlenou kompozicí to dokládaly

četné svaté kopce a nově budované chrámy, které vycházely svým umístěním z topografie svatých míst v Jeruzalémě.

Význam symboliky v životě středověké společnosti se odrážel mimo vlastní posvátná místa i v urbanismu městských prostorů, například v půdoryse Nového Města pražského, vystavěného za vlády Karla IV. Urbanismus této části Prahy byl založen na urbanistické struktuře samotného Jeruzaléma. Skrytý symbolický význam vkládal Karel IV. i do lokalizace nově vznikajících klášterů a kostelů v Praze, umístěných vůči sobě na principu kříže, který vznikl symbolickým propojením středů těchto budov. Křesťanská symbolika se projevuje i v toponomastice. Premonstrátský klášter na pražském Strahově byl pojmenován Mons Sion, podle jeruzalémské hory Sion ztotožňované s Chrámovou horou. Benediktýnský klášter v Praze Na Slovanech byl pojmenován Emauzy, podle biblického místa, kam Ježíš Kristus došel po svém vzkříšení a kde došlo na lámání chleba. Husité pak pojmenovávali svá shromaždiště biblickými názvy hory Oreb (Choreb – biblický název hory Sinaj) a hory Tábor (hory v oblasti Galileje).

11.5.3 *Renesanční krajinné kompozice*

V tomto období docházelo k objeovávání přírody, jež se stala předmětem bádání, a umělci ji začleňovali do svých děl. Změnilo se nazírání na krajinu, která začala být chápána jako krásná, užitečná a přívětivá, což se odráželo i v principech architektury, v nichž se kladl důraz na vyzdvížení krás okolní krajiny, pohodlí a kulturu bydlení. Pozornost se přesouvala od Boha k člověku, víře v lidskou moudrost a hledání smyslu lidského života v hmotném světě.

V 15. století sepsal Leon Battista Alberti (1404–1472) pravidla pro umístění vil, které musí umožňovat výhledy do krajiny a charakter okolí musí odpovídat antickému locus amoenus – líbeznému místu. Tento princip se plně odrážel v budování a přestavbách uzavřených středověkých hradů v reprezentační, pohodlná aristokratická sídla, pohledově otvíraná do prosperujících a krásné krajiny. Estetika umění přesahuje z aristokratických sídel do zahrad a do krajiny a odráží se v pravidelných výsadbách, alejích a stromořadích, propojujících sídla se zahradami, vinicemi, oborami, dvory.

Renesanční umělecký názor začal pronikat do Čech a na Moravu již koncem 15. století. Důležitou úlohu sehrálo vyspělé prostředí královského a císařského dvora spolu s cestami šlechty a umělců do rozvinutých evropských zemí. Svůj význam měly také kontakty císařského dvora s předními italskými rody. U nás došlo v tomto období k přestavbě Telče, Jindřichova Hradce, Bučovic, a mnoha dalších opevněných hradů. Jedním z nádherných příkladů výstavby a přestavby města v kontextu okolní krajiny je jihomoravský Mikulov, v němž jsou mnohé z cest v intravilánu osovány tak, aby vizuálně propojovaly město se vzdálenými i blízkými krajinnými dominantami (např. se středověkým hradem Falkensteinem v Dolním Rakousku a Svatým kopečkem nad Mikulovem). Tento urbanistický motiv, v Itálii nazývaný scorcio, vytváří pocit iluze prostoru, kdy se i vzdálenější krajina zdá bližší, než ve skutečnosti je.

V těsné návaznosti na renesanční sídla byly budovány okrasné zahrady, přísně geometricky formované a oddělené od okolní krajiny pevnou zdí, odrážející reálný a stále ostražitý vztah člověka k okolní „idealizované“ krajině. Renesanční řád utváření prostoru byl ovlivňován několika základními principy, vycházejícími z Albertiho teorie krásy. Tyto principy spočívaly v harmonii (conci-nnitas), rozměru (numerus), rozměrové souvztažnosti (finitio) a lokalizaci (collocatio).

První renesanční zahradou byla Královská zahrada, budovaná po roce 1534 císařem Ferdinandem I. Habsburským (1503–1564) za Jelením příkopem Pražského hradu. Za Rudolfa II. (1552–1612) se v budování zahrad pokračovalo a vznikly renesanční zahrady u venkovských sídel v Přerově nad Labem a Brandýse nad Labem. Docházelo k úpravám čtených obor (Hvězda v Praze – 1555, Stará obora v Hluboké – 1535, obora u Netolic, atd.). Následovalo budování šlechtických renesančních zahrad: Bučovice (1567), Kratochvíle u Netolic (1582–1589), Třeboň (kolem roku 1605), Telč, Jindřichův Hradec atd. Renesance vyzdvihovala hospodárnost a krásu okolní krajiny. Panství tak odráželo oslavu hospodárnosti, prosperity a krásy krajiny. Rozsáhlé rybníční soustavy, které se později stávaly součástí barokních krajinných kompozic, vznikly na jihočeských dominiích Schwarzenbergů, Rožmberků a Buquoyů nebo na jihomoravském panství Liechtensteinů.

Postupná proměna vztahu člověka k volné krajině se projevovala i stavbou letohrádků (lusthaus), umístěných mimo samotná města. Letohrádky, inspirované italskými příměstskými vilami renesance (vila suburbana), sloužily k panské zábavě, odpočinku i reprezentaci. Prvním letohrádkem u nás se stal Královský letohrádek královny Anny z let 1538–1565, vybudovaný Ferdinandem I. v nově vznikající Královské zahradě. V oboře založené roku 1530 rovněž Ferdinandem I., byl v letech 1555–1558 zbudován letohrádek Hvězda, řadící se mezi tzv. filozofické stavby. Hvězda svou architekturou a půdorysem ztělesňuje harmonii a zálibu v matematice a geometrii, na jejichž zásadách se, nejen zde, utváří nejvyšší princip prostorového řádu renesance. Rudolf II. nechal vybudovat renesanční letohrádek v Lánech. Roku 1583 vznikla jihočeská Kratochvíle, příklad panské renesanční vily na venkově. Ve 30. letech 17. století byl vybudován letohrádek v Mikulově, vystavěný na ostrově jednoho z rybníků a obklopený okrasnou zahradou na bastionech.

Mimo renesanční zahrady vznikaly ohrazené obory (zvané také Tirgarden, Tiergarten), z nichž první jsou datovány do 13. století. Původně vznikaly v těsné návaznosti na hrad, později v blízkosti klášterních komplexů nebo zámků. Obory byly z loveckého i estetického důvodu členěny systémem průseků, průhledů a cest, které byly lemovány alejemi jírovců, lip, dubů a buků. Systém těchto kompozičních linií byl uspořádán do hvězdicovitých, polohvězdicovitých, rovnoběžných i diagonálních obrazců, na jejichž průsečících byly důmyslně situovány nejrůznější stavby. Vznikaly zde hájovny, hospodářské budovy, gloriety, altány, letohrádky, později i grotty, poustevny, střelecké altány. Kompoziční schéma os umožňovalo různé průhledy uvnitř obory, ale i do okolní volné krajiny. Jasně kompoziční uspořádání čistě estetizujících prvků i hospodářských stavení je dobře známo například z obor na Plasku, Mikulovsku, v okolí Lednice a Valtic, Jemčiny a mnoha dalších. Jednou z nejstarších obor u nás je dodnes zachovaná Králická a Jinošovická obora u Náměště nad Oslavou.

V období renesance nedocházelo k záměrnému komponování prostoru, jak je později běžné v baroku. Přesto vznikala krajina krásná a racionálně řešená, jejíž hodnoty byly vyzdvihovány komponovanými pohledy z měst, zámků a renesančních zahrad. Nově vznikající hospodářské objekty – mlýny, myslivny, pily, rybářské bašty, cihelny – byly často propojovány se zámek oborami, bažantnicemi a stromořadími. Tak se vytvářel systém vztahů, kombinující účelnost a estetiku na nejjemnější úrovni a oslavující tak krásu a užitečnost krajiny.

V duchu myšlenek Marcuse Vitruvia (1. stol. př. n. l.), renesančního architekta Leona Battisty Albertiho (1404–1472) a později i Andrea Palladia (1508–1580) byly podél cest vysazovány stromořadí a aleje.

Sakrální krajinné kompozice, jejichž základ byl položen ve středověku, se plně uplatnily v renesanční Itálii; u nás se jejich koncept masivně prosadil až v době barokní. Budování sakrálních krajinných kompozic je v našich zemích spojováno zejména s aktivitami jezuitů, jejichž hlavní náplní bylo posílení zbožnosti, oslabené úpadkem katolické církve.

11.5.4 Barokní krajinné kompozice

Vlivem historických událostí po Bílé hoře došlo k obrovským změnám na majetkové držbě předbělohorské šlechty. Majetek poražených českých stavů byl zkonfiskován a přerozdělen nově vznikající a upevňující se „katolické“ aristokracii. Vlivem politických událostí se téměř vytratila střední třída a v krajině začala převládat obrovská panství a církevní dominia. Vzniklo několik panských velkostatků pod správou několika nejúspěšnějších, a tedy politicky nepřijatelnějších aristokratických rodů. V baroku je krajina chápána jako „theatrum mundi“, jako dovedně rozestavené kulisy divadla světa. Bylo posilněno postavení katolické církve.

Barokní období dalo vzniknout prvním výrazným krajinným kompozicím, poplatným vkusu a idejím doby, vyjadřujícím nebývalou moc, krásu a bohatství, ale i víru ve všudypřítomného a všemocného Pána. Vznikají velkolepé krajinné kompozice, a to jak v okolí aristokratických sídel a panských rezidencí (profánní kompozice), tak v okolí církevních staveb a komplexů (sakrální kompozice).

Určitá obava z nespoutané divočiny, zakořeněná ve společnosti již od pravěku, se v baroku projevovala v radikální reorganizaci krajiny. Tato reorganizace vycházela z principů městského urbanismu, který byl pokládán za nejúčinnější způsob organizace prostoru. Přestože architekturu zdánlivě formovaly křivky, v krajině se uplatňovaly přímky a jasný geometrický řád. Barokní krajinná kompozice kladla silný důraz na hlavní středovou osu s vyvrcholením v dominantní stavbě profánního či sakrálního charakteru. Promyšlený kompoziční plán založený na důmyslné osovosti a radiálním schématu vedl k zesilování vizuálního i emocionálního účinku směrem ke kompozičnímu ohnisku krajiny, od kterého se celek utvářel.

Barokní kompozice vyzdvihovaly „kvalitu“ pohledů z volné krajiny směrem k zámku, kostelu nebo poutnímu areálu, čímž byla vyjádřena svrchovanost postavení Boha či člověka (panovníka, aristokratického rodu). Krajina se tak stala nástrojem oslavy rodového majetku a současně Božího díla. Prostorové vztahy, vyjádřené systémem pohledů a průhledů, byly navrhovány s využitím matematiky, geometrie, astronomie i astrologie, hermetiky nebo jen vytríbeného smyslu pro přirozené krajinné dominanty.

Dominantní stavba v krajině je centrem, kolem kterého je krajina uspořádána a jehož prostřednictvím je také čitelná. Osy vycházející z budovy zámku určovaly kompozici zahrady a systémem alejí či průseků pak přecházely do celé krajiny. Krajinné osy byly akcentovány výrazným i přírodními útvary i architektonickými objekty, tvořícími hlavní či vedlejší dominanty. Mnohdy byla krajinná kompozice pohledovými vazbami propojena i se vzdálenými dominantami, čímž přesahovala hranice samotného dominia. Velkolepé krajinné úpravy vznikají na panstvích v Jičíně, Chlumci nad Cidlinou, mezi Lednicí a Valticemi, na Nových Zámčích u Litovle, na Novohradsku, Zahrádecku, Čimelicku, Libějovicku apod.

Baroko „zvýrazňuje vrchy a návrší kaplemi a kostelíky, ve vesnicích staví kostely, zvonice, fary...

Rozcestí návší i obyčejné polní cesty osazuje kapličkami, božími muky, sochami světců“.

Ústředním symbolem posvátnosti byly hojně budované svaté vrchy, Svaté chýše (Santa Casa, Loreta), kalvárie, pašijové a křížové cesty (Via dolorosa) a k nim z celé okolní krajiny směřující cesty poutní. Mnohé z nich byly koncipovány v souladu s formou a topografií svých palestinských originálů, čímž měla být zaručena jejich posvátnost a kulturní autenticita. Barokní Čechy jsou někdy považovány za „obnovenou Svatou zemi“ (Nova Terra Sancta).

Celá řada poutních areálů byla stavěna na původních pohanských kultovních místech. Příkladem může být Svatý kopeček nad Mikulovem, dříve nazývaný Tanzberg, který sloužil pohanským obřadům o filipojakubské noci. K nejstarším křížovým či pašijovým cestám patří cesta na Svatý kopeček v Mikulově, založená kardinálem Františkem z Dietrichsteina. Po třicetileté válce stoupla v celé zemi obliba mariánského kultu. S tím souvisí budování mariánských loret a kostelů zasvěcených Panně Marii nebo sv. Anně, a budování mariánských poutních cest.

Specifickým typem tvorby krajiny ovlivněné nejen účelem, ale částečně i estetikou, byly císařské silnice budované za vlády Marie Terezie. Tyto silnice, které jen místně sledovaly terén, využívaly průhledů a osovosti na významné krajinné dominanty, tvořené hrady, věžemi kostelů, výraznými kopci, městy apod. Všechny nově vznikající cesty byly od roku 1752 povinně lemovány alejemi a stromořadími z lip, moruší, jeřábů, jasanů, ořešáků, buků a jilmů.

11.5.5 *Klasicistní krajinné kompozice*

„Baroko končí a přenechává své dědictví krajinně klasicistní, dokonale průchodné, dokonale prediktabilní, krajinně přátelské....“ (CÍLEK in KULIŠŤÁKOVÁ)

Barokní klasicismus přicházející z francouzského dvora Ludvíka XIV. ovládal v našem prostředí zejména architekturu. Francouzské klasicistní zahrady dosáhly až v díle Andrého Le Notre (Francie, 1613–1700), který dovedl klasicistní principy k dokonalosti. Ty spočívají v geometrickém členění, dlouhých osách, nekonečných perspektívách a iluzích prostoru. Typ francouzské barokně-klasicistní zahrady představuje rozlehlou plošnou architektonickou kompozici, která tvoří jeden organický celek s okolní záměrně upravenou krajinou.

Krajina okolo klasicistních sídel byla protkána alejemi a nekonečnými dalekými průhledy, ukončenými na horizontech uměleckým akcentem (point de vue) nebo pohledem do nebe, který vytvářel iluzi nekonečnosti. V duchu myšlenky kompozice docházelo k rozsáhlým terénním modelacím, vysušování bažin a tvorbě nových, geometricky formovaných vodních ploch. To je možné sledovat na příkladu rozsáhlých terénních úprav pod lednickým zámekem, které byly provedeny na přelomu 18. a 19. století. Lenetrovská škola se projevovala v jednotné koncepci, geometrickém členění půdorysu a v jasném vztahu zámku a zahrady k okolní krajině. Propojení zahrady s krajinou bylo provázáno rušením zdí, které byly nahrazovány mřížemi, kanály a skrytými vodními příkopy označovanými „aha“ nebo „ha-ha“. Centrum a hlavní ohnisko kompozice vytvářela budova zámku, od níž vedly komponované průhledy a krajinné osy fixované v prostoru vysokými stříhanými zdmi a alejemi. V úpravách krajiny a jejího vztahu k sídlu se uplatnila velkorysost příjezdových cest, lemovaných i několika řadami alejí.

V našem kulturním prostředí se klasicismus nikdy neprojevil v tak krystalické formě, která by

plně ovládla budovu zámku, zahrady a okolní krajinu, jako na dvoře Ludvíka XIV. Principy klasicismu se projevovaly hlavně v pravidelných záhonech zahradního parteru, v těsné návaznosti na zámeckou budovu. V Lednici, Jaroměřicích nad Rokytnou a na mnoha dalších panstvích došlo v období tzv. anglikanizace (na počátku 19. století) k jeho překrytí romantickými – přírodně-krajinářskými úpravami. Kompozice klasicismu je dodnes dochována pouze tam, kde bylo možné zahradu rozšířit o anglickou krajinářskou část (Milotice, Dobříš, Buchlovice atd.).

Principy zrcadlení na klidné hladině pravidelného vodního kanálu a nekonečné perspektivy do volné krajiny se objevily v klasicistní francouzské zahradě v Holešově. Prvky klasicismu s návazností na okolní krajinu vidíme pak také v zahradách ve Slavkově u Brna, v Miloticích, Lednici, jihočeských Nových Hradech, na Červeném Dvoře, v Jaroměřicích nad Rokytnou apod. V době napoleonských válek vynikalo dílo rodů Clary-Aldringenů v Teplících inspirované palladianismem a francouzským klasicismem.

11.5.6 *Romantické krajinné kompozice*

Přerod feudalismu v kapitalismus na konci 18. století byl provázen mnohými politickými i společenskými zvraty. Oslabení moci aristokratických vrstev i jejich finančních zdrojů nejen znemožnilo vznik nových honosných zámků a zahrad, ale vedlo i k nedostatečné údržbě již existujících náročných zahradních úprav, tvořených množstvím stříhaných zdí a prvků. Ideou nastupujícího období se stal návrat k přírodě, inspirovaný myšlenkou Jeana Jacquese Rousseaua (1712–1778), ale předjímanou již Francisem Baconem baronem z Verulam (1561–1626). Bacon již v roce 1623 kritizoval formálnost, geometričnost a neúčelnost tehdejších zahrad a sám sepsal dílo „*Essay on the Gardens*“ o jejich novém a účelném uspořádání.

Fenomén romantismu, vycházející z myšlenek návratu k přírodě, se od počátku 18. století formoval v Anglii, pro kterou byla přirozená krajina symbolem svobody a nezávislosti. Nové principy v přístupu k tvorbě krajiny, které se zde vytvořily, vycházely ze zvláštních vlastností podnebí, odlišné anglické mentality a politického prostředí, v němž se nemohl uplatnit absolutismus s jeho velkorysou a marnotratnou nádherou, jako na dvoře francouzského krále a aristokracie. Zatímco francouzská klasicistní zahrada byla určena pro velkolepé slavnosti, anglická krajinářská zahrada znamenala pro svého majitele spíše místo klidného odpočinku ve stínu stromů či loubí. Anglickou tvorbu neovlivňovaly vrtochy aristokracie, ale vidění světa očima básníků, filozofů a malířů. V tomto období se poprvé v historii formuje estetika přírody, která se stává součástí kompozice v pravém slova smyslu.

Jako jeden z prvních prezentoval nový přístup k zahradní tvorbě John Vanbrugh (1664–1726)⁹³. Myšlenka romantického anglického krajinářství se utvářela a krystalizovala v dílech Williama Kenta (1685–1748), Lancelota „*Capability*“ Browna (1716–1783), Williama Chamberse (1723–1796), Humphry Reptona (1752–1818)⁹⁴, John Nashe (1752–1835), z nichž každý vnesl do krajinářství tehdejší doby jiný rozměr. Vrcholem anglické krajinářské školy byla díla J. Nashe a H. Reptona, formulovaná v Reptonových knihách z počátku 19. století „*On Theory and Practice of Landscape Gardening*“ a „*Observations of the Landscape Gardening*“. Nové kompozice byly inspirovány nejdříve palladianismem a poté malířstvím 17. století (Salvador Rosa, Nicolas Poussin, Claude Lorrain, Jacob van Ruisdael)⁹⁵, zobrazujícím krajinu mírného pásma v Alpách nebo arkádskou krajinu s množstvím antických památek.

Italskou krajinu 18. století navíc poznávalo mnoho mladých šlechticů osobně na svých kavaliérských cestách. Vraceli se okouzlení dojmy ze zpustlých renesančních zahrad a krajiny poseté památkami antiky. Inspirace antikou se v anglické krajinářské škole projevovala stavbou antikizujících staveb do poloviny 18. století. S cestováním a poznáváním Orientu, zejména pak Číny a čínských organicky formovaných zahrad, docházelo k užívání orientálních motivů i v anglických krajinářských úpravách (Chambers – Kew).

V duchu nových kritérií estetiky opouští romantismus principy geometrické formálnosti a začíná pracovat s křivkou, organickými tvary, prvky venkovské a pastorální krajiny, kontrastem světla a stínů mezi otevřenými loukami a uzavřeným interiérem lesa a porostů. Dále pracuje se skupinami solitérních keřů a stromů a s přirozeně upravenými vodními plochami a toky, které se podílejí na rámování komponovaných pohledů. Programová náplň kompozice je založena na vytváření pocitu tajemna a momentech překvapení z otvírajících se scén.

Podstatným rysem anglické krajinářské školy bylo specifické utváření hranice mezi zahradou a krajinou formou systémů „ha-ha“ nebo „aha“. Tyto důmyslné způsoby „ohraničení“ tvořené hlubokým, z jedné strany vyzděným příkopem (ha-ha) nebo skrytým vodním kanálem (aha) vyvolávaly, při pohledu od sídla, pocit otevřenosti a zajišťovaly volné průhledy do okolní krajiny. Snad více než kdy předtím se zájem stavebníků soustředil na modelování krajiny, do ní jsou osazovány architektonické solitéry, vytvářející spolu s nově formovanou krajinou neoddělitelný celek (Lednicko-Valtický areál, Kačina, Novozámecko).

Sentimentální romantismus byl založen na vyvolávání silného citového vzrušení, pomocí záměrně komponovaných a otvíraných náladových scénérií. Pro stupňování emocionálního účinku scénérie se využívalo barev, modelace terénu a architektury. Sentimentální úpravy byly plné navíjivých stafáží, které předestíraly krásu historických ruin, legendami opředených hlubokých lesů, přírodnin a divokých hor. Stavěly se antické chrámky i čínské pagody, temply, sochy, oltáře, jeskyně a poustevny, exotické pavilony, chýše, pomníky atd.

V českém prostředí se do krajinářské tvorby romantismu promítly dvě vývojové vlny. Od konce 18. století do poloviny 19. století se u nás projevovat německý sentimentální romantismus s převážně klasicistními stavbami, v následujícím období pak převládl anglický romantismus, do jehož popředí se dostával středověk, gotika, orient.

Zatímco baroko krajinu zcela ovládalo a podřizovalo své kompozici, romantismus naopak podřizoval kompozici krajině. Přizpůsobil se tak zcela místnímu rázu, z kterého vyplývaly hlavní náměty pro jeho krajinářské úpravy. Svým pojetím prostoru neoslavuje ego člověka, ale ctí krásu samotné krajiny, která se sama o sobě stává přímou součástí kompozice. Zámek, doposud tvořící středobod a ohnisko prostoru, je do krajiny spíše jemně včleňován a je mu přisouzeno postavení divadelní kulisy. V krajině však zůstávají barokní a klasicistní přímé osy fixované cestami a alejemi a stávají se součástí romantických kompozic. Příkladem mohou být krajinné osy patte d'oise vycházející z Valtic, barokní křížení os na Novozámecku u Litovle, aleje ve Veltrusích nebo Krásném Dvoře apod.

Největší a nejznámější krajinářské úpravy představují Lednice a Valtice a okolí Hluboké nad Vltavou. K dalším příkladům patří Nové Zámky u Litovle, Babiččino údolí v Ratibořicích byla Anglie,

ale koncept vycházel z ideálu osvícenství. Podle východisek ferme ornée bylo koncipováno panství Jana Rudolfa Chotka ve Veltrusích a na Kačině (1794–1824).

V průběhu 19. století je možné rozlišit ještě jeden proud ovlivňující krajinářské kompozice, zvaný **historický romantismus**. Krajinářské kompozice vznikaly v okolí novogoticky upravených nebo přestavěných šlechtických sídel (Nové Hrady, Hluboká, Rožmberk apod.).

Ve městech vznikly první náznaky městských veřejných parků, především v místech bývalého městského opevnění, kde byly vysazovány aleje a vytvářeny promenády. Mezi první patří Canalovy zahrady budované od roku 1787 v Praze. V roce 1804 byla pro veřejnost otevřena Královská obora. Vznikaly také nové lázeňské parky (Františkovy lázně, Karlovy Vary, Mariánské lázně).

Lázně představovaly nově vytvořené prostředí připomínající idealizovanou minulost, které bylo určeno pro bujarý společenský život a všestrannou regeneraci těla i duše. Parkové úpravy ve městech, podporované nejrůznějšími spolky, se šířily i do nejbližšího okolí měst a byly vázány na údolí potoků, řek, ale i dostupné kopce, které byly zpřístupněny pomocí promenád doplněných altány, pavilony a výletními restauracemi.

11.5.7 *Současné krajinné kompozice*

Mezi novodobé krajinné kompozice, které se výrazně podílejí na organizaci volné krajiny, patří golfová hřiště. Tyto úpravy, lokalizované nejčastěji na velmi atraktivních územích, vzbuzují pro své rozporuplné hodnoty vlnu emocí. V současné době je možné zaznamenat i vznik nových sakrálních kompozic, které jsou reprezentovány novodobými svatyněmi, budovanými v duchu předkřesťanské tradice. (KULIŠTÁKOVÁ a kol. 2011)

11.6 **Principy a možnosti zachování, ochrany a obnovy komponovaných krajín**

Otázka vztahu ke kulturnímu a historickému dědictví je v dnešní době především problémem legislativním. Z věcného hlediska (uměleckého nebo historického) je předmět ochrany téměř vždy přesně popsán, identifikován a jeho význam pro vývoj a dějiny umění je pregnantně vysvětlen. Problémem však je právní prostředí České republiky, Evropy a ostatních států.

Z platné zákonné úpravy vyplývá, že celý problém využití komponovaných krajín (tj. jejich zachování, ochrany a obnovy) lze řešit pouze v kontextu celkové koncepce uspořádání krajiny v rámci územního plánu (obce, města, kraje, ...). Konečným cílem implementace „Evropské úmluvy o krajině“ je vymahatelnost „zachování, ochrany a obnovy komponované krajiny“ občany ČR před obecním soudem.

11.6.1 *Legislativní předpoklady ochrany komponovaných krajín*

Na legislativní úrovni je možnost péče, ale i obnovy a ochrany komponovaných krajín značně roztržštěná. Problematika komponovaných krajín spadá jak do resortu kultury, ochrany přírody a krajiny, tak do oblasti územního plánování, zemědělství, lesnictví apod. Ke střetu zájmů nejčas-

těži dochází, jsou-li krajinná kompozice nebo její jednotlivé prvky současně chráněny zákonem o státní památkové péči a zároveň zákonem o ochraně přírody a krajiny. K tomuto problému dochází nejčastěji u historických zahrad a parků, alejí, stromořadí apod.

Zákon č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči

Předmětem památkového zákona je zabezpečení „zachování, ochrany, zpřístupňování a vhodného společenského uplatnění kulturních památek“ (§ 1). Kulturními památkami jsou podle tohoto zákona „nemovité a movité věci, popřípadě jejich soubory, které jsou významnými doklady historického vývoje, životního způsobu a prostředí společnosti od nejstarších dob do současnosti, jako projevy tvůrčích schopností a práce člověka z nejrůznějších oborů lidské činnosti, pro jejich hodnoty revoluční, historické, umělecké, vědecké a technické, a které mají přímý vztah k významným osobnostem a historickým událostem.“ (§ 2).

Ochrana památkového fondu se uskutečňuje dvojím způsobem. **Individuální forma** zabezpečuje ochranu kulturních památek a národních kulturních památek (§4). Územní forma **ochrany** se uskutečňuje v památkovém území, tj. v památkových rezervacích či zónách. Ze zákonné definice vyplývá, že krajinná kompozice může být chráněna jako tzv. památková zóna, kterou je „území sídelního útvaru nebo jeho části s menším podílem kulturních památek, historické prostředí nebo část krajinného celku, které vykazují významné kulturní hodnoty“ (§ 6). Památkové zóny jsou vyhlášeny Ministerstvem kultury České republiky, prostřednictvím vyhlášky. Vyhláška stanovuje do jisté míry omezující podmínky pořizování územních plánů a rozvojových dokumentací obcí. Jednotlivé entity krajinné kompozice jsou zpravidla chráněny jako kulturní památky, nejvýznamnější nemovité objekty rovněž jako národní kulturní památky. Památkový zákon dále umožňuje stanovit podmínky ochrany i pro území navazující na památkovou zónu nebo na jednotlivé objekty prohlášené za památkově chráněné, a to ve formě ochranného pásma (§ 17).

Zákon č. 183/2006 Sb., o územním plánování a stavebním řádu (stavební zákon)

Stavební zákon umožňuje ochranu kulturních hodnot v území prostřednictvím územního plánování, jehož úlohou je zabezpečit „ochranu všech chráněných území, chráněných objektů, oblastí klidu a ochranných pásem“ (§ 18). Tento předpis také definuje cíle a úlohy územního plánování¹¹⁴ v návaznosti na Evropskou úmluvu o krajině (2000) a krajinu chrání jako „podstatnou složku prostředí života obyvatel a základ jejich totožnosti“. Ochranu přírodního, kulturního a archeologického dědictví danou platnou územně plánovací dokumentací je podle zákona č. 183/2006 Sb. možné zabezpečit veřejně prospěšným opatřením pro tento účel (§ 2). Stavební zákon však blíže nespecifikuje kulturní hodnoty, architektonické či urbanistické dědictví nebo způsoby ochrany krajiny. To by mělo být předmětem dalších platných legislativních předpisů, především zákona o ochraně přírody a krajiny.

Problémem v procesu územního plánování je komplexnost tvorby územně plánovací dokumentace. Součástí povinných vstupních podkladů jsou seznamy objektů chráněných podle dalších legislativních předpisů, zejména zákona o ochraně přírody a krajiny č. 114/1992 Sb. a Zákona o státní památkové péči č. 20/1987 Sb. Takové objekty jsou při zpracování územně plánovací dokumentace zařazeny do závazné části limitů a regulativů. Tím je zároveň zabezpečena určitá forma jejich ochrany. Součástí územně plánovacích podkladů však zpravidla nejsou objekty nebo krajinné kompozice, které legislativní ochranu státu nemají, přestože jsou součástí kulturní

krajiny a všeobecně jsou považovány za kulturní nebo historickou hodnotu. Tento problém neuchopitelnosti ochrany krajinných kompozic v procesu územního plánování je dán především měřítkem územních plánů, ale také rozdílnými prioritami a posláním územně plánovacích dokumentů a možnostmi jejich zpracovatelů, kteří sice postupují podle platné legislativy, ne však v takové komplexnosti, aby postihli všechny charakteristiky území až na úroveň jeho symbolického kontextu.

Zákon č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny

Ochranou přírody a krajiny se v souvislosti s jejím kulturním rozměrem rozumí „vymezená péče o krajinné celky, jakož i péče o vzhled a přístupnost krajiny“ (§ 2). Tato ochrana se zabezpečuje „vytvářením sítě zvláště chráněných území a péčí o ně, spoluúčastí v procesu územního plánování a stavebního řízení s cílem prosazovat vytváření ekologicky vyvážené a esteticky hodnotné krajiny“ (§ 2).

Z kategorie zvláště chráněných území poskytují částečné možnosti ochrany komponovaných krajin chráněné krajinné oblasti, které jsou definovány jako „rozsáhlá území s harmonicky utvářenou krajinou, charakteristicky vyvinutým reliéfem, významným podílem přirozených ekosystémů lesních a trvalých travních porostů, s hojným zastoupením dřevin, popřípadě s dochovanými památkami historického osídlení“ (§ 25). K bližšímu určení způsobů ochrany území chráněných krajinných oblastí se vymezují nejméně tři, zpravidla však čtyři zóny s různou intenzitou regulativů.

Možnosti ochrany „esteticky hodnotných částí krajiny, které utváří její typický vzhled“, jsou legislativně dány institutem významného krajinného prvku (§ 3). Významným krajinným prvkem (VKP) mohou být podle tohoto zákona i části krajiny, které „zaregistruje orgán ochrany přírody, například cenné plochy porostů sídelních útvarů včetně historických zahrad a parků“ (§ 3). Ochrana krajinných segmentů nebo jednotlivých objektů ve formě VKP by měla zabezpečit především zachování jejich topické hodnoty, která utváří charakter prostoru a potvrzuje odkaz minulosti v současné krajině. Problematikou významných krajinných prvků jako nástroje ochrany krajinného rázu se zabývá LIPSKÝ (2009), který definuje tři skupiny významných krajinných prvků. První skupinou jsou prvky přímo jmenované v zákoně č. 114/1992 v § 3, jde převážně o prvky „přírodní“. Druhou skupinou jsou VKP, které mohou být registrovány orgánem ochrany přírody podle tohoto zákona. Pro výběr těchto prvků je důležité především jejich „estetické vizuální působení“. Třetí skupinou, kterou zákon nedefinuje, jsou VKP ve smyslu kulturních památek v krajině, chráněné podle památkového zákona.

Významný krajinný prvek umožňuje stanovení ochrany prvků a částí krajiny s významnou hodnotou přírodní i kulturní, což zpravidla platí pro významné kompoziční osy krajiny – aleje, stromořadí či solitérní stromy. Tento nástroj – pokud by jeho možnosti byly využívány – by se mohl stát východiskem pro prvky krajinných kompozic, kde dochází ke střetům ochrany přírody na jedné straně a památkové ochrany na straně druhé.

Některé objekty krajinné kompozice mohou být chráněny jako přírodní památka, která podle zákona o ochraně přírody a krajiny představuje „přírodní útvar menší rozlohy, [...] s regionálním [...] estetickým významem, a to i takový, který vedle přírody formoval svou činností člověk“ (§ 36).

Největší možnosti ochrany krajinných kompozic nabízí zákon o ochraně přírody a krajiny v § 12, jenž definuje krajinný ráz, kterým je „zejména přírodní, kulturní a historická charakteristika určitého místa či oblasti“. Krajinný ráz má být přitom chráněn před činností snižující jeho estetickou a přírodní hodnotu, a to například tím, že „zásahy do krajinného rázu, zejména umístování a povolování staveb, mohou být prováděny pouze s ohledem na zachování významných krajinných prvků, zvláště chráněných území, kulturních dominant krajiny, na harmonické měřítko a vztahy v krajině“ (§ 12). Problémem však je, že odpovědnost za povolování těchto zásahů definována není.

Reálnou a praktickou možností ochrany krajinného rázu je zřízení přírodního parku orgánem ochrany přírody. Ten také stanoví „omezení takového využití území, které by znamenalo zničení, poškození nebo rušení stavu tohoto území“ (§ 12). (MATAKOVÁ in KULIŠTÁKOVÁ a kol. 2011)

11.7 Příklady komponovaných krajín v ČR

Novozámecko – Olomoucký kraj, mezi městy Mohelnice a Litovel. Jádrem krajinné kompozice tvoří osada Nové Zámky s klasicistní zámeckou budovou. Přirozenou osu tvoří řeka Morava s lužními lesy a loukami. Komponování probíhalo ve dvou vlnách – první v duchu barokních myšlenek, druhá podle zásad romantického komponování prostoru.

Čimelicko – Rakovnicko – Jihočeský kraj, okres Písek, od roku 2002 je komponovaná krajina chráněna jako památková zóna. Jádrem je obec Čimelice se zámek vystavěným v místech tvrze z 13. století. Hlavní kompoziční osu vytváří spojnice bodů rakovického a čimelického zámku, akcentovaná alejí, která byla původně doplněna sochařskou figurální výzdobou od J. Hammera.

Lednicko – valtický areál – Jihomoravský kraj, na pomezí hranice s Rakouskem. V roce 1992 byl vyhlášen krajinnou památkovou zónou v roce 1996 zařazen na seznam UNESCO (viz následující kapitola).

Mikulovsko – Falkensteinsko – Jihomoravský kraj, nachází se v příhraničním prostoru jižní Moravy a Dolního Rakouska, mezi městy Mikulov a Falkenstein. Pozdně renesanční a raně barokní krajinné úpravy byly vytvářeny počátkem 17. století kardinálem F. Dietrichsteinem. Kompozice se rozvíjí ve třech osách – nejvýraznější tvoří řetězec vápencových výchozů, umocněných kompozičně významnými objekty (Mikulovský zámek, Svatý kopeček s kaplí sv. Šebestiána atd.)

Novodvorsk – Kačina – Jihočeský kraj, okres Kutná Hora. Krajinářská úprava typu okrasného statku se rozkládá okolo kompozičního centra – zámku Kačina s přílehlou zahradou. Hlavní kompoziční osy se původně rozbíhaly do volné krajiny. Osa budovy zámku pomyslně dělila komponovanou krajinu na dva rozdílné celky. Ve východním segmentu převládalo zemědělství, v západním segmentu převládaly podmáčené lesy a louky a myslivecké využití.

Zahrádecko – Liberecký kraj, okres Česká Lípa. Od roku 1996 krajinná památková zóna. Jádrem barokní krajinářské kompozice, která se z obce Zahrádky rozbíhá třemi osami do okolní krajiny, je budova renesančního zámku (zvaného Nový Zámek), vystavěného rodem Vartenberků v polovině 16. století. (KULIŠTÁKOVÁ 2011)

11.7.1 Modelový příklad Lednicko – valtický areál

Lednicko – valtický areál se nachází v prostoru vymezeném státní česko – rakouskou hranicí a spojnicemi mezi obcemi Lanžhot – Břeclav – Podivín – Bulhary – Sedlec – Valtice. Z hlediska krajinářského je nutno chápat celý areál v širším kontextu, především pro jeho úzkou návaznost na Mikulovsko a příhraniční oblast Dolního Rakouska.

Podstatným faktem ve formování areálu do podoby komponované krajiny byl téměř 700 let trvající vliv majoritního vlastníka území – knížecí rodiny Lichtensteinů. (SALAŠOVÁ) Kompozice Lednicko-valtického areálu se rozvíjí od dvou kompozičních jader, tvořených liechtensteinským letním a zimním sídlem se zahradami v Lednici a ve Valticích. Obě sídla jsou propojena 7 km dlouhou přímou cestou lemovanou alejí. Krajinářská kompozice byla založena na pohledových a provozních vazbách, z nichž některé dodnes existují, některé však zarostly nebo jejich funkce zanikla. (KULIŠŤÁKOVÁ 2011)

Na fenoménu krajiny Lednicko – valtického areálu a mikulovska se podíleli několik základních faktorů:

1. přírodní vlastnosti velmi kontrastního prostředí

- široká údolní niva řeky Dyje a lednicko – mikulovská rybníční soustava s cennými zbytky lužních lesů, mokřadů a holofytních formací
- vápencové bradlo Pavlovských vrchů (Pálava) s reliktními postglaciálními stepními formacemi
- teplá pahorkatina na vápencových spraších a vátých píscích v prostoru Valtic

2. kulturně – historické kvality

- dlouhodobé osídlení krajiny od paleolitu s cennými archeologickými lokalitami
- kontinuální kultivační činnost člověka výrazná především od období renesance (14. stol.) po konec 19. Století a velmi dobré podmínky pro vinohradnictví, ovocnářství, lesnictví, myslivost a rybníkářství
- záměrná krajinotvorná činnost vlastníků území v součinnosti se zahradními, krajinářskými a stavebními architekty a teology (Filiberto Luchese, Giovanni Giacomo Tencalla, Andrea Erna, J.B.Fisher von Erlach, Domenico Martinelli, Joseph Hardmuth, Bernard Petri, Wilhelm Lauche, prevori Konstantin Schulz a Norbert Boccusi).

Při hodnocení kompozice celého prostoru (okolo 250 – 300 km²) je možno vymezit:

1. základní filozofický princip okrasného statku – jednota funkčnosti a krásy, krajina – zahrada, krajina – „výkladní skříň“
2. těžiště organizace prostoru – středověká sídla Mikulov, Valtice, Lednice, Podivín

3. významné parkové kompozice mimosídlní krajiny:

a) rybníční soustavy renesančního původu (romanticky upravené v 19. stol.)

- lednicko – mikulovská soustava (1395 – 1418)
- soustava Aláhových rybníků
- soustava Mušlovských rybníků

b) obory

- lesní obory barokního původu, později romanticky upravované – Kančí obora, obora Soutok, Boří les
- okrasné bažantnice, štěpnice a menší obory, kde estetická funkce dominovala nad funkcí hospodářskou: Tiergarten u Schweinbarthu, Knížecí bažantnice u Mikulova, Bažantnice u Valtic)

c) zámecké parky (původně renesanční, později romanticky upravené): Lednice, Valtice, Mikulov

d) barokní aleje, organizující prostor signifikantním způdobem do podoby hvězdy

e) symbolické sakrální úpravy v krajině vrcholně barokního původu - křížová cesta na Svätém Kopečku, menší sakrální stavby (votive shrines) a barokní sochy v krajině

4) vizuální vazby

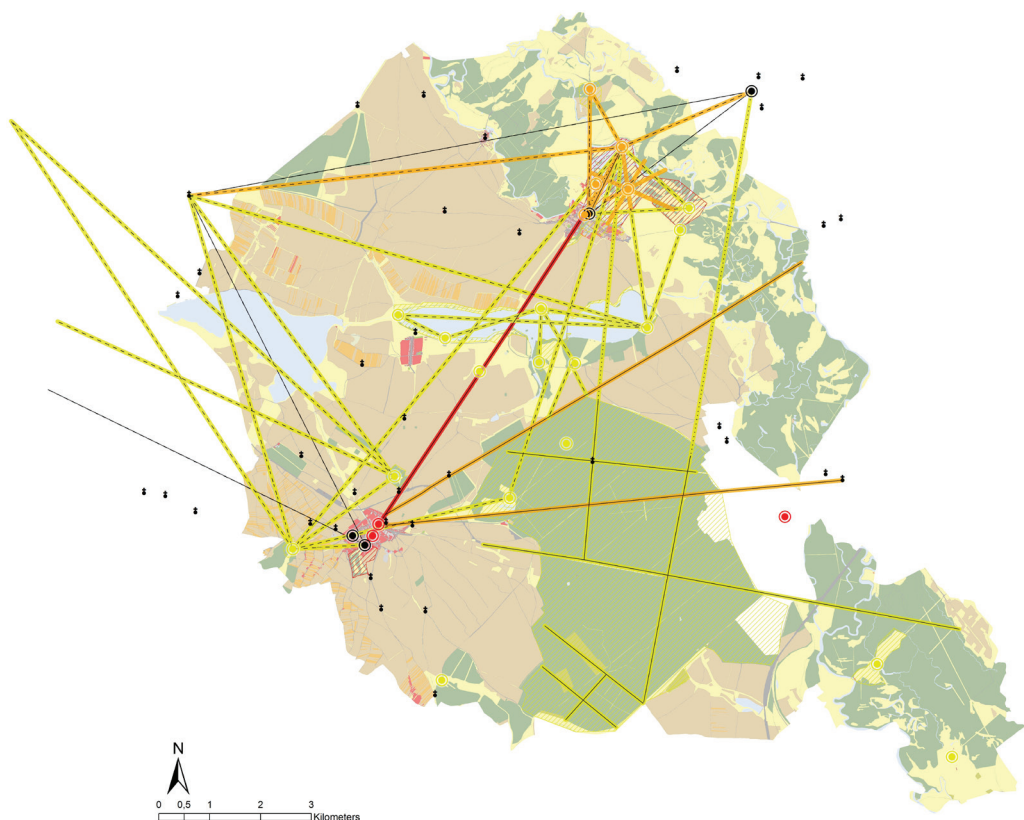
- dominanty v krajině – středověké hrady, barokní světské a sakrální stavby, romantické salety (follies)
- komponované pohledy – pohledové, často symbolicky chápané spojnice významných objektů v krajině

Podstata krajinné kompozice LVA a Mikulovska má dvě roviny

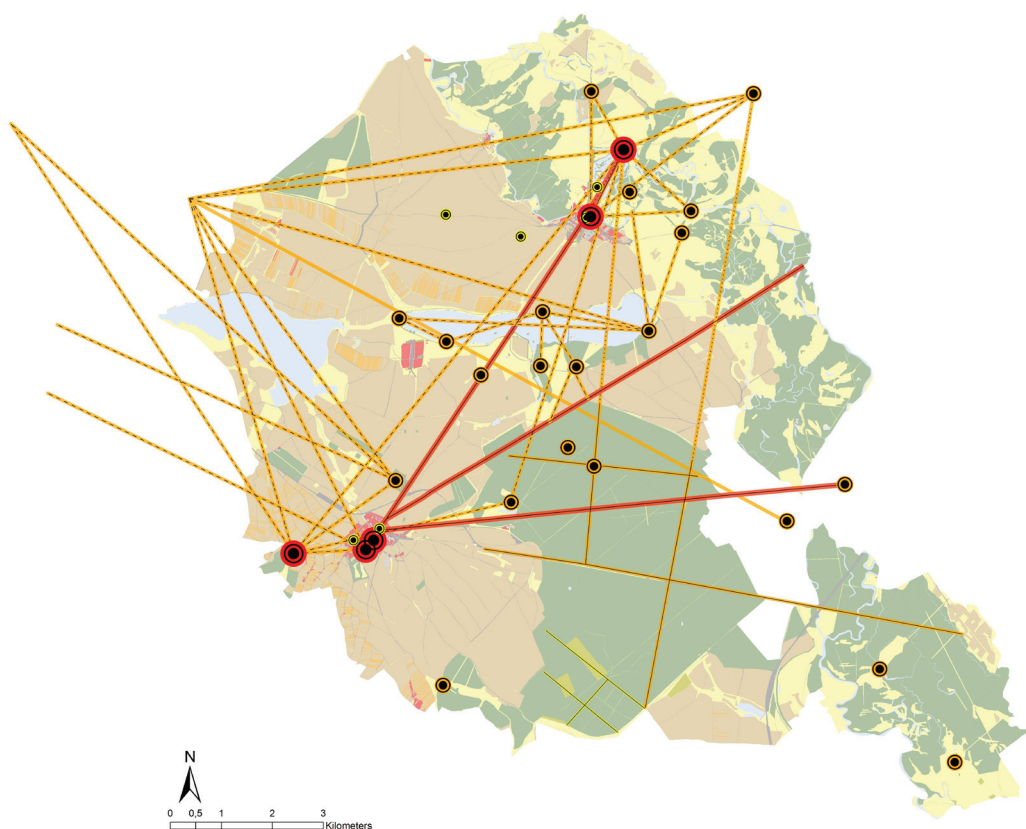
- světskou – symbolizující světskou moc vládnoucího rodu, Byla tvořena rodinou Liechtensteinů a Dietrichteinů
- duchovní – symbolizující náboženství sídlící komunity. Její podobu ovlivnili představitelé klášterů ve spolupráci s knížecí rodinou

Přestože je v Evropě možno nalézt větší počet analogických krajinářských úprav, Lednicko – valtický areál a Mikulovsko jsou výjimečné:

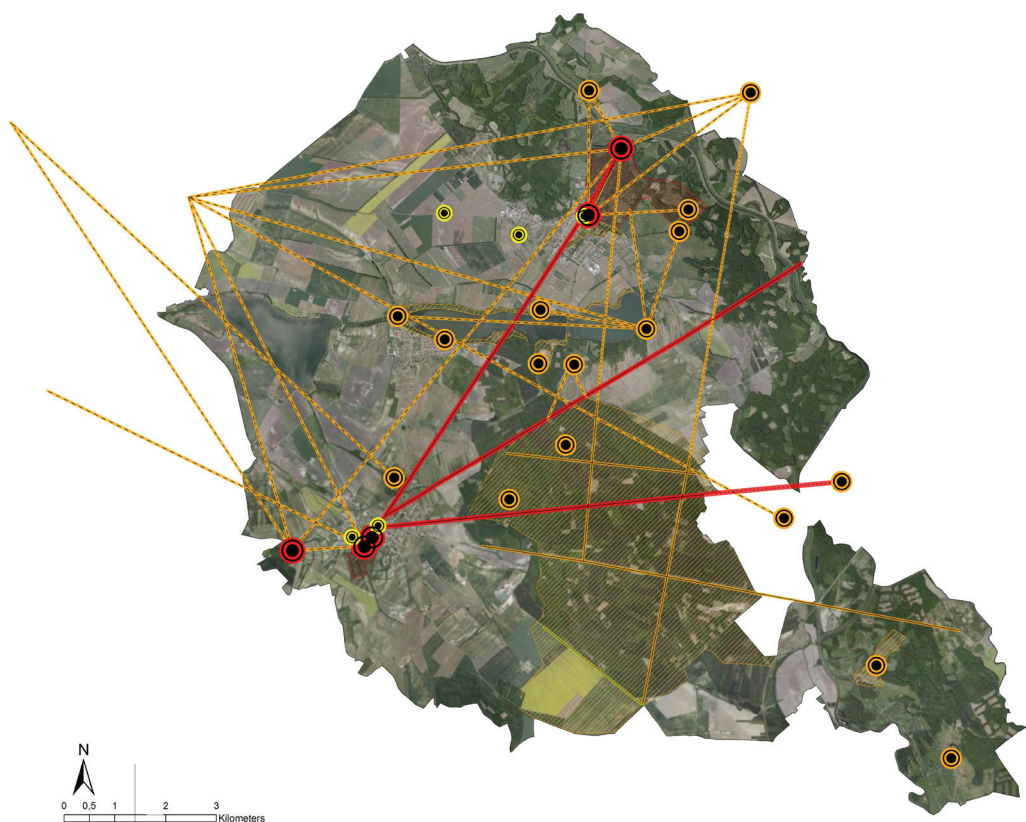
- díky dlouhodobému kontinuálnímu vývoji kompozice mají částečně zachovány znaky všech historických konceptů
- velikost komponovaného prostoru v Evropě je neobvyklá (SALAŠOVÁ)

Obr. 74 Schéma vývoje krajinné kompozice v Lednicko valtickém areálu. Barokní krajinné úpravy (červeně) představují hlavní spojnicí mezi Valticemi a Lednicí. Úpravy z 18. století, které představují klasicistní fázi úprav Lednicko-valtického areálu, jsou znázorněny oranžově. Reprezentují je novostavební objekty i prostorové linie vycházející z Valtic. Romantické úpravy, z 1. poloviny 19. století jsou znázorněny žlutě. V krajině bylo vytvořeno množství dalších (nejen) voluptuárních staveb, které akcentovaly krajinné osy vizuálního i fyzického charakteru (podklad: vektorizovaná mapa Stablního katastru, autoři: Kulišťáková, Štěpánová, 2008)

Obr. 75 Základní kostru krajinné kompozice tvoří trojnožka os vycházející od zámku ve Valticích (A) k lednickému zámku (B) a k Minaretu (D), (Bezručova alej), k Ladné, k Břeclavi a Poštorné. Tyto osy jsou v prostoru fixovány alejemi, průseky a významnými objekty. Hlavní kompoziční prvky tvoří zámky v Lednici a ve Valticích společně se zámeckými zahradami, kostel Nanebevzetí Panny Marie ve Valticích (O), Kolonáda (C) a lednický Minaret. Tyto objekty jsou propojeny cestami, alejemi a průseky (fyzické vazby), ale také vizuálními vazbami: A – valtický zámek, B – lednický zámek, C – Kolonáda, D – Minaret, E – Katzelzdorfský zámeček, F – Hraniční zámeček, G – Appolonův chrám, H – Rybníční zámeček, CH – Tři gracie, I – Nový Dvůr, J – Rybářská chýše, K – Obelisk „Facka,, M – Pohansko, N – Lány, O - kostel Nanebevzetí Panny Marie, P – klášter Milosrdných bratří, Q – Belveder, R – kaple sv. Huberta, S – bažantnice, T - kostel sv. Václava, U – Chrám slunce, V – kaple Cyrila a Metoděje a kostel sv. Petra a Pavla, W – Janův hrad, X – lovecký zámeček (podklad: vektorizovaná mapa Stabilního katastru, autoři: Kulišťáková, Štěpánová, 2008).

Obr. 76 Krajinnou kompozici Lednicko-valtického areálu je možné považovat za zachovalou. Do dnešní doby se zachovala značná část objektů, která dotvářela myšlenku krajinné kompozice, hlavní kompoziční body i linie jsou zachovány. Vlivem změn v krajinné struktuře (zarůstání krajiny a přeměna trvalých travních porostů na lesy) došlo k zániku některých pohledových vazeb a změnám v podílu volných, slunných ploch s tmavými a uzavřenými plochami lesními. (KULIŠŤÁKOVÁ 2011)

11.8 Použitá literatura

FLEKALOVÁ, M., KULIŠŤÁKOVÁ, L. a kol. *Komponované krajiny*. 1. vyd. Brno: Mendelova univerzita v Brně, 2011. 78 s. ISBN 978-80-7375-536-2.

SALAŠOVÁ A. *Dôvody vzniku krajinných kompozícií*

SALAŠOVÁ, A. *Budúcnosť komponovanej krajiny*

12 SAKRÁLNÍ OBJEKTY

SAKRÁLNÍ AREÁLY

12 SAKRÁLNÍ OBJEKTY A SAKRÁLNÍ AREÁLY V KRAJINĚ.

12.1 Sakrální objekty a sakrální areály

Při používání pojmu „sakrální“ je potřeba vycházet z jeho etymologie. Toto slovo pochází z latinského *sacrum* (posvátný, svatý, zasvěcený božstvu), a označuje posvátný předmět, posvátné místo, svatyni, posvátný výkon nebo bohoslužbu, též obraz a sochu božstva (ŠPAŇÁR 1969, 573). Pojem „sakrální“ je tedy širší, než je tradičně chápán, je spojen s jakýmkoliv náboženstvím a vyjadřuje posvátnost předmětu, místa, krajiny. Přítomnost posvátna reprezentuje tedy posvátný objekt, ať ve formě sakrální architektury chrámů, kostelů, poutnických míst nebo drobných sakrálních objektů – kapliček, křížů, božích muk, soch světců apod.

12.2 Význam a funkce drobných sakrálních objektů

Sakrální architektura, zejména drobné sakrální objekty jsou kromě svého kultovního rozměru v první řadě objekty **topickými** (srovnej např. HÁJEK – BUKAČOVÁ 2001), to znamená vázanými a významově spojenými s konkrétním místem, označovaným jako *topos*. Celé spektrum funkcí, které tyto drobné památky plnily či dodnes plní, je soustředěno, přetransformováno především do jejich topické hodnoty. Samotné bytí těchto objektů je jejich největší hodnotou, „to, zda jsou a zda jsou na stejném místě. Topickost se stává prvořadou, trvalou a dokladovatelnou.“ Drobné sakrální objekty tedy nebyly v krajině umísťovány náhodně.

Pro pochopení souvislosti místa, krajiny a drobného sakrálního objektu je nevyhnutelné alespoň v krátkosti naznačit základní filozofické koncepty tohoto spojení.

Místo, podobně jako krajina, je vymezeno, ohraničeno a identifikováno. Každá událost má vztah ke konkrétnímu místu a proto se místo stává „integrální součástí naší existence“ (NORBERG-SCHULZ 1994, 6). Místo je utvářeno konkrétními věcmi a ty určují jeho charakter. Význam konkrétního místa odhaluje objekt, který na tomto místě je, ať už architektura, nebo drobný objekt, v našich krajích hlavně drobné sakrální objekty. Interpretace a porozumění významu místa jsou dány kulturou, jejíž součástí jsou znaky a symboly. Právě jimi je možno místo, objekt a krajinu vysvětlit. Architektura drobných sakrálních objektů fixuje místa v popředí a tvoří detail. Funkce tohoto detailu spočívá ve vysvětlení prostředí, které je v něm soustředěno, koncentrováno, které zjevuje jeho charakter prostřednictvím symboliky. Tradičními symboly v našich oblastech se staly právě drobné sakrální objekty.

Funkce drobných sakrálních objektů je možno rozdělit do dvou hlavních skupin podle toho, zda se přímo váží na „záměr zřizovatele a jsou přímým odrazem důvodu“ vzniku objektu (NUSEK – SVOBODA 2001), nebo se sekundárně přidávají k původním funkcím, doplňují je a mohou je i měnit nebo celkově překrýt; jsou funkcemi „nezamýšlenými“ (HÁJEK – BUKAČOVÁ 2001 in NUSEK – SVOBODA 2001).

Zviditelnění posvátnosti, víry či kultu souvisí s jednou z **primárních funkcí** drobných sakrálních objektů, s funkcí **kultickou**, náboženskou, sakrální, k ní se podle jednotlivých typů objektů přidá-

vají další funkce, avšak tato prvořadá funkce „uspokojovat přirozené náboženské potřeby v rámci každodennosti“ (HÁJEK – BUKAČOVÁ 2001) všechny ostatní navzájem sceluje. Náboženská funkce vyplývá ze samotné podstaty sakrálních staveb.

Mnohé objekty byly postaveny na památku určité historické události nebo jsou spojeny s konkrétními lidskými osudy, mají tedy i funkci memoriální a nesou tak v sobě „silný duchovní a emoční náboj“ (KOTALÍK in HÁJEK – BUKAČOVÁ 2001). Památková funkce drobných sakrálních objektů se dnes stává zásadním faktorem v procesech obnovy paměti krajiny, především krajiny narušené a nevratně změněné. KLVAČ – MUSIL (2003) vnímají drobné sakrální objekty zakotvené ve struktuře krajiny jako tlumočníky paměti krajiny ve dvou rovinách: postavené na významných místech se staly symbolem jejich paměti nebo zdůrazňují význam místa jako vzpomínka na událost, která neměla být zapomenuta.

Objekty s funkcí **votivní**⁵, jsou splněním zbožného slibu, vyjádřením díky za vyslyšení prosb či prosby o odvrácení neštěstí.

Objekty, které označovaly místa zločinu, měly být **výstrahou a upozorněním**. Do této kategorie jsou zahrnuty především smírčí kříže, nejmladší jsou zaznamenány v 17. Století jako součást mimosoudního vyrovnání mezi vrahem a pozůstalými. Drobné sakrální objekty se tak staly i součástí trestního práva.

Kříže, boží muka, sochy světců s **ochrannou funkcí** stávaly na místech, které lidé považovali za nebezpečné (hory, rokliny, hřbitovy, opuštěná místa nebo místa vraždy a neštěstí). Za zvlášť nebezpečné byly považovány křížovatky a rozcestí. Na těchto místech byli pochovávaní sebevrahové, zločinci, lidé neznámého náboženského vyznání a ti, kdo zemřeli náhlou či násilnou smrtí. Tím, že na tomto místě byl postaven drobný sakrální objekt, došlo ke smíření a lidé se i zde ocitli pod Boží ochranou.

Funkce drobných sakrálních objektů se liší i podle toho, zda jde o objekty lidového umění, nebo umění oficiálních slohů. Jejich odlišnost se však neprojevuje hodnotě, ale v charakteru těchto děl. Díla oficiálních uměleckých slohů byla vytvářena v první řadě jako dominanty v centrech města s prvotní estetickou funkcí reprezentující církevní i světskou moc (nejčastější trojiční a mariánské sloupy, které byly zároveň v mnohých případech památníky obětí morových epidemií). Tyto výpravné objekty mají obvykle známého donátora, jehož jméno, erb nebo iniciály jsou zpravidla součástí výzdoby objektu. NUSEK – SVOBODA (2001) interpretují tuto funkci jako **reprezentativní**, protože vyjadřuje zbožnost, ale též i sociální status a majetkové poměry zadavatele.

Naopak lidové umění je tvorbou spontánní a vzniklo z potřeb mimo estetických. Lidové sošky měly původně funkci ochrannou, **patronátní**. Zobrazovaly se sochy světců – ochránců a patronů. Při jejich ztvárnění nebyla důležitá forma, ale důvod a obsah.

5 Z lat. „votum“ = zaslíbená věc, oběť, slib. Drobné předměty symbolického charakteru s jistým kultovním posláním darované z vděku či jako splnění slibu byly známy už v předkřesťanském období. V křesťanství se rozvinuly do podoby drobných sakrálních objektů i velkých sakrálních staveb věnovaných prostřednictvím církve Bohu (ZACHAROVÁ 2000).

Drobné sakrální objekty se staly i důležitou součástí majetkoprávních vztahů (VOKÁLOVÁ 2008), kdy označovaly hranice pozemků, panství, obcí apod. podobně jako tzv. hraniční kameny (srovnej HÁJEK – BUKAČOVÁ 2001). Jde tedy o funkci **administrativní**. SÁDLO (2005) doplňuje, že v období středověku, kdy se krajina stává poprvé předmětem soukromého vlastnictví, nejsou ještě hranice celkem pevné a ostré tak, jako později v období baroka. Přitom je o pevné hranice pozemků velký zájem a výsledkem je strukturalizace krajiny: nejlepší hranicí je strom, mez, velký kámen, linie keřů, cesta, ohrada, kříž.

Zajímavou funkcí drobných sakrálních objektů je funkce **emotivní**, která souvisela především s výstavbou komplexů svatých vrchů, kalvárií a křížových cest a s pašiovými hrami rozšířenými už od období středověku. Podle ČIČA ET AL. (2002) byly na reakci diváka zaměřené už emociálně realistické výjevy kapliček prvního svatého vrchu vůbec, Sacro Monte di Varallo, jehož cílem bylo v návštěvníkovi vyvolat patřičnou citovou odezvu a pocit, že je vlastně přímým účastníkem události Kristovy křížové cesty. Všechno bylo zaměřené na vytvoření dokonalé iluze a vrcholem těchto „představení“ se staly noční průvody, které iluzivní efekt ještě zvyšovaly. Silný citový zážitek ve věřících té doby ještě dlouho dozníval. Právě tyto živé obrazy „*tableaux vivant*“ z Varalla, které stanovily hranice možností, kam až umění mohlo při ztvárnění pašijových scén přesáhnout, dosáhly svým inscenačním i řemeslným perfekcionismem krajní pól, který paradoxně nenašel odezvu v našich krajinách. (ČIČO et al. 2002) a CÍLEK (2009) to nazývá „barokním multimediálním efektem“.

Druhotné funkce se postupem času k prvotním přidávají, doplňují je a někdy mohou i primární poslání objektu změnit.

S primární funkcí náboženskou souvisí funkce symbolická. V čase vzniku drobného objektu však zpravidla nebyla tím hlavním důvodem, proto ji zařazujeme k funkcím sekundárním. Drobný sakrální objekt je znakem křesťanství, kulturním symbolem víry člověka minulých staletí i současnosti. Zároveň je symbolem v krajině ve formě znaku (JANČURA – BOHÁLOVÁ 2003), který „vypráví“ příběh krajiny. Kombinace těchto znaků vytváří „informační soustavu“, jazyk krajiny, který je předpokladem identifikace jejich specifických a typických vlastností a umožňuje tak „krajinu číst“ (JANČURA – BOHÁLOVÁ 2003; JANČURA – TRIZULIAKOVÁ – SLÁMOVÁ 2010).

V této rovině má drobný sakrální objekt jako znak vnímaný člověkem a indetifikující prostor v krajině nezastupitelnou úlohu v procesech hodnocení krajinného rázu, definovaného Zákonem o ochraně přírody a krajiny 114/1992 v §12. V celoevropském měřítku jsou právě drobné památky vnímány též jako „mimořádně významní **reprezentanti kulturních krajin**“ (KONOLD in HÁJEK – MATÁKOVÁ – LANGAROVÁ 2009) a jsou rovněž objekty, které nejvýstižněji a neúplněji reprezentují kulturní krajinu našeho regionu v celé různorodosti jejich významů.

Mimořádná a nenahraditelná výpovědní hodnota symbolu se projevuje v ikonografii konkrétního objektu, v jeho patřičném umístění, ve spojení s konkrétním počtem, uspořádáním i druhem stromů apod. Drobný sakrální objekt jako „symbolické zakotvení dějin v krajině“ (MIKŠÍČEK 2005) a poznání jeho skrytých vrstev umožňuje nahlédnout i do historie samotné krajiny.

Drobné sakrální objekty jsou extraktem, **koncentrátem krajiny, zviditelněním sakrálna**. Způsob, jakým „koncentrují“ krajinu jejím historickým vývoji, je jedinečný právě pro tento typ drobných památek.

Kdysi „živé“ kultovní objekty jsou dnes hodnotné i výtvarně a jako historické dědictví plní estetickou funkci. Jejich původní smysl je doplněn, změněn nebo celkem potlačen. Současná výpovědní hodnota těchto objektů a jejich funkce **informační a umělecko-historická** znamená, že drobné památky se stávají „prvním paměťovým médiem v procesu uvědomování si minulosti, tzv. materiální paměti“ (GOJDA 2000). Dokumentují například zaniklou cestní síť, náboženský vývoj a lidovou tvořivost regionu a jsou i indikátorem ekonomické síly obcí.

Dnes je významná i **environmentální** funkce, kdy bezprostřední okolí některých objektů zůstalo jediným ostrůvkem zeleně uprostřed pole.

Funkce **estetická** byla vnímaná od počátku vzniku drobných sakrálních objektů, které se staly námětem mnohých uměleckých děl, hlavně v období romantismu, součástí literatury, malířství, písní. Toto národní povědomí se dále rozvíjí i v období meziválečném, kdy se tyto drobné sakrální objekty staly i předmětem památkové péče.

Dnes se hovoří i o významné **krajinotvorné a urbanistické funkci**. Drobné sakrální objekty jsou významným elementem „komponované krajiny zkrášlené malebnými solitérami či skupinami, které tvoří vizuální dominanty, kontrastní či komplementární doplňky krajinného reliéfu, body na trasách významných cest a jejich křižovatkách, orientační a hraniční značky či svérázná architektonická a sochařská díla intimních rozměrů“ (KOTALÍK in HÁJEK – BUKAČOVÁ 2001).

Drobné sakrální objekty jsou symbolem **identity** člověka s krajinou a domovem prostřednictvím jeho vztahu k historii a minulosti i prostřednictvím pochopení významu, které objekt jako symbol koncentruje. Krajiny je takto uchopitelná a rozeznatelná prostřednictvím charakteristických znaků krajiny ve smyslu definice Evropské úmluvy o krajině. Identifikace s krajinou prostřednictvím drobného sakrálního objektu se projevuje i jeho postavením na místě, které člověk opouští, s kterým se loučí, aby ho právě kříž nebo kaplička zastupovali tam, kde být nemůže (srovnej HÁJEK – BUKAČOVÁ 2001).

S funkcí identifikační souvisí i potřeba **orientace** (srovnej LYNCH 2004) a proto se charakteristickými místy drobných sakrálních objektů v krajině stala významná místa pozorovatelná ze širokého okolí, místa na horizontu, na křižovatkách, ale i u cest a na hranicích obcí, kde tvořily jakousi duchovní bránu. Člověk při orientaci oceňuje spíše zvláštnosti, specifika, jedinečnost významných prvků. Hlavním znakem je tedy jejich unikátnost a zapamatovatelnost v kontextu prostředí. Význam objektu je posílený i jeho umístěním tam, kde se člověk orientuje a rozhoduje, např. na křižovatkách.

Drobné sakrální objekty „svou nesmazatelnou pečeti lidské vůle, činů a událostí **harmonizují krajinu**, dávají jí potřebný lidský rozměr“ (KOTALÍK in HÁJEK – BUKAČOVÁ 2001, 10), upozorňují, že místo je zajímavé nějakou lidskou událostí, jsou hmotnou vzpomínkou na příběhy, pověsti nebo smíření. Člověk, který krajinou prochází, si tyto vzpomínky vybavuje a potvrzuje svůj vztah k domovu (VOKÁLOVÁ 2008).

V závěru je možno shrnout, že drobný sakrální objekt odkazuje v první řadě na svou náboženskou podstatu, až v druhém plánu je možno hovořit o tom, s čím „pozemským“ souvisí.

12.3 Historické souvislosti vývoje drobných sakrálních objektů

Lidské civilizace si od počátků vytvářely svá duchovní centra a označovaly je různým způsobem, pravěkými megality, pohanskými obelisky, posvátnými kameny a pod. V našich krajinách se jako typický prvek objevuje drobný sakrální objekt tradičně spojený s křesťanstvím, které však transformuje a přebírá znaky starších, pohanských kultů. Počátky objektů křesťanského kultu zaznamenáváme ve 4. století, kdy bylo Milánským ediktem v r. 313 křesťanství uznáno oficiálním náboženstvím. U nás se křesťanství šíří až od období středověkého, kdy důležitou roli sehráli církevní řády a jimi zakládané kláštery.

Ve středověku se kladl důraz na „didaktické působení uctívání obrazu“ jako bible pro negramotné. Kult milostných madon, obrazů a soch světců tvorbu drobných sakrálních objektů podporoval, především v chrámech. V krajině se jich však tolik nevyskytovalo.

Nejvýznamnějším obdobím pro vznik mnohých drobných sakrálních objektů, které se dostaly z interiéru chrámů do krajiny, se stalo období 17. - 18. století. Tridentský koncil z r. 1563, který zdůraznil funkci výtvarného umění v liturgii a emocionální účinek obrazů na člověka, spolu s obdobím pobělohorským, kdy se začíná silně prosazovat rekatolizace, vytvořil i příznivé podmínky pro rozvoj exteriérového sakrálního umění. Na začátku 18. stol. se umění, v rámci rekatolizačních snah, stalo jedním z nejdůležitějších nositelů idejí návratu k náboženské mystice. Jezuité rozvíjeli stavební činnost, další řehole upravovaly starší kostely či stavěly nové, nastalo období budování kalvárií a křížových cest, kamenných a dřevěných křížů v krajině i sídlech, soch světců a Panny Marie, vývojem přecházející do monumentálních kompozic trojičních a mariánských sloupů. Po dlouhém období se obnovila tradice veřejných procesí a poutí, jež se postupně staly pro baroko charakteristické.

Mimořádná mariánská úcta se projevovala v početných realizacích chrámů s mariánským patrociniem, ale především vzrostl počet poutních míst a úcta k milostivým a zázračným obrazům a sochám Panny Marie. Barokní zbožnost však nachází svůj výraz i v christologické ikonografii, v uctívání Eucharistie, Nejsvětější Trojice a světců – morových, pomocníků a mučedníků.

Racionalistické josefínské reformy a období osvícenství drobným sakrálním objektům nepřály. Lidové „modlářství“ nebylo podporováno, poutním místům byla odebrána jejich „zázračnost“. Reformy se staly dokladem ideového útlaku lidu či jeho pověr a objekty byly degradovány na stavební materiál.

Nástup industrializace byl spojen se zánikem mnohých drobných sakrálních objektů a v 19. stol. jejich nahrazením tzv. lidovým barokem s jeho charakteristickou řemeslnou výrobou. Právě z tohoto období pochází většina dodnes zachovaných objektů. Lidové baroko byl tedy obdobím jakéhosi oživení kultu, tyto objekty byly opravovány a obnovovány, obnovila se tradice náboženských slavností a poutí, památná místa v krajině se stala námětem mnohých lidových písní, pověstí a pověr. Výtvarné umění období romantismu využívalo náměty křížů a kapliček v krajině, realismus jejich existenciální rozměr.

K likvidaci památek připomínajících habsburský katolicismus dochází v období po vzniku první Československé republiky r. 1918 a později i po roce 1948 s nastupující ideologií socialismu, kdy se zásadně mění i vzhled krajiny. Navzdory těmto skutečnostem se jich však zachovalo poměrně

dost, ale jejich současný stav potřebuje nutnou obnovu. Lze zaznamenat i nový trend, tzv. „ekonomický vandalismus“, který nastal po agresí komunismu vůči náboženským památkám a nezájmu. Mnoho památek bylo odcizeno a prodáno do zahraničí.

12.4 Typologie a ikonografie drobných sakrálních objektů

Skupina drobných sakrálních objektů je natolik různorodá, že v mnohých případech není možné přesně určit, o jaký drobný sakrální objekt jde. Následující typologie předkládá souhrn poznávacích znaků nejvíce rozšířených drobných sakrálních objektů v maximálně zestručněné formě. Další podrobně a doplňující informace uvádí MATAKOVÁ (2011).

12.4.1 Kříž

Kříž je známým symbolem už od pravěku, jako dvojité spojení bodů ležících diametrálně naproti sobě. Je symbolem sjednocení extrémů (např. spojení nebe a země). Rozpětí kříže na čtyři strany z něj utvořilo mytické znamení rozšířené po celé Zemi, v různých podobách a formách mnohých kultur. Je tedy symbolickou nebo ozdobnou formou, v křesťanství představuje symbol utrpení, resp. osobu Ježíše Krista. Jako objekt je kříž nejstarší formou drobného sakrálního objektu. V průběhu dvoutisícileté tradice křesťanství prodělal symbol kříže bohatý vývoj. Jako nejstarší symbol křesťanství se v našich krajích objevuje v období raného středověku v souvislosti s cyrilo-metodějskou misí. Použití materiálu, formy a ornamentiky křížů se stalo typickým pro konkrétní regiony, takže i prostřednictvím těchto objektů je možno se dovědět mnoho o vývoji samotné obce a krajiny.

Typologicky je možno zařadit konkrétní objekt kříže podle vícero hledisek, např. podle tvaru, důvodu vzniku, formy či umístění. Kategorizace drobných sakrálních objektů (MATAKOVÁ 2011) rozděluje kříže podle formy a umístění a podrobně je definuje.

Podle formy:

- Monolitický kamenný kříž/ křížový kameň (např. smírčí kříž)
- Kohoutí kříž (t. j. kříž Arma Christi)

Podle umístění:

- Přícestní kříž (např. i poutní, památný, votivní apod.)
 - Vrcholový kříž (na vrcholech hor a kopců)
 - Centrální kříž (v blízkosti velké sakrální stavby kostela, kapličky, kláštera, misijní kříž, hřbitovní, kalvárský, samostatný centrální objekt náměstí, centrálního prostoru obce, areálu kláštera, nádvoří kastelu, hradu, zámku apod.)
 - Náhrobní kříž
-

12.4.2 Boží muka

Boží muka představují drobnou zděnou nebo z kamene tesanou architekturu. Podle ústředního námětu vycházejícího z pašijového cyklu se nazývají též pašijové pomníky či pašijové památníky. Významově symbolizují sloup, u kterého byl bičován Kristus na základě rozhodnutí Pontia Piláta, což se stalo i základem architektonické formy těchto objektů.

Jednoznačné zařazení konkrétního objektu do kategorie „boží muka“ často není možné. Tradičně se za boží muka označuje drobný objekt s dřikem ve formě sloupu nebo pilíře, na podstavci nebo bez něj, ukončený schránkou s křížem na štítu stříšky. Tato všeobecná charakteristika však může být modifikována podle konkrétní formy božích muk a jejich architektonických článků. Výtvarná podoba jednotlivých stavebních prvků – dříku, hlavice, schránky, stříšky apod. je dána slohovým obdobím vzniku objektu, regionálními specifiky, tvaroslovím tradiční lidové architektury atd.

Kromě tradiční architektonické formy je pro zařazení konkrétního objektu do této kategorie důležitý význam jejich pojmenování, které připomíná mučení Krista předznamenávající jeho křížovou cestu, smrt a zmrtvýchvstání. Vertikalita objektu evokuje vzpomínaný sloup, u kterého byl Kristus bičován. Právě tento architektonický prvek je považován za hlavní znak božích muk, ať už ve formě sloupu, nebo pilíře

Podle materiálu se rozlišují dvě základní kategorie božích muk – kamenná a zděná, **podle formy** – sloupová (sestavující z kamenného, případně zděného sloupu nesoucího schránku, zpravidla na podstavci) a pilířové (trojboká, příp. čtyřboká, členěná na sokl, dřík a schránku).

Předchůdci mnohých dnešních božích muk byly tzv. lampové (světelné) sloupy. Malé gotické stavbičky měly ve výklenku místo na lucernu či svíčku. Později bylo světelné těleso nahrazeno některým z výjevů umučení Krista. Je možno se setkat s případy, že i samotná boží muka jsou ukončena lucernou. Postupně se lucerny transformovaly do podoby hlavicových útvarů s plytkými nikami ve fasádách, kde byly umístovány reliéfy nebo drobné plastiky, případně obrázky. Je znám i typ dobové „kapličky“ umístěné na sloupu nebo pilíři.

12.4.3 Kaple / kaplička

Pojem kaple/kaplička pochází z latinského slova *cappa/capella* (plášť), což souvisí s pláštěm sv. Martina z Tours. Ten byl od 7. stol. uchováván jako vzácná královská relikvie ve dvorním královském oratoriu, modlitebně, která podle něj dostala název Saint - Chapelle. Označení kaple/kaplička se tak začalo používat pro samostatné objekty, které se dispozicí přibližují kostelu, druhy malé architektury i součásti církevních staveb. V českém jazyce se rozlišuje tento druh stavby podle velikosti. Větší kaple je sakrální stavba, obvykle zděná, s vnitřním vybavením (malý oltář, socha nebo obraz světce). Kaplička je mimo jiné drobný sakrální objekt, případně drobná sakrální architektura v krajině, oblíbená hlavně od období baroka. Kaple/kaplička obecně je malým křesťanským kultovním prostorem.

Kaplička neslouží k výkonu liturgických obřadů, její případný vnitřní prostor není rozvinutý, nemá vysvěcený (konsekrovaný) oltář a neuchovává se v ní svátost oltářní. Kaple, které slouží liturgii a při různých příležitostech se v nich shromažďují věřící, nejsou považovány za drobné sakrální objekty, ale za liturgické stavby. Plní funkci kostela a bývají umístěny samostatně jako

tzv. „návesní“, nebo tvoří jádro areálů (špitální, hřbitovní, pohřební, hradní, klášterní, poutní, kalvárská apod.)

Kaplička jako drobný sakrální objekt se formuje především v barokním 17. Století, v pobělohorském období, jako jeden ze symbolů rekatolizační „obnovy zbožnosti“ (HÁJEK – BUKAČOVÁ 2001). Kapličky se stávají typickým symbolem barokní krajiny a dodnes se nacházejí při cestách ke kostelu, hřbitovu, na výrazných místech, na křižovatkách, ale i v centrálních prostorech sídel. Podobně jako boží muka, i kapličky sloužily kromě své primární kultovní funkce i pro další účely; byly orientačními body, označovaly významná místa prameny v lesích. Především však, na rozdíl od božích muk, která připomínala Kristovo utrpení, sloužily kapličky každodenní soukromé pobožnosti.

Podrobnější dělení kapliček je možné na základě mnoha kritérií:

- velikost
- účel - pro všední den, tzv. poklona, zastavení křížové a pašijové cesty, poutní kapličky apod.)
- námět - kaplička zasvěcení, loretánské a lurdské kapličky, kapličky Svatých schodů a Božího hrobu, typické i svou architektonickou formou)
- umístění – přičestní, centrální
- důvod a okolnosti vzniku – kapličky morové a cholerové, votivní apod.

Kategorizace drobných sakrálních objektů (MATÁKOVÁ 2011) rozděluje kapličky podle formy a podrobně je definuje.

- Kaplička s vnitřním prostorem – bez liturgického programu, drobná stavba s malým vnitřním prostorem, zpravidla vybaveným i jednoduchým mobiliářem a oltářní menzou a doplněným zobrazením patrona kapličky – světce, Panny Marie, christologického námětu apod.
- Kaplička s výklenkem – podobná objektu božích muk, v ústředním výklenku je vyobrazení christologického, mariologického, nebo hagiografického námětu, zasvěcení. Na rozdíl od božích muk je součástí kapličky zpravidla oltář, často v minimalistické formě podstavce pro sochu, obraz apod.

12.4.4 Zvonice / zvonička

„Zvonice“ je širší pojem, jedná se o samostatnou církevní nebo profánní stavbu, bývá součástí klášterních, kostelních či hřbitovních areálů, případně umístěná na „návsí“, na návrší při vsi apod. věž se zvonem má signalizační funkci, kdysi svým vybavením nahrazovala i požární zbrojnici, sloužila jako obranná věž, k oznamování času, na výstrahu při nebezpečí ohně nebo nepřátelského vpádu. Zvonice v sobě spojují funkci sakrální a zároveň i profánní. Vždy však byly funkčně spjaté s kostelem, i když stály samostatně v různé vzdálenosti od něj.

V obcích, kde nebyl kostel, přebíraly profánní funkce zvonice drobné zvoničky, které častokrát

sloužily i jako obecné kapličky. Zvonička je druhem malé církevní nebo profánní stavby, sestávající obvykle jen z konstrukce dvou sloupů, mezi kterými je na hřídeli zavěšen zvon. Zvonička může být i součástí jiné stavby ve formě lucerny či věžičky, např. na kapliče, kostele, radnici.

Kategorizace drobných sakrálních objektů (MATAKOVÁ 2011) rozděluje zvoničky podle formy a podrobně je definuje.

- Zvonička – kaplička s vnitřním prostorem (konstrukce se zvonem je nástavcem kapličky ve formě věžičky)
- Zvonička – kaplička s výklenkem (kaplička na vrcholu doplněná konstrukcí se zvonem)
- Zvonička sloupová/pilířová (ve formě kamenného/zděného pilíře/sloupu, zpravidla na podstavci, na vrcholu se zastřešenou schránkou se zvonem)
- Zvonička – jednoduchá konstrukce nesoucí zvonovou stolicí, často ve formě dvou sloupů se zvonem na hřídeli, se stříškou doplněnou křížem, tzv. vidlák. Zařazují se sem i všechny ostatní typy zvoniček, které není možno jednoznačně zařadit do předcházejících kategorií.

12.4.5 Architektonicko-figurální kompozice

Kategorie architektonicko-figurální kompozice zahrnuje početnou skupinu soch a sousoší světců (hagiografická ikonografie), ale i náměty ikonografie mariologické (zobrazení Panny Marie), christologické (zobrazení Krista) a teofanické (zobrazení Boha a třech božských osob – Nejsvětější Trojice). Ústřední postava/postavy jsou umístěny na různém architektonickém základu, v našich krajích nejčastěji na podstavci nebo sloupu, časté jsou však i průvodní architektonické prvky sloupů, pilířů, schodištních stupňů, balustrád apod.

Zobrazování světců od počátku jejich uctívání souviselo s přesvědčením, že světci, kteří spolu s Kristem trpěli a spolu s ním jsou oslaveni, ukazují věřícím příklad, který člověka přitahuje skrze Krista k Bohu Otci. První doklady o liturgické účtě k svatým se nachází už v polovině 2. Století, kdy byli uctívání hlavně mučedníci, apoštolové a Panna Maria, později i vyznavači, významní biskupové a církevní učitelé, asketi a panny, jejichž životní styl se vyznačoval odříkáním a byl tak považován za druh nekrvavého mučednictví. V raném středověku, v období postupného přechodu z pohanského kultu ke křesťanství, se právě světci stali jakousi náhradou slovanského (pohanského) kultu démonů. Aby se jim nově prosazovaní světci co nejvíc přiblížili a tím získali přízeň obyvatelstva, museli přebrat některé z jejich dobrých vlastností a zaujmout funkce ochránců (ZACHAROVÁ 2000, 33) před neštěstím a přírodními katastrofami. Světcům byly přiděleny specializace pro různé úlohy. Důležitou úlohou světců byla ochrana a patronát nad třemi základními pilíři hospodářství a prosperity krajiny – řemeslnou výrobou, obchodem a zemědělstvím. Tzv. morovní patroni měli chránit před epidemií a morem, zemští patroni se stali ochránci krajiny a státu. Uctívána byla i velká skupina světců – církevních administrátorů, řeholníků, charitativních světců, poustevníků, mučedníků, ale i andělé, Svatá rodina, apoštolové apod. Uctívání Panny Marie se rozšířilo v několika ikonografických typech, jako Madona – Matka Boží, Ochránkyně, Immaculata (Neposkvrněné početí), Panna Maria Vítězná, Panna Maria Nebevzatá (Assumpta), Pieta, Bolestná Panna Maria, Neposkvrněné Srdce Panny Marie, Panna Maria Růžencová apod. Z christologické ikonografie se nejčastějšími náměty v exteriérovém ztvárnění drobných sakrálních objektů

stal Kristus – Dobrý Pastýř, Bičování Krista, Bolestný Kristus, Ecce Homo, Ukřižování, Kalvárie, Kristus Salvátor (Spasitel světa), Božské srdce a Nejsvětější Trojice.

Sochy světců jsou specifickou skupinou drobných sakrálních objektů, u které není možno jednoznačně definovat pravidla umístování. Život světce, jeho působení, smrt, ale i zázraky, legendy a tradice, související s jeho osobností, jsou předpoklady pro poznání vztahu konkrétní sochy světce a místa. Někteří světci jsou už tradičně spojeni s konkrétním místem (např. sochy sv. Jana Nepomuckého v blízkosti vodních toků a mostů), ale někdy se objevují i méně známé souvislosti, jejichž objevování poskytuje člověku poznání života světce, stejně jako života člověka, které sochu světce postavil.

Nejpočetnější skupinou světců jsou zemědělství patroni, ochránci úrody, zvířat, počasí apod. vedle nejoblíbenějších – sv. Vendelína, patrona pastýřů, rolníků a ochránci stád a sv. Urbana, patrona vinohradníků - se do zemědělských, vinařských oblastí a oblastí chovu dobytka dostala celá galerie dalších světců, kteří měli zabezpečit ochranu životně důležité úrody či zvířat.

Ochranu majetku před požáry, povodněmi a živelnými katastrofami měli zabezpečit další světci, kteří našli své místo v intravilánech, pokud ne přímo v reprezentačním prostoru náměstí, zpravidla v jeho blízkosti, na cestě ke kostelu apod. V intravilánu měst a venkovských sídel měl své místo sv. Florián, ochránce před požáry, v blízkosti mostů a vodních toků sv. Jan Nepomucký.

Pietní prostory hřbitovů, případně cesty k nim se staly charakteristickým místem námětů spojených s Kristovým ukřižováním, s Bolestnou Pannou Marií, najít lze i archanděla Michaela, které váží duše na posledním soudu. Většina kalvárijských sousoší stojí u kostelů, někde i za obcí na místech, které evokují představu jeruzalémské Golgoty.

Kategorizace drobných sakrálních objektů (MATÁKOVÁ 2011) rozděluje architektonicko-figurální kompozice **podle formy** a podrobně je definuje.

- Socha/sousoší na podstavci
- Sloup/pilíř so sochou/ sousoším
- Sloup/pilíř s křížem

Obr. 77 Trojiční sloup, Prievidza (SR). Námět Nejsv. Trojice (Bůh Otec, Syn a Duch Svatý) na vrcholu sloupu. Typologické zařazení objektu: „Sloup se sousoším Nejsv. Trojice“. (Matáková, 2010)

Obr. 78 Drobný sakrální objekt v Mikulově, který vznikl „srostením“ dvou objektů – kapličky a Božích muk. Typologické zařazení objektu: „Kombinovaný drobný sakrální objekt – srostlice.“ (MATÁKOVÁ, 2009)

Obr. 79 Drobný sakrální objekt pod Spišským hradem (SR), který vznikl transformací původní šibenice. Doplněním křížem se šibenice stala sakrálním objektem. Typologické zařazení objektu: „Kombinovaný drobný sakrální objekt – dvouobjekt.“ (MATÁKOVÁ, 2008)

12.4.6 Ostatní drobné sakrální objekty

Zařazení níže definovaných objektů pod souhrnný název vyplývá ze skutečnosti, že v dnešní krajině se neobjevují v takovém množství a různosti, jako výše zmíněné objekty, případně není ustáleno jejich pojmenování. Není tedy možné jejich jednoznačné určení.

Kategorizace drobných sakrálních objektů (MATÁKOVÁ 2011) rozděluje ostatní drobné sakrální objekty **podle formy** a podrobně je definuje.

- Sakrální obraz – obraz, reliéf apod., může být umístěný na sloupu, na stromě, na skále...)
- Schránka se sakrálním objektem – pokud je obraz, reliéf doplněný další konstrukcí, přístřeškem, případně je ve schránce umístěná soška)
- Kombinovaný drobný sakrální objekt
 - Tzv. srostlice – složená ze dvou a více různých typů, např. objekt, který vznikl fyzickým spojením božích muk a kapličky, kapličky a sloupu se sochou svěťce apod.

- Tzv. dvojobjekty – objekty sakrálně-profánní, které kombinují sakrální objekt s objektem profánním, jež je zpravidla primární. Např. pranýře a hraniční kameny, které byly později doplněny křížem nebo sochou světce, šibenice, v dnešní době doplněné křížem či jiným drobným sakrálním objektem.

- Jiný drobný sakrální objekt – ostatní objekty, které není mono zařadit do žádné z uvedených kategorií

12.5 Vývoj sakrálních areálů a jejich prostorová a symbolická kompozice

Synonymem sakrální krajiny se ve střeoevropském prostoru staly sochy svatých, kalvárie a křížové cesty, poutní místa jako „centra“, „střed“, „uzly“, od kterých vedly cesty lemované kapličkami, božími mukami a sochami světců a vytvářely tak „souvislou síť významů, která vždy odkazovala k vyššímu, všeobjímajícímu pořádku“ (HÁJEK 2003, 18).

Česká republika má významné privilegium v širokém chápání pojmu sakrální krajina, jež se začala projevat jako krajina komponovaná, a to zejména v období baroka.

Baroko působí nejsilněji v otevřené krajině, kde maximálně využívá možnosti konkrétních míst a přeměňuje je. Dominantní církevní stavby na vyvýšených místech, kostely, kapličky, poutní místa, plánovitě dotvářejí charakter krajiny a s blízkými sídly jsou propojeny dlouhými stromořadími, jež plně artikulují vztah sídla k okolní krajině a dávají jí tak formu a pořádek. (HENDRYCH 2001, 19). Baroko obohacuje krajinu množstvím nových dimenzí, pohledy a průhledy jsou inspirovány křesťanskou symbolikou a záměrně navrhovány – komponovány s využitím matematiky, geometrie, astronomie i astrologie (HÁJEK 2003).

Počátky myšlenky napodobení jednotlivých zastavení jeruzalémské křížové cesty se v Evropě vykrystalizovaly v průběhu křížáckých výprav, v 11. – 13. století. K připomenutí svatých míst v Jeruzalémě se začaly vytvářet **architektonické napodobeniny Kristovy jeruzalémské cesty** utrpení. I když příklady nejstarších zachovaných kopií Sv. hrobu sahají do 9. století, rozjímání o Ježíšově umučení a smrti v podobě postupného procházení okolo jednotlivých výjevů se v Evropě výrazněji dostávalo do popředí v období vrcholného středověku, na konci 15. století (ČIČO et al. 2002). Tehdy se „v Evropě začínají objevovat první v exteriéru vytvářené napodobeniny cesty zastavení“, navštěvovaných poutníků v Jeruzalémě.

Za všeobecně první a nejvýznamnější svatý vrch v Evropě je považován **Sacro Monte di Varallo**. Podle jeho vzoru vznikaly postupně další v Itálii i v ostatních evropských zemích. Urbanistickým začleněním a architekturou zřetelně ilustruje, víc než kterýkoliv jiný komplex tohoto druhu, historické fáze a náboženské podněty, které v průběhu 15. – 17. století vedly ke stavbě mnohých sakrálních souborů.

V období baroka dochází s rozvojem poutí a putování i k vývoji cestní sítě. Cesty, které vedly k poutním místům a významným sakrálním stavbám, byly lemovány drobnými sakrálními objekty, které plnily funkci zastavení a připomínaly smysl cesty (VOKÁLOVÁ 2008). V krajině tak vznikaly posvátné linie, křížující území mezi chrámy a tím posvěcovaly krajinu.

12.5.1 Kalvárie, křížové a pašijové cesty

Jednou z prvních exteriérových napodobenin Kristovy cesty utrpení se po vzoru italských svatých vrchů stala rozsáhlá **Kalwaria zebrzydowska v Polsku**, založená okolo roku 1600 a vybudovaná ještě v středověké koncepci jako napodobení Svatých míst v Jeruzalémě i s jejich krajinnou topografií.

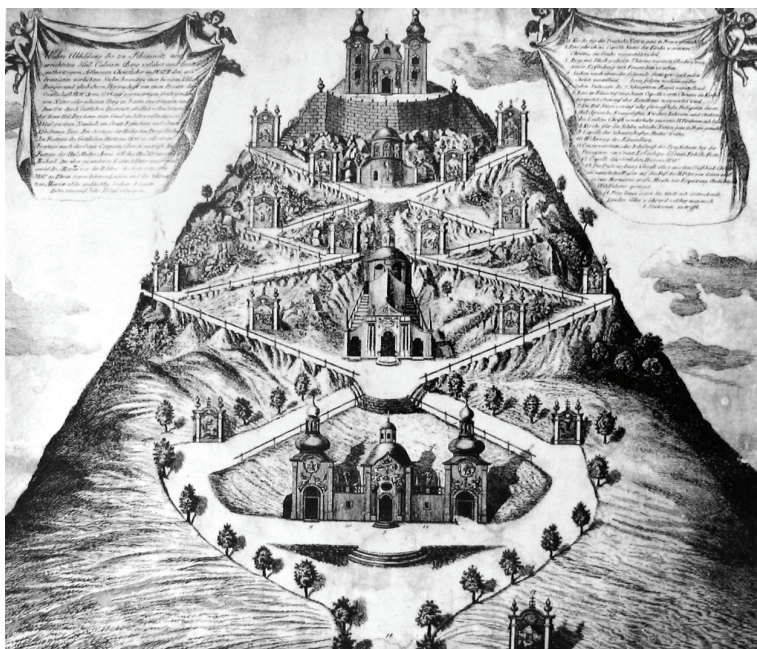
U nás zpočátku jde o skromnější realizace, malby. Až později, s rozvojem barokního slohu, se uplatňují i sochařsky a reliéfně ztvárněné scény. Sakrální komplex **Svatého kopečku v Mikulově** (1623) je po nejstarší střeoevropské Kalwarii Zebrzydowskiej první významnou památkou tohoto druhu na území „Zemí Koruny české“. Původní místo pohanských oslav letního slunovratu, Taneční vrch, *Tanzberg*, se tak postupně proměnil na poutní místo, svatou horu, podle vzoru italských sacri monti. Sakrální krajina v Římově s 25 zastaveními pašijové cesty a Loretánskou kapličkou se začala budovat v r. 1648 a stala se jedním z nejoblíbenějších poutních míst. K tomu jistě přispělo zejména rozmístění zastavení pašijové cesty v romantické skalní krajině, v polích, v lese, při řece Malši i v intravilánu obce, které tak evokují skutečnou jeruzalémskou křížovou cestu Krista na Kalvárii. Některé výjevy jsou umocněny umístěním kamenných soch do volného prostoru, např. výjev Krista na Olivové hoře a sochy spících apoštolů.

Pro stavbu kalvárií, křížových i pašijových cest byl důležitý výběr místa. Samotná koncepce kalvárie závisela od terénních podmínek, počtu architektonických objektů a hlavně myšlenky kalvárského komplexu. Je možno se setkat s kalváriemi omezenými na skupinu Ukřížování, až po výpravné a krajinářsky významné komplexy (11 km dlouhá Kalvárská cesta z Banské Bystrice do Španej doliny) v oblasti vrchovin. Na druhé straně přírodní podmínky nížinatých oblastí podmínily určitou modifikaci Kalvárské cesty směrem ke Kalvárskému vrchu, kdy jádro programu s pašijovými zastaveními a kapličkou je rozloženo na samotném vrchu. Začínají dokonce vznikat i první kalvárie v rovinatých oblastech, postavené na umělých vyvýšeninách.

Velkou různorodost kalvárií a křížových cest i z hlediska jejich urbanistického a krajinářského začlenění předurčují **různé způsoby zastavení** – od volně stojících soch znázorňujících výjevy křížové cesty, přes sloupy s nikami a reliéfní zobrazení, po architektonické objekty kaplíček, **různé počty zastavení, způsoby jejich uspořádání** s volným půdorysem, v tvaru kruhu, případně ve dvou a více řadách apod.

Silná je i symbolika vrchů jako míst blíže k Bohu. Jednou z hlavních myšlenek stavby kalvárií na vyvýšených místech bylo spojení nebe se zemí prostřednictvím Kristovy oběti na kříži vztyčeném na kalvárii.

V Čechách byl silně rozvinut **mariánský kult** (i kult sv. Anny, matky Panny Marie) podporovaný řeholemi piaristů, františkánů, jezuitů. Ve většině případů byly poutní hory a kalvárie budovány na již existujících mariánských místech, resp. současně s nimi. Mikulovská loreta, jako první v Čechách s uctívanou Černou Madonou, byla cílem poutníků podobně jako Svatý kopeček. Jedním z nejvýznamnějších a nejstarších mariánských poutních míst v Čechách je Svatá hora v Příbrami, jež vznikala na starších základech poutního místa, založeného pravděpodobně už ve 13. století.

Obr. 80, Obr. 81 Kalvárie v Banské Štiavnici na Slovensku (1744 – 1751), zapsaná v r. 1993 na Seznam světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO jako unikátní sakrální areál se v r. 2007 ocitla dokonce i na seznamu 100 nejohroženějších památek světa. Historické zobrazení: Johann Michael Pfrimb – Thomas Messner: Mědirytina Kalvárie v Banskej Štiavnici, 1812. **Zdroj:** ČIČO et al. 2002, s. 75 (ČIČO, M. et al. 2002. Kalvárie a krížové cesty na Slovensku. Bratislava: Pamiatkový ústav) Současné foto: <http://fotky.sme.sk/fotografia/296898/kvitli-ceresne-pod-kalvariou>

Problematiku poutních míst není možné v předkládaném rozsahu zpracovat komplexně. Uvedené příklady, výjimečné z hlediska architektonického, hirstorického či urbanistického, dokumentují různost ideovou, materiálovou, uměleckou. Vznikly v počátcích masové „kultury putování“, podporované především v období baroka, u nás koncem 17. století, převážně však v 18. a zač. 19. stol. Všeobecně je možno shrnout, že dnes významné sakrální komplexy byly založeny na starším základě, na původním poutním místě, převážně s mariánským zasvěcením. Při zřizování nových, vyla myšlenka Kristovy křížové cesty často spojená s mariánským kultem, což se projevovalo většinou v zasvěcení centrálního chrámu Panně Marii, případně postavením Lorety. Význam a slávu poutních míst posílil často zázrak, návštěva významného panovníka, přítomnost italských, resp. vlámských umělců, architektů, řemeslníků. Tato místa byla zpravidla ve správě některého z řádů (jezuité, piaristé, premonstráti, kapucíni apod.), jejichž úlohou bylo poutní místa zakládat, obnovovat, zviditelnit a udržovat. V období josefínských reforem (1785 – 1790) byly mnohé poutní kostel, kláštery, kalvárie, lorety zrušeny. Obnovovány byly postupně v průběhu 19. a 20. století.

Obr. 82, Obr. 83, Obr. 84

Pašijová cesta v Římově (1648 – 1762). Rozmístění 25 zastavení pašijové cesty v romantické skalní krajině, v polích, v lese, u řeky Malše i v intravilánu obce evokuje skutečnou jeruzalemskou křížovou cestu Krista na Kalvárii. Některé výjevy jsou umocněny umístěním kamenných soch do volného prostoru, např. výjev Krista na Olivové hoře a sochy spících apoštolů z r. 1660. (MATÁKOVÁ 2012)

12.6 Komponovaná sakrální krajina

Komponovaná sakrální krajina je specifikum území České republiky. Tradičním příkladem komponované barokní sakrální krajiny je **Jičín a jeho okolí**, kde nacházíme torza dvou krajinných kompozic: monumentální „Zahradu Albrechta z Valdštejna“ na severovýchodě a nenápadnou „Mariánskou zahradu“ Františka Josefa Šlika na jihozápadě. K Valdštejnově přestavbě okolí Jičína je možno přirovnat i rozsáhlé úpravy krajiny **Mikulovska – Falkensteinska**. Nejvýraznější úpravy v duchu manýrismu, pozdní renesance a začínajícího baroka, jsou dílem kardinála Františka Dietrichsteina, který zde v letech 1611 – 1636 provedl rozsáhlou urbanistickou přestavbu místa spolu s úpravou okolní krajiny. Vyvrcholením krajinných úprav bylo vytvoření sakrálního komplexu

Svatého kopečku, který je podle KUČERY et al. (2004) jedním z jádrových území kompozice, základním pozorovacím stanovištěm a součástí hlavních pohledových os. Výjimečným je umístění drobných sakrálních objektů na místech, které jsou navzájem vizuálně propojené (KULIŠŤÁKOVÁ 2007), čímž tvoří symbolickou síť kardinálový „mytologické krajiny“.

12.7 Shrnutí

Drobné sakrální objekty jsou zvláště v našich krajích významným krajinným fenoménem. Navzdory téměř zanedbatelné velikosti, svou hodnotou jsou nesmírně cenné. Právě výjimečnou hodnotu drobných kultovních stavbiček je brána na vědomí až posledním desetiletím, kdy se v souvislosti s Evropskou úmluvou o krajině dostaly do povědomí odborné i laické veřejnosti otázky ochrany krajiny, krajinného rázu, krajinných hodnot, prvků apod.

Drobný sakrální objekt v krajině je v dnešní době tématem, které je atraktivní zejména pro širokou škálu odborných disciplín, laických sdružení i jednotlivce. Je to dáno samotnou podstatou drobného sakrálního objektu. Vnitřní významná díla kultovních staveb lidí přitahuje jedinečným mystériem, zjevuje posvátnost, která je v krajině koncentrovaná do podoby místa, malého chrámu každodennosti. Vnější forma objektu odkrývá charakter místa, krajiny, člověka, který posvátný objekt vytvořil, i těch, kdo o něj pečují.

12.8 Použitá literatura

- CÍLEK, V. *Makom – kniha míst*. 2. doplnené vyd. Praha: Dokořán 2009. ISBN 978-80-7363-120-8.
- ČIČO, M. ET AL. *Kalvárie a křížové cesty na Slovensku*. Bratislava: Pamiatkový ústav 2002.
- GOJDA, M. *Archeologie krajiny*. Praha: Academia. 2000. 238 s. ISBN 80-200-0780-6.
- HÁJEK, P. *Česká krajina a baroko*. Praha: Malá Skála 2003. 68 s. ISBN 80-902777-6-4.
- HÁJEK, T., BUKAČOVÁ, I. *Příběh drobných památek*. České Budějovice: Studio JB. 2001. 137 s. ISBN 80-900903-9-7.
- HÁJEK, T., MATÁKOVÁ, B., LANGAROVÁ, K. Východiska a principy územní studie „Polyfunkční muzeum v otevřené krajině - Důl Bílina Nord“. In. *Urbanismus a územní rozvoj*. Roč. 12, č. 6, 2009. s. 12 – 21. ISSN 1212-0855.
- HENDRYCH, J. Barokní zahrady a krajinné úpravy v Čechách. In. *Tvář naší země – krajina domova*. Sv. 2. Krajina jako kulturní prostor. Lomnice nad Popelkou: Studio JB pro Českou komoru architektů 2001. ISBN 80-86512-03-7.
- JANČURA, P., BOHÁLOVÁ, I. Symboly v krajině středního Spiša. In. *Enviromagazín*. Roč. 8, č. 2. Banská Bystrica: SAŽP, MŽP SR. 2003. s. 18 – 19.
- JANČURA, P., TRIZULIAKOVÁ, K. – SLÁMOVÁ, M. Krajinařský portrét Kalvárie v Banské Štiavnici. In. Vorel, I. – Kupka, J. eds. *Aktuální otázky ochrany krajinného rázu*. Praha: ČVUT 2010. ISBN 978-80-01-04537-4.
- KLVAČ, P., MUSIL, L. *O paměti křížů, Božích muk a kapliček*. Veronica, roč. 17, č. 5, 2003. s. 17 – 20.
- KUČERA, P. et al. *Krajinařská studie komponované krajiny Mikulovsko*. Lednice: MZLU 2004. 30 s.
- KULIŠŤÁKOVÁ, L. *Krajinařská studie komponované krajiny Mikulovska-Falkensteinska*. Diplomová práce. Lednice: Mendelova zemědělská a lesnická univerzita v Brně, Zahradická fakulta v Lednici, 2007. 107 s.

-
- LYNCH, K. *Obraz města: The Image of the City*. 1. vyd. Praha : BOVA Polygon 2004. 224 s. ISBN 80-7273-094-0.
- MATÁKOVÁ, B. *Drobné sakrální objekty v krajině Hornej Nitry*. Dizertačná práce. Brno: Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta 2011.
- MIKŠÍČEK, P. Genius loci kulturní krajiny, sudetské zvlášť. In. *Tvář naší země – krajina domova*. Sv. 3. *Identifikace s místem a krajinou jako základ Evropy regionů*. Lomnice nad Popelkou: Studio JB pro Společnost pro krajinu 2005. ISBN 80-86512-30-4.
- NORBERG-SCHULZ, CH. *Genius loci: K fenomenologii architektury*. Praha: Odeon 1994. 221 s. ISBN 80-207-0241-5.
- NUSEK, J., SVOBODA, J. ET AL. *Příběh kapliček. Drobné sakrální objekty na Podblanicku*. Vlašim: Český svaz ochránců přírody Vlašim 2001. 132 s. ISBN 80-86327-16-7.
- SÁDLO, J. *Krajina a revoluce*. Praha: Malá Skála 2005. ISBN 80-86776-02-6.
- ŠPAŇÁR, J. *Latinsko-slovenský a slovensko-latinský slovník*. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1969. 1318 s.
- VOKÁLOVÁ, M. *Drobné sakrální památky, jejich obnova a funkce v současné české krajině*. Bakalářská práce. Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita Brno 2008.
- ZACHAROVÁ, D. *Votivna exteriérová plastika v mestskom a dedinskom prostredí trnavského regiónu*. Diplomová práce. Trnava: Trnavská Univerzita 2000.
-

POZNÁMKY

NAUKA O KRAJINĚ II

Autoři: Alena Salašová a kol.

Grafická úprava: Helena Brtnická, Martin Brtnický, Diana Elfmarková

Vydal: Mendelova univerzita v Brně, Zemědělská 1, 61300 Brno

Tisk: ASTRON studio CZ, a.s., Green Park, Veselská 699, 199 00 Praha 9

Vydání: první - 2014

Počet stran: 248

Náklad: 200ks

ISBN 978-80-7509-186-4
